http://groups.google.com.br/group/digitalsource

PS ***: Imaginea de copertă este doar cu titlu ilustrativ. Cartea originală nu are text sau ilustrații pe copertă; am creat imaginea exclusiv în scopul includerii ei în versiunea digitalizată.***

Această lucrare a fost digitalizată de grupul Digital Source pentru a oferi, complet gratuit, beneficiul lecturii ei celor care nu își permit să o cumpere sau celor care au nevoie de mijloace electronice pentru a o citi. Prin urmare, vânzarea acestei cărți electronice sau chiar schimbul acesteia contra cost este total reprobabilă în orice circumstanțe. Generozitatea și umilința sunt semnele distinctive ale distribuției, așa că distribuiți această carte liber.

După ce ați citit aceste rânduri, luați în considerare serios achiziționarea manuscrisului original, deoarece acest lucru îl va încuraja pe autor și publicarea de noi lucrări.

http://groups.google.com.br/group/digitalsource
http://groups.google.com/group/Dependenți de cărți

SPEROS VRYONIS

BIZANȚUL ȘI EUROPA

VERBO EDITORIAL • LISABONA

INDEX

ÎMPĂRAȚII BIZANTINI 8

I TRANZIȚIA DE LA ANTICHITATE ȘI APARIȚIA BIZANTINULUI 11

Haosul secolului al III-lea 11

Reformele lui Dioclețian și Constantin ..... al XVI-lea

Amenințarea Barbară 30

Criza secolelor al IV-lea și al V-lea 38

Iustinian cel Mare 46

II ÎNFIINȚAREA UNEI SOCIETATEA OMOGENĂ 59

Heraclieni și Isaurieni 59

Luptele 59

Amenințarea Islamului 65

Noul Imperiu Occidental 68

Dezordinea balcanică 70

Reforme administrative 75

Iconoclasm 77

Inovații culturale 82

Macedonenii 87

Recucerirea bizantină 87

Viața economică 101

Acțiunea Bisericii 105

Contribuția Macedoniei la cultura bizantină 119

III REFUZ 127
Probleme interne 127
Victorie pentru armată 129
Metamorfoze sociale și economice 132
Amenințare externă 137
Criza din 1071 138
Alexius I Comnen — Regenerarea 142
Succesorii lui Alexius 148
Mișcarea artistică 154
Căderea Constantinopolului 157

IV Slăbire și prăbușire 161
Dispersia elenismului 161
Administrația latină 166
Interacțiunea culturilor grecească și latină 169
Recucerirea Constantinopolului 172
O victorie temporară 174
Ascensiunea turcilor 179
Literatura declinului 186
Sfârșitul Bizanțului 195

EPILOG 201
BIBLIOGRAFIE 205
LISTA ILUSTRAȚIILOR 212
HĂRȚI 217
INDEX IDEOGRAFICUL 220

ÎMPĂRAȚII BIZANȚULUI

Constantin I	324-337
CONSTANCE	337-361
IULIAN	361-363
JOVIAN	363-364
CURAJOS	364-378
TEODOSIE	379-395
ARCADIU	395-408
TEODOSIE II	408-450
MARŢIAN	450-457
LEU I	457-474
LEO II	474
ZENÃO	474-475
BASILISC	475-476
ZENO (din nou)	476-491
Anastasia I	491-518
IUSTIN I	518-527
IUSTINIAN I	527-565
Iustin al II-lea	565-578
Tiberius I, Constantin	578-582
MAURICIO	582-602
SIGILII	602-610
HERACLIO	610-641
Constantin al III-lea și Heraclonas	641
HERACLONAS	641
CONSTANT II	641-668
CONSTANTIN AL IV-LEA	668-6
IUSTINIAN AL II-LEA	685-6
I.EÔNCIO	695-698
TIBERIU al II-lea	698-7
IUSTINIAN AL II-LEA (nou)	705-7
FILIPICĂ	711-7

ANASTAS AL II-LEA	713-7
TEODOSE AL III-LEA	715-717
LEU III	717-741
CONSTANTIN AL V-LEA	741-7
LEU IV	775-780
CONSTANTIN AL VI-LEA	78O-7
IRENE	797-8
NICIFOR I	802-8
RESTAURANT	811
MIGUEL I RANGABE	811-813
LEON AL V-LEA	813-820
MIGUEL al II-lea	820-829
TEOFIL	829-842
MIGUEL AL III-LEA	842-867
VASILIU I	867-886
LEO AL VI-LEA	886-912
ALEXANDRE	912-913
CONSTANTIN AL VII-LEA	913-959
ROMANO I LECAPENO	920-944
ROMANO II	959-963
NICEFOR AL II-LEA, FOCAS	963-969
JOÃO I, TZIMISKIS	969-976
VASILE AL II-LEA	976-1025
Constantin al VIII-lea	1025-1028
ROMANO III ARGIR	1028-1034
MIHAIL AL IV-LEA	1034-1041
MIHAIL AL V-LEA	1041-1042
ZOÉ ȘI THEODORA	1042
Constantin al IX-lea Monomah	1042-1055
TEODORA (din nou)	1055-1056
MIHAIL AL VI-LEA	1056-1057
ISAC I COMNENO	1057-1059
CONSTANTIN AL X-LEA DUCAS	1059-1067
ROMANO IV DIOGENES	1068-1071

MIHAIL AL VII-LEA DOUCAS	1071-1078
NICEFOR AL III-LEA BOTANIATES	1078-1081
ALEIX I COMNENO	1081-1118
IOAN AL II-LEA COMNENO	1118-1143
MANUEL I COMNEN	1143-1180
ALEIX AL II-LEA COMNEN	1180-1183
ANDRONIC I COMNENOS	1183-1185
ISAC II ANJO	1185-1195
ALEIXO AL III-LEA ANJO	1195-1202
ISAC II (nou) și ALEIXO IV ANJO	1203-1204
ALEIXO V, MURZUFLO TETJORO ASCARII	1204 1204-1222
IOAN AL III-LEA DUCAS VATATZES	1222-1254
TEODOR AL II-LEA LÁSCARIS	1254-1258
IOAN AL IV-LEA LASCARI	1258-1261
MIHAIL VIII PALEOLOG	1259-1282
ANDRONIC AL II-LEA PALEOLOG	1282-1328
ANDRONIC AL III-LEA PALEOLOG	1328-1341
IOAN AL V-LEA PALEOLOG	1341-1391
IOAN AL VI-LEA CANTACUZENI	1347-1354
ANDRONIC AL IV-LEA PALEOLOG	1376-1379
IOAN AL VII-LEA PALEOLOG	1390
MANUEL II PALEOLOG	1391-1425
IOAN AL VIII-LEA PALEOLOG	1425-1448
PALEOLOGUL CONSTANTIX AL XI-LEA	1449-1453

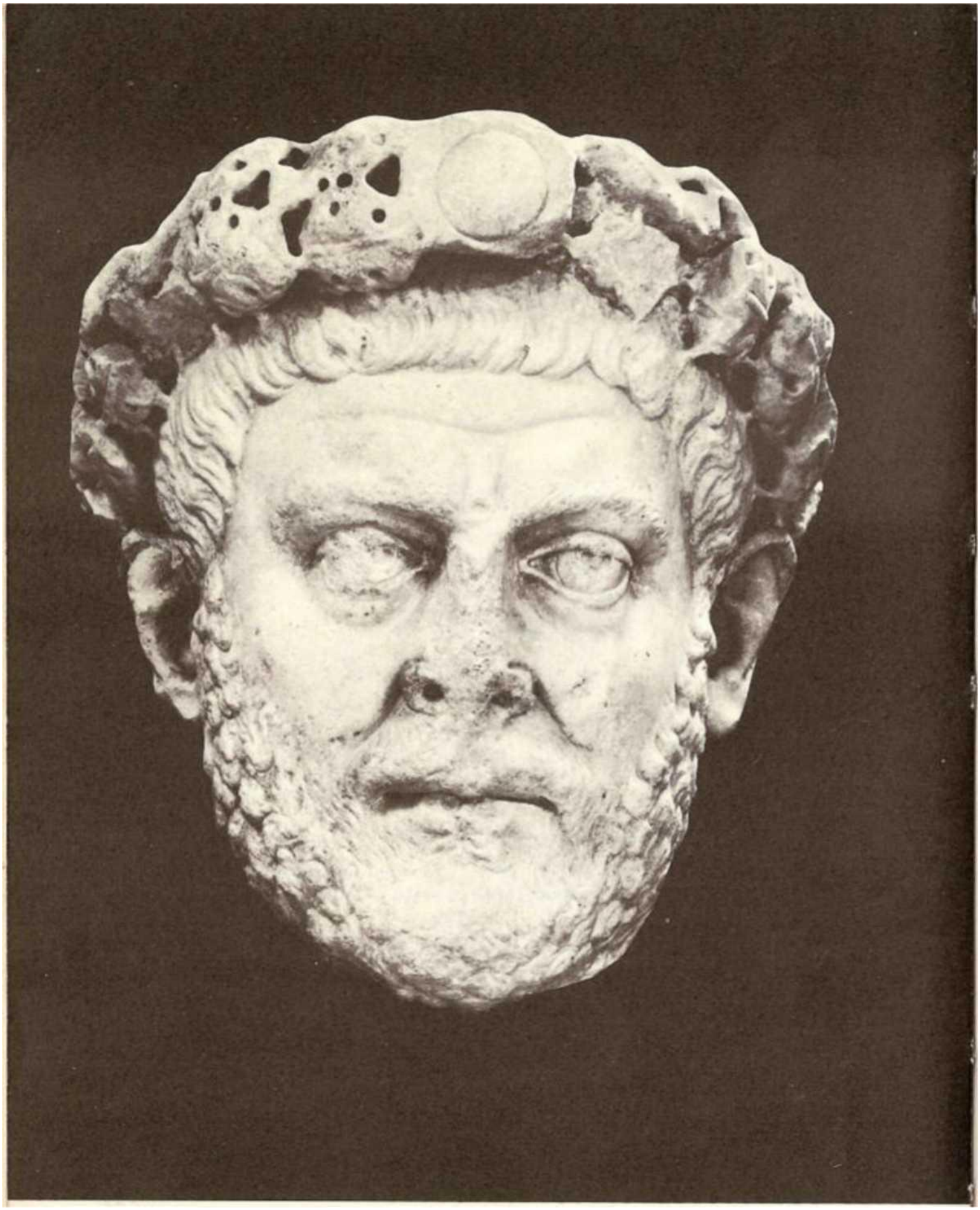

1. Portretul împăratului Diocleţian. Piatră.

I Tranziția de la Antichitate și apariția Bizanțului

HAOSUL SECOLULUI AL III-LEA

Imperiul Bizantin s-a născut din criza care, în secolul al III-lea, a transformat lumea antică. În timp ce elementele de continuitate dintre lumea bizantină și lumea antică sunt evidente și incontestabile, la fel sunt și diferențele. Odată cu această transformare profundă, imperiul și-a pierdut aspectul latino-păgân și a asumat treptat o formă greco-creștină, deși, fără îndoială, Bizanțul, la fel ca Imperiul Roman, a rămas, pentru cea mai mare parte a existenței sale, un stat poliglot, multinațional și multisectar. Dificultățile cu care s-a confruntat imperiul în secolul al III-lea au rezultat, în mare parte, din deficiențe ale instituțiilor sale culturale, sociale și politice. Aceste deficiențe inerente, mai mult decât puterea națiunilor barbare, au doborât statul și l-au amenințat cu distrugerea la mijlocul secolului precedent domniei lui Dioclețian. Principalul și cel mai grav defect al întregului sistem a fost poate lipsa unei norme de reglementare pentru succesiunea imperială. În secolul al III-lea, sintagma des repetată „în succesiune, legea este dictată de revoluționarii victorioși" caracterizează cu exactitate modul obișnuit în care Cezarii au urcat pe tron. Sentimentele dinastice nu au reușit să prindă rădăcini, iar Senatul slab era de obicei, deși nu întotdeauna, neputincios, așa că armatele au devenit arbitrii supremi în selecția și depunerea de putere a împăraților. Generali ambițioși și bande fără scrupule au conspirat pentru a da naștere unei perioade de domnii scurte și succesiuni violente. Jumătatea de secol care a precedat domnia marelui reformator Dioclețian a văzut aproximativ douăzeci de conducători (majoritatea victime ale unor morți violente), a căror putere...

Nu a durat, în medie, mai mult de doi ani și jumătate. Această situație era demoralizantă. Într-un imperiu atât de vast, degradarea conducătorului, până la punctul de a deveni un simplu pion al armatelor, și dezordinea concomitentă a vieții militare erau dezastre de mare amploare. Întrucât omul în jurul căruia gravita întregul sistem nu inspira respect și nici nu poseda autoritate, armatele se angajau în acțiuni egoiste, în detrimentul apărării granițelor.

Lipsa stabilității politice a exacerbat, fără îndoială, dificultățile economice care au afectat imperiul în secolul al III-lea. Cauzele care au determinat-o au fost mult mai complexe decât cele care au provocat tulburările politice. Problemele economice ale

imperiului au fost numeroase - balanță comercială nefavorabilă cu Orientul; scăderea veniturilor fiscale; perturbări economice datorate frecventelor războaie civile; atacuri barbare; epidemii și devastări; creșterea subvențiilor acordate armatei; și creșterea cheltuielilor administrative. Guvernul a recurs la falsificarea monedei, ceea ce a dus practic la dispariția monedelor de aur și la înlocuirea monedelor de argint cu cele de cupru. Această devalorizare a dus la o inflație meteorică și a făcut ca societatea să se bazeze din ce în ce mai mult exclusiv pe o economie de troc.

Era poate clar vizibil că viața morală și spirituală a imperiului suferise o transformare profundă. Religiile grecilor și romanilor își arătaseră marea vitalitate atunci când polisul *sau* civitasul *era* încă centrul gândurilor și acțiunilor oamenilor. Dar chiar și atunci, caracterul păgânismului greco-roman fusese mai degrabă patriotic decât etic și spiritual... În secolul al III-lea, când patriotismul municipal s-a dovedit lipsit de orice bază substanțială, păgânismul greco-roman a devenit o fosilă istorică care promitea puțin individului. Cultele ciudate ale Orientului, combinând misterul, fastul și solemnitatea, care apelează atât de mult la caracterul emoțional al omului, contrastau puternic cu indiferența prozaică a unei mari părți a păgânismului greco-roman față de nevoile poporului .
Atractivitatea religiilor orientale nu era exclusiv emoțională, deoarece existau și motive etice pentru a trăi. Astfel, dacă un individ participa la venerarea unei anumite zeități și trăia conform preceptelor superioare pe care aceasta le impunea, recompensa nemuririi era asigurată. Aceasta oferea un anumit confort oamenilor într-o epocă în care societatea se dezintegra, iar lăcomia era frecvent o caracteristică atât a funcționarilor statului, cât și a bandiților și jefuitorilor barbari.

S-a presupus în mod plauzibil că religiile din Orient au devenit concurenți formidabili ai păgânismului clasic, nu doar prin puterea lor emoțională mai mare și atractivitatea etică, ci și pentru că cultele lor erau de un nivel intelectual mai ridicat. Odată cu apariția filosofiei grecești, cunoașterea, domeniul special al filosofului, a fost separată de religie. În Orient, unde depozitarul cunoștințelor seculare și religioase era domeniul claselor preoțești, această separare puternică între religie și cunoaștere nu exista. Deși este adevărat că filosofii s-au preocupat din ce în ce mai mult de chestiuni legate de religie, este, de asemenea, adevărat că au făcut-o la un nivel atât de elevat încât era dincolo de înțelegerea maselor.

Indiferent de motive, nu există nicio îndoială că în secolul al III-lea, firicelul de apă din Nil și Eufrat care se varsa în Tibru a devenit un curent torențial, iar sectele lui Mithra, Hristos, Cibela, evreii, Isis și Osiris s-au răspândit în tot imperiul. Această dispersare sau

semănare nu a acționat doar ca un catalizator puternic din punct de vedere etic și religios, ci a exercitat și o influență profundă asupra manifestărilor politice și artistice ale secolelor următoare. Revoluția produsă de infiltrarea religiilor misterelor din Orient în întreaga lume în secolul al III-lea este de o importanță considerabilă. Triumful creștinismului în secolul al IV-lea a ascuns amploarea fenomenului secolului precedent în ochii intelectualilor creștini, prejudecățiți de prejudecățile lor împotriva concurenților creștinismului.

În timpurile moderne, deși cercetătorii subliniază orientalizarea păgânismului greco-roman, oamenii de rând sunt mult mai familiarizați cu invaziile barbare din Nord decât cu invazia religioasă din Est. Încălcarea granițelor imperiale de către barbari a fost însoțită de războaie, distrugeri și moarte, astfel încât fenomenul era atunci și este încă și astăzi mai ușor de perceput. Religiile orientale au triumfat în mii de întâlniri zilnice nesemnificative, rareori însoțite de vreun act spectaculos. Abia la sfârșitul acestui proces cumulativ efectul a devenit vizibil și, până atunci, era o parte atât de integrantă a societății încât a fost acceptat ca normă.

Dezorganizarea internă a imperiului a facilitat foarte mult asaltul popoarelor străine la granițele sale nordice și estice. În Europa, apărarea imperială de-a lungul Rinului și Dunării a fost din ce în ce mai mult încălcată de triburile germanice. Începând la scară mică în timpul domniei lui Alexandru Sever, aceste incursiuni au atins proporții mari până la mijlocul secolului. Pirații saxoni au făcut Canalul Mânecii nesigur. În 256, francii au traversat Rinul de Jos și, în mai puțin de un deceniu, trupele imperiale se luptau cu atacatorii atât în Galia, cât și în Spania. Alamanii au traversat Rinul spre sud și au ajuns în nordul Italiei fără a fi opriți. Cele mai puternice triburi germanice par să fi fost goții, care, în 251, l-au ucis pe împăratul Decius și au provocat trupelor imperiale cea mai gravă înfrângere de la anihilarea legiunilor lui Varus în timpul domniei lui Augustus. Încurajați de succesele lor spectaculoase, goții nu numai că și-au dus devastările până în inima Balcanilor (aliații lor, herulii, au apărut la porțile Atenei în 269), dar, pe mare, au devastat și coastele Mării Marmara, ale Mării Negre și ale Mării Egee. Claudius al II-lea, gotul, a rezistat temporar acestor atacuri la sud de Dunăre, dar Aurelian a retras ultima legiune romană din Dacia în 271, iar goții au ocupat-o nestingheriți.

În Orient, pericolul nu a apărut sub forma unui nou popor, așa cum s-a întâmplat în Europa, ci mai degrabă sub forma unei noi dinastii.

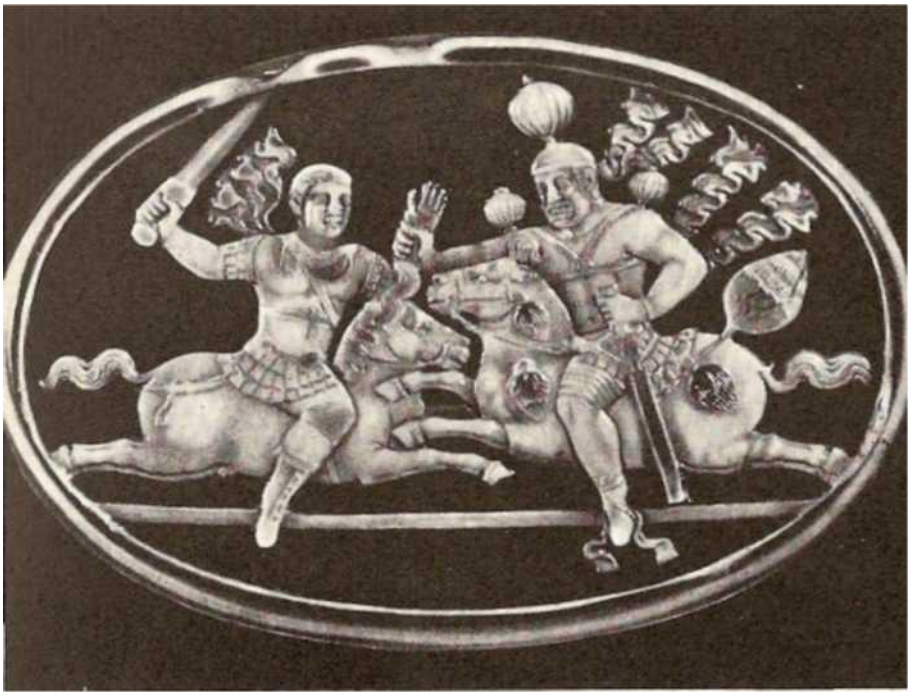

2. Acest cameo din secolul al IV-lea înfățișează capturarea împăratului Valerian de către căpetenia sasanidă Shapur I în anul 260.

Statul part, care se formase în detrimentul regatului elenistic seleucid, degenerase, până la începutul secolului al III-lea, într-o grupare slabă de state vasale. În zona de sud a Persiei, a apărut o familie de preoți ai focului care s-a răzvrătit victorios împotriva arsacizilor și, în 224, l-a învins pe ultimul lider partian, Artabon al V-lea, și a distrus statul. În 226, Ardashir, din familia sasanidilor, a fost încoronat *șahanșah.* Odată cu el începe o nouă eră în istoria Orientului Apropiat, deoarece ascensiunea sasanidilor pe tron reprezintă mai mult decât o simplă schimbare de dinastie. Acest stat neo-ahemenid, care a absorbit în curând domeniile originale ale arsacizilor, era un organism mai centralizat și mai puternic decât cel al parților, fapt pe care romanii nu l-au apreciat inițial. Noua monarhie reprezintă primul pas în procesul urmat de poporul iranian pentru a se elibera de ultimele vestigii ale elenismului. Alegerea zoroastrismului ca religie oficială, adoptarea unei structuri religioase ierarhice extrem de rafinate, a încoronat un *mobadhan mobad* (un fel de papă zoroastrian).

Utilizarea textului canonic al Avestei la început a conferit statului teocratic sasanid o anumită asemănare exterioară cu Bizanțul. Cu toate acestea, structura socială extrem de stratificată, cu sistemul său rigid de caste, s-a cristalizat într-o măsură mult mai mare decât ar fi putut concepe Dioclețian (fiul unui sclav eliberat).

Primii conducători sasanizi se considerau moștenitori ai ultimului Darius și

doreau să reînvie imperiul oriental pe care Alexandru și generalii săi îl distruseseră. Armatele sasanide și romane (și mai târziu bizantine) s-au ciocnit curând în regiunile de frontieră ale Tigrului și Eufratului superior, Siriei și Armeniei. Semnificația schimbărilor dinastice a devenit clară în 260, când Șapur I a învins armatele romane și l-a capturat pe împăratul Valerian. Apariția neașteptată, dar oportună, a lui Odenat din Palmyra și a reginei Zenobia a oprit orice alte cuceriri sasanide, iar imperiul s-a bucurat de o perioadă de relativă liniște. Palmyra, un oraș tradițional de caravane care prospera datorită profiturilor comerțului și negustorilor itineranți, se transformase într-un centru comercial înfloritor, caracteristic unei oaze. Una dintre dovezile prosperității sale era stratul subțire de cultură greco-romană printre locuitorii săi arabi. În jurul anului 264 d.Hr., arabii din Palmyra i-au învins pe perși, au restabilit granițele Imperiului Roman și au câștigat recunoștința temporară a Romei.

Popoarele germanice și persane așteptau o oportunitate de a investi din nou, pe care slăbiciunea imperiului o prezenta inevitabil. Acest lucru s-a întâmplat la sfârșitul secolului al IV-lea și în secolul al V-lea.

Reformele lui Dioclețian și Constantin

Fără îndoială, a fost un noroc pentru imperiu că doi lideri cu abilități incontestabile au preluat cârma afacerilor într-un moment atât de critic. Dioclețian (284-305), mai mult

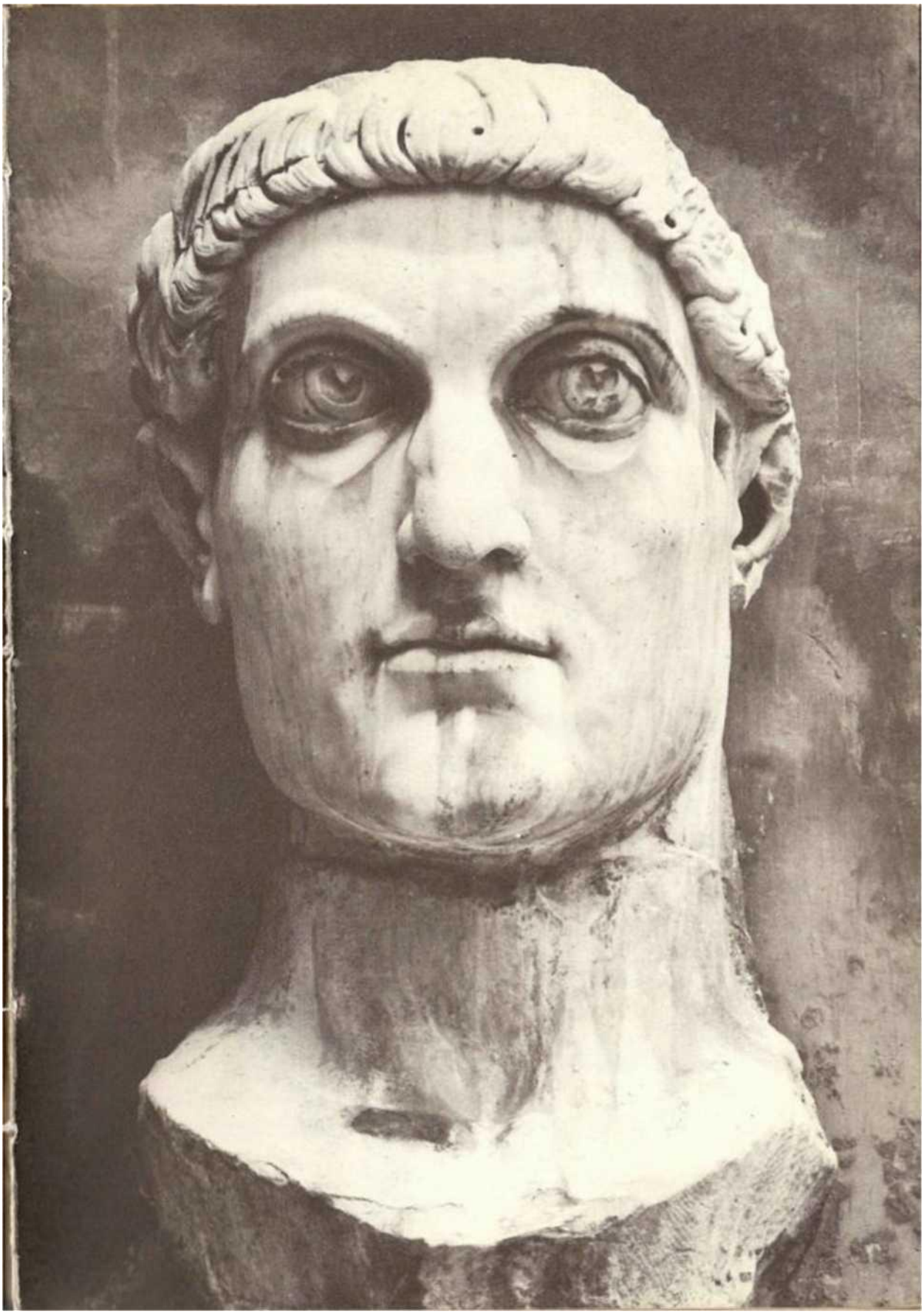

3. Capul lui Constantin, primul împărat creştin şi fondatorul Constantinopolului. Marmură.

Remarcabil mai degrabă ca administrator decât ca lider militar, a atins succesiv, în cariera sa oficială romană *(cursus honorum),* toate pozițiile din ierarhie, de la cea mai joasă la cea mai înaltă. În anii în care a rămas în fruntea administrației imperiale, i s-a oferit ocazia să observe relele care afectau Statul, ajungând astfel pe tron bogat în experiența necesară reformatorilor de succes. Constantin, succesorul său, deși a urcat pe tron prin mijloace violente, a efectuat și el reforme, iar domnia sa a fost, în multe privințe, complementul celei a lui Dioclețian. Reformele asociate domniilor acestor doi monarhi pe parcursul unei jumătăți de secol nu reprezintă o simplă excepție în dezvoltarea generală a secolului al III-lea. Predecesorul imediat al lui Dioclețian obținuse deja unele succese, deși modeste, în sarcina pe care a început-o de a controla haosul administrativ, economic și politic. Cu toate acestea, Dioclețian și Constantin au fost cei care au măsurat gravitatea declinului și au finalizat cu succes operațiunea regenerativă prin reforme instituționale la scară largă. Măsurile sale nu au fost adoptate și puse în aplicare în întregul imperiu dintr-o dată; acestea au apărut treptat de-a lungul celor cinci decenii și jumătate care separă ascensiunea lui Dioclețian de moartea lui Constantin.

Lui Dioclețian îi devenise evident că vastul său imperiu, atât de tulburat de probleme interne și atacuri din străinătate, nu mai putea fi guvernat de un singur lider cu mijloacele administrative folosite până atunci. Prin urmare, a creat instituția tetrarhiei, sperând că doi Augusti și doi Cezari vor reuși acolo unde un singur August eșuase. În 286 l-a ales pe Maximian ca Augustus al Occidentului și, în 293, când i-a numit pe Constanțiu și Galerius Cezari ai Occidentului și Orientului, reforma tetrarhică a fost completă. Această inovație instituțională a avut succes în timpul domniei lui Dioclețian și a oferit imperiului un guvern mai eficient și o mai bună apărare a granițelor sale împotriva atacurilor externe.

Instaurarea tetrarhiei era legată de o altă problemă: sporirea și stabilizarea demnității imperiale în regat. Dioclețian presupusese că sistemul a doi conducători superiori, secundați de Cezarii și moștenitorii lor, va pune cu siguranță capăt uzurpării celor ambițioși. De o semnificație mai mare a fost încercarea de a intensifica respectul pentru autoritatea imperială prin orientalizarea monarhiei. Această orientalizare fusese accentuată de-a lungul secolului al III-lea, așa cum o demonstrează atitudinile copilărești ale lui Elagabal sau monedele unor împărați, precum Geta și Aurelian. Mai mult, anumite elemente ale monarhiei absolute erau prezente de mult timp în tradiția politică greacă. Mai târziu, Justinian, atribuind originile suveranității imperiale acțiunii Senatului roman din 24 î.Hr., i-a eliberat pe Augusti de obligația legilor, transferând astfel suveranitatea de la popor la conducător. Dar chiar dacă, în această perioadă îndepărtată, în spatele auctoritas- *ului*

Augustilor exista un element divin, abia în secolul al III-lea *princeps* a fost transformat într-un monarh divin, absolut, de tip oriental. Opera lui Diocleţian a desăvârşit transformarea. *Proskynesis* sau *adoratio* (ceremonia orientală de îngenunchere în faţa divinităţii), robele purpurii, diademele împodobite cu bijuterii, curelele şi sceptrele au devenit atribute permanente ale tradiţiei imperiale. Împăratul, condus prin har divin, era singura sursă de drept. Segregarea monarhului, o practică orientală menită să-i distanţeze persoana de contactul cu profanul, era atent echilibrată de ceremoniile fastuoase de curte în care acesta îşi etala puterea şi gloria în faţa cetăţenilor şi curtenilor. Convertirea lui Constantin la creştinism a necesitat cu siguranţă o adaptare a cultului imperial la cerinţele unui monoteism riguros. Această adaptare a dus la monarhia bizantină, care era însă, în toate sensurile, aceeaşi cu cea care apăruse în timpul domniei lui Diocleţian. Împăratul (ca prieten al lui Hristos) şi imperiul său (o imagine a împărăţiei Cerurilor) au fost inspirate şi protejate divin. Formele orientale de ceremonie curteană au devenit printre cele mai caracteristice obiceiurilor bizantine.

Măsurile administrative şi militare luate de Diocleţian şi Constantin au avut ca scop întărirea disciplinei interne şi apărarea imperiului împotriva atacurilor externe. Principalele

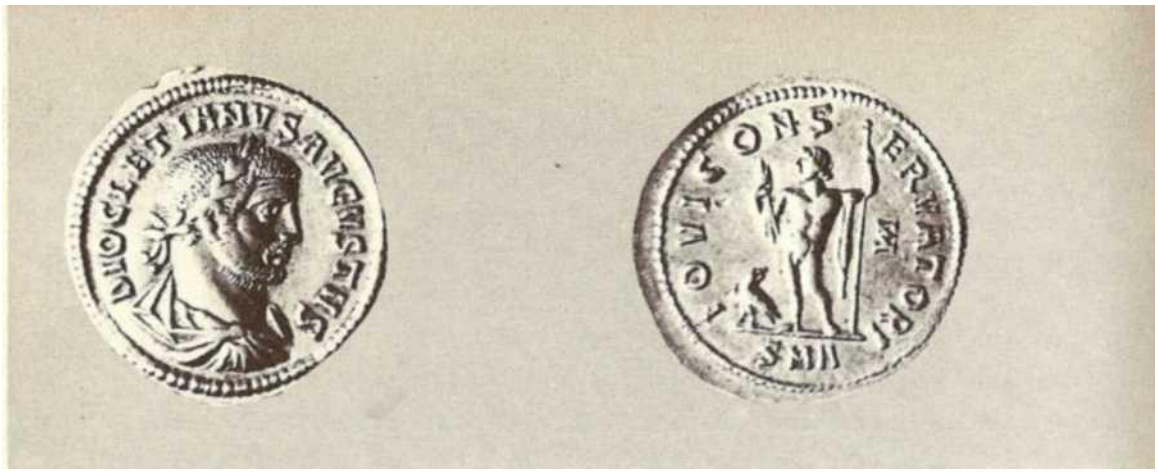

4, 5. Aureus, monedă de aur a lui Diocleţian, bătută la 60 de livre, cât se poate
Vezi faţă.

Ameninţarea la adresa puterii imperiale era însă mai degrabă internă decât externă, iar acestei probleme i s-a acordat prioritate. Maşinăria birocratică vastă şi extinsă era centralizată în consistoriul imperial, format din cei mai înalţi funcţionari administrativi şi financiari ai curţii, care, la fel ca împăratul, se ocupau nu doar de chestiuni administrative de rutină, ci şi de politică înaltă. Reformele lui Diocleţian şi Constantin au slăbit potenţialii rebeli din provincii, deoarece au îndepărtat marile concentrări de putere din mâinile funcţionarilor. Întrucât puterea unui anumit funcţionar era direct legată de dimensiunea şi bogăţia zonei pe care o guverna, numărul provinciilor s-a dublat, dar dimensiunea acestora

a scăzut. Mai radicale au fost măsurile complementare care, prin separarea puternică a autorității civile de cea militară, i-au lăsat neputincioși prinși în capcană pe funcționarii provinciali care se gândeau să se revolte.

Apărarea împotriva perșilor și triburilor germanice nu a fost, însă, doar o chestiune militară, ci și una de centralizare imperială. Vechile și tradiționalele granițe militare și politice ale trecutului roman au fost menținute. Împăratul a reparat vechile fortărețe și zidurile de graniță, a construit noi forturi, iar *limitenei* (sau miliția de graniță) a menținut posturi defensive pe Rin, Dunăre și Eufrat. Întrucât acest sistem învechit nu mai era suficient pentru a conține atacurile triburilor germanice și persane, a fost adoptat principiul apărării militare în profunzime. Împărații au creat armate de

6, 7. Solidus de aur al lui Constantin, bătut la 72 de livre, așa cum este indicat pe avers.

Trupe de campanie, înzestrate cu o mare mobilitate, cazate în inima provinciilor, de preferință la granițe. Aceste armate, în Anatolia sau în Balcanii Centrali, puteau proteja viața provincială împotriva jafurilor barbarilor care străpungeau granițele sau puteau fi folosite pentru a le întări. În capitală, trupele de elită care însoțeau împăratul erau suplimentate cu elemente noi. Chiar și în constituirea armatelor se aplica principiul separării puterilor, menit să-l protejeze pe împărat împotriva insubordonării, astfel încât comenzile superioare ale cavaleriei și infanteriei erau separate.

Reformele de la sfârșitul secolului al III-lea și începutul secolului al IV-lea au crescut extraordinar cheltuielile statului datorită expansiunii considerabile a personalului birocratic și militar. Această situație l-a determinat pe Lactantius să se plângă de faptul că numărul beneficiarilor începuse să-l depășească pe cel al contribuabililor. Cheltuielile

financiare în creștere de la sfârșitul secolului au depășit cu mult ceea ce putea suporta o economie deja tensionată. Devalorizarea monedei și inflația din perioada precedentă au creat confuzie între salariile guvernamentale (care erau în mare parte fixe) și prețuri: faimosul Edict asupra prețurilor (301 d.Hr.) mărturisește preocupările guvernului și, de asemenea, eșecul său de a fixa costul vieții. Dacă statul dorea să supraviețuiască, era imperativ ca economia sa să fie adusă în armonie cu realitatea dură, iar exact asta a realizat Dioclețian.

Înțelegând insuficiența impozitelor colectate în numerar de către guvern, Dioclețian a restabilit vechile contribuții în natură, *anonae,* care asiguraseră armatelor suficiente resurse pentru nevoile lor materiale. *Annonae,* inițial impozite extraordinare, au fost aplicate de atunci încolo, ca anuități, populației rurale.

Noul sistem fiscal a eliberat guvernul de vicisitudinile devalorizării monedei și ale fluctuațiilor prețurilor, deoarece acum plătea generos funcționarii și trupele cu alimente și îmbrăcăminte. Pe de altă parte, a obligat și guvernul să-i țină pe țărani legați de pământ, cultivându-l, precum și să evalueze sistematic terenul arabil, tipurile de producție agricolă și populația. Mașina de impozitare nou inventată era destinată să aibă o viață lungă în Imperiul Bizantin și avea să afecteze ulterior sistemul fiscal al lumii islamice. Noul sistem a permis guvernului să întocmească un buget anual bazat pe producția agricolă a imperiului. Se părea, însă, că nici Dioclețian, nici Constantin nu intenționau să abandoneze complet economia monetară. Ambii au procedat la reforma monetară prin emiterea de monede de argint și aur. Constantin a adoptat moneda de aur a lui Dioclețian (bătută la 60 de lire sterline) și a bătut *solidusul* la 72 de lire sterline, care avea să devină moneda internațională prin excelență până în secolul al VIII-lea, moment în care a împărtășit această onoare cu dinarul de aur al arabilor. La fiecare cinci ani, negustorii și industriașii din orașe, eliberați de *anone,* plăteau un impozit monetar numit *chrysargyron.*

În domeniul religiei, politicile celor doi împărați s-au diferit cel mai mult, deoarece Dioclețian a rămas păgân, în timp ce Constantin a îmbrățișat creștinismul. Victoria creștinismului trebuie înțeleasă, mai presus de toate, în lumina a doi factori istorici. În primul rând, creștinismul a fost unul dintre acele culte misterioase ale Orientului care, datorită mesajului și organizării sale și în virtutea condițiilor specifice ale lumii romane din secolul al III-lea, a jucat un rol semnificativ în transformarea climatului emoțional al

țărilor mediteraneene. Mai exact,

Victoria creștinismului, mai mult decât cea a oricărei alte religii orientale, s-a datorat în mare măsură favorului cu care Constantin și succesorii săi l-au privit. Creștinismul exista cu trei sute de ani înainte de Constantin și, chiar și în momentul convertirii împăratului, era religia unei mici minorități în lumea mediteraneană. Triumfător datorită sprijinului statului, așa cum s-a întâmplat în Persia sasanidă, unde suveranul a protejat religia lui Zoroastru, creștinismul a rămas o religie minoritară. În Egipt și Siria, unde se răspândise și înflorise, cucerirea arabă a cauzat declinul său și expansiunea islamului. În mod similar, cucerirea turcească a Anatoliei și predominanța latină în sudul Italiei și Sicilia au dus la înlocuirea creștinismului grec cu islamul și, respectiv, creștinismul catolic, în timp ce, probabil, cel mai interesant exemplu al principiului *cuius regio eius religio* a fost Peninsula Iberică, unde creștinismul și islamul au alternat cu succese militare arabe și creștine.

De la sfârșitul secolului I până când Constantin a început să protejeze creștinismul, recompensa pe care statul o oferea celor care mărturiseau acea religie era moartea. Practic însă, deși statutul juridic al creștinismului nu fusese modificat, creștinii erau tolerați, iar până la sfârșitul secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea, aceștia nu numai că aveau convertiți în rândul claselor superioare, dar erau și recunoscuți ca parte integrantă a societății imperiale.

„Pacea” dintre statul roman și Biserica creștină a fost însă tulburată violent de evenimentele din secolul al III-lea, care au adus pe tron oameni dintr-o nouă generație. Aceștia erau împărații - soldați din Iliria care, pentru a salva statul, credeau că ar trebui să adopte vechile practici și obiceiuri religioase.

Această renaștere a păgânismului roman a reaprins ostilitatea adormită dintre stat și creștini. Când Decius i-a persecutat pe creștini în anii 249-251, a făcut-o nu atât din disprețuirea creștinismului ca religie, cât pentru că creștinii refuzau să sacrifice zeilor și pentru că simțea că siguranța...

Persecuția creștinilor de către Stat nu se putea realiza decât prin rugăciuni către zei. Astfel,

persecuția lui Decius a fost mai degrabă de natură politică decât religioasă. Împăratul Valerian a reînnoit măsurile discriminatorii, hotărât să distrugă viața socială a Bisericii. Când a căzut, victimă a perșilor, creștinii s-au bucurat de norocul lor, iar Gallienus, fiul său, a returnat prompt Bisericii bunurile confiscate. Din acest moment, persecuția creștinilor de către Stat a încetat, mai mult sau mai puțin, până la domnia lui Dioclețian, iar mulți dintre ei au ajuns să dețină funcții publice.

Dioclețian însuși a respectat „pacea" cu creștinii în cea mai mare parte a domniei sale. Poate că ar fi fost mulțumit de *status quo* dacă nu ar fi fost Cezarul său, Galerius. Dar Galerius, susținut de un cerc de gânditori neoplatonici, a fost un adversar ferm al Bisericii și a făcut tot ce a putut pentru a-l convinge pe Augustus al său să acționeze împotriva creștinilor. O serie de incidente, atribuite pe bună dreptate sau pe nedrept creștinilor, și consimțământul oracolului lui Apollo din Milet, l-au determinat pe Dioclețian să fie de acord cu Cezarul său. Împăratul și Galerius au publicat patru edicte între 303 și 304 care au reînnoit persecuția Bisericii de către Stat. Templele creștine, Scripturile și cărțile liturgice urmau să fie distruse. Creștinii, considerați proscriși, nu se puteau întâlni. Toți bărbații, femeile sau copiii care refuzau să sacrifice zeilor erau condamnați la moarte. Din cauza unor persecuții teribile, mulți au abandonat creștinismul. Dar atât de mulți au păstrat credința încât au umplut închisorile și închisorile, astfel încât nu a mai rămas loc pentru criminali. În 303, când Dioclețian și-a sărbătorit viceeniul la Roma, a ordonat ca toți prizonierii creștini să fie obligați să se sacrifice, o modalitate de a goli închisorile. Galerius, de fapt, a abandonat persecuția în 311 din cauza unei boli fatale, pe care a atribuit-o răzbunării Dumnezeului creștin și, în mod surprinzător, a publicat un edict de toleranță. Situația juridică a creștinismului a devenit definitivă abia, însă,

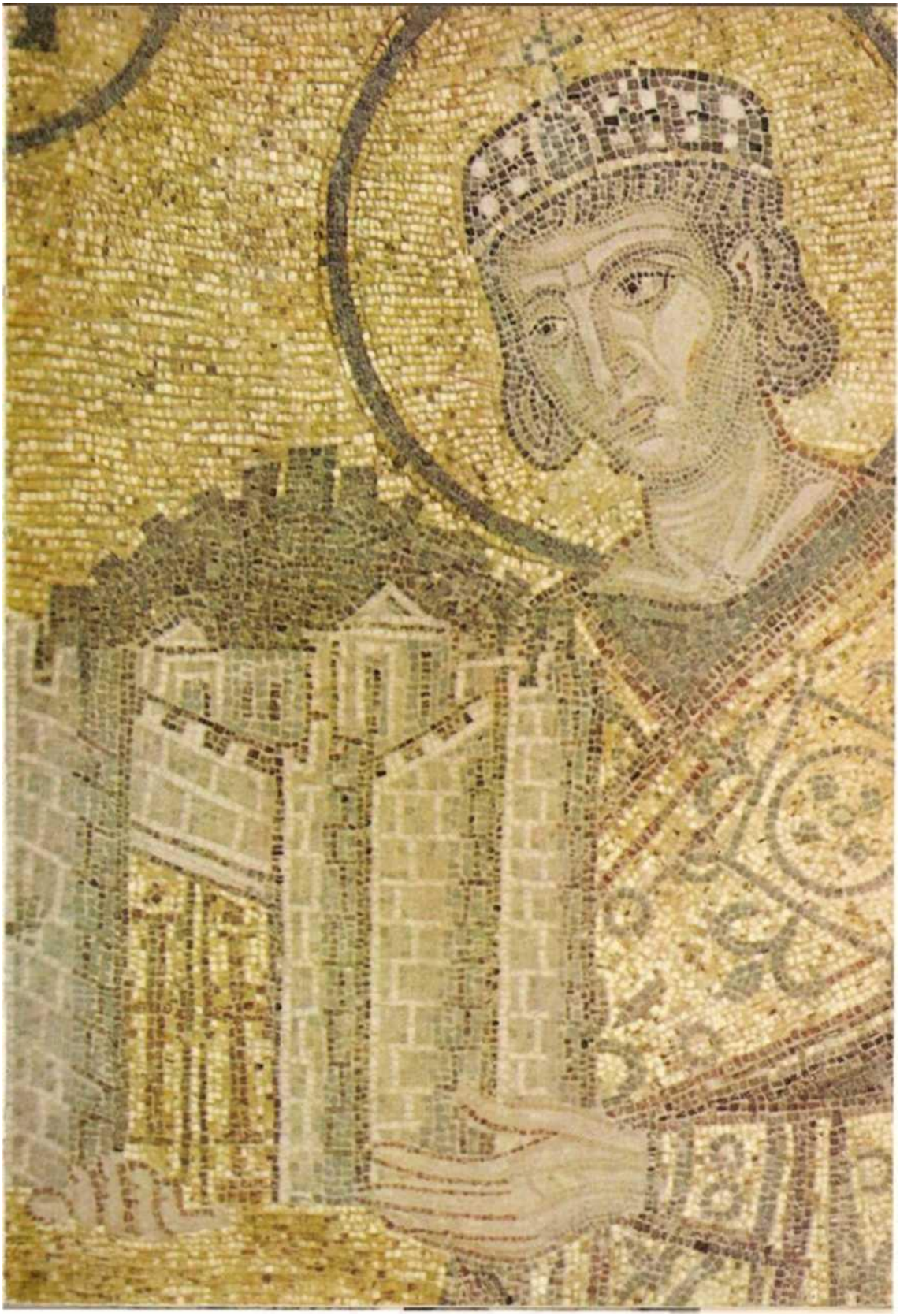

8. Constantin îi prezintă Fecioarei o machetă a oraşului. Detaliu al unui mozaic de la Hagia Sofia. Sfârşitul secolului al X-lea.

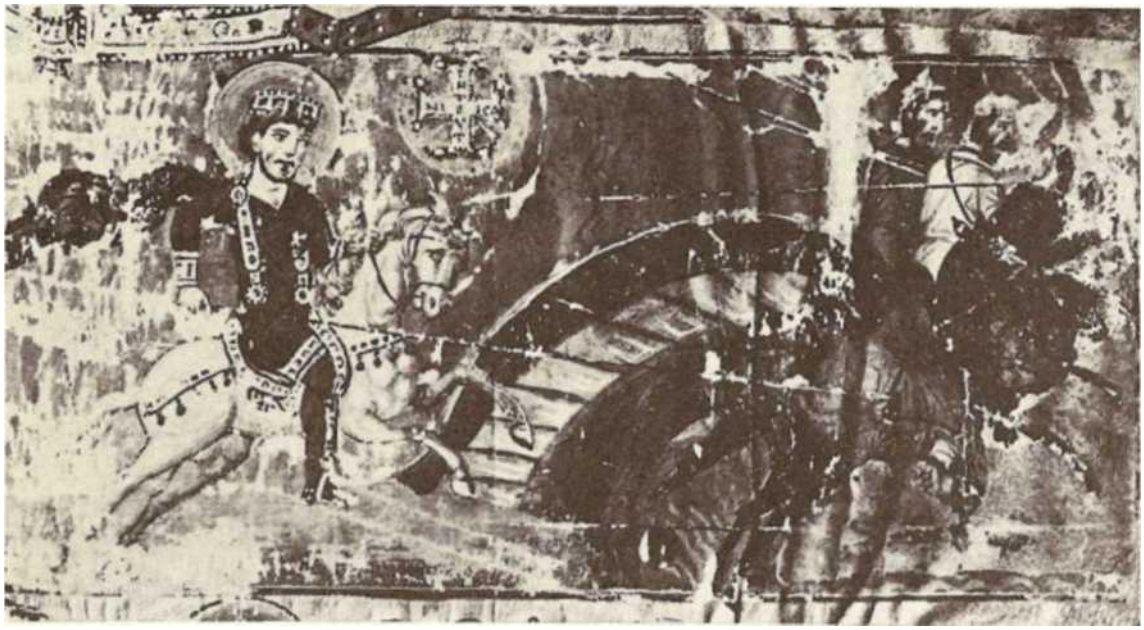

9. Constantin comandă trupele în bătălia de la Podul Milvian, care a avut loc în 312. Dintr-un manuscris din secolul al IX-lea.

Când Constantin și-a înlăturat rivalii politici, Maxențiu în 312 și Liciniu în 324, era nerăbdător să pună capăt conflictului cu Maxențiu. S-a bucurat când a văzut că Dumnezeul creștin își arăta sprijinul în lupta iminentă. Apariția în Rai a Crucii, cu inscripția „Prin acest semn vei birui” și viziunea în care Hristos l-a sfătuit să ridice steagul, i-au dat încredere în ajutorul divin, care mai târziu a părut justificată de rezultatele obținute. Împăratul nu a acceptat imediat cauza exclusivă a creștinismului; dar clerul a fost atât de mulțumit de noua turnură a evenimentelor încât nu s-a opus practicilor păgâne pe care Constantin le-a menținut.

Fără îndoială, înfrângerea pe care i-a provocat-o lui Maxențiu în Bătălia de la Podul Milvian a marcat începutul victoriei finale a creștinismului, deoarece, deși nu fusese adoptat ca religie exclusivă a Statului, se bucura acum de favoarea imperială. Constantin a devenit un protector generos al Bisericii, pe care a sprijinit-o cu ofrande și privilegii valoroase, confiscând în același timp comorile templelor păgâne.

Biserica dobândise în mod miraculos un patron mărinimos, dar acceptase în același timp un domn puternic. Tradiția împăratului roman ca *pontifex maximus* a rămas.

10. Podul Milvius astăzi. Bătălia care a avut loc aici în anul 312 a fost decisivă în istoria creştinismului.

Într-o formă modificată, acest lucru s-a întâmplat în cadrul cezaropapismului bizantin. Convins că unitatea și supraviețuirea imperiului depindeau de unitatea Bisericii, Constantin și-a folosit puterea și prestigiul în încercarea de a rezolva disputele apărute între episcopi. Când a vrut să pună capăt conflictului donatist, a fost forțat, în fața plângerilor prinților Bisericii, să convoace un conciliu, să exileze prelații și să folosească violența. Atitudinea pe care a adoptat-o în controversa ariană arată amploarea cezarismului său. El a fost cel care a luat inițiativa de a convoca un conciliu ecumenic, care i-a adus pe episcopi la Niceea și i-a menținut pe cheltuiala statului, care a prezidat și a ghidat deliberările și care i-a condus pe prelați să accepte soluțiile teologice pe care le apăra. Constantin și-a imprimat amprenta de neșters asupra relațiilor dintre Biserică și Stat în Orient.

Împăratul devenea capul Bisericii. Deși patriarhi puternici, împărați slabi și circumstanțe excepționale puteau înclina temporar balanța în favoarea Bisericii, existența unui stat centralizat îi permitea împăratului să o supună voinței sale.

Cea mai clară manifestare a schimbării sistemului administrativ a fost abandonarea Romei ca și capitală a imperiului. Deși

11. Constantinopolul în perioada sa de cea mai mare expansiune şi prosperitate (secolele IX-XI).

Deși Milano îl înlocuise ca centru imperial al Occidentului, reședința principală a împăratului a ajuns să fie stabilită în Orient. Diocleţian a ales Nicomedia; Constantin, Constantinopolul. Alegerea acestor două orașe grecești arată că centrul de greutate politic al imperiului se mutase spre Orient. Abia în timpul domniei lui Carol cel Mare se va cristaliza în Occident un centru politic de magnitudine comparabilă. Prin trasarea granițelor noului oraș, Constantin a început întemeierea unei metropole care avea să devină cel mai mare centru urban din Europa medievală și să dobândească o faimă în istorie pe care puține orașe o puteau cuceri. Nu dorea ca noua Romă să fie inferioară celei vechi în niciun fel. A organizat un Senat. Le-a oferit cetățenilor pâine și jocuri gratuite. A fost generos în construcții.

În prim-plan, Marea Marmara; în spatele oraşului, se poate vedea faimosul Corn de Aur.

A demolat biserici și clădiri publice. A dezbrăcat orașele și templele de marmură și statui pentru a împodobi noul oraș.

Factorii istorici și geografici făcuseră din Roma o capitală ineficientă. În schimb, Constantinopolul era situat strategic la jumătatea distanței dintre granițele vulnerabile ale Dunării și cele din Orient, între principalele rezerve militare ale Balcanilor și Anatoliei. Provinciile estice erau mai populate decât cele din Occident. Mai important, dezvoltarea lor urbană și industrială era, de asemenea, semnificativă. Din punct de vedere comercial, noul oraș poseda cel mai bun port natural din lumea medievală. Cornul de Aur, ferit de curenți și vânturi, era o vastă întindere de apă care putea găzdui un număr mare de nave. Situat la răscrucea...

Cu rute maritime și terestre care legau Estul de Vest, Sudul de Nord, orașul avea să devină cel mai mare emporiu comercial din Europa timp de multe secole. Mătăsurile chinezești, condimentele din Est, grâul din Egipt, sclavii din Vest și blănurile din Nord dau o măsură a caracterului internațional al pieței Constantinopolului. Apele imediat adiacente orașului erau (și încă sunt) un teren de pescuit foarte bogat, o sursă perenă de hrană pentru locuitori. Locația nu numai că i-a conferit Constantinopolului o vitalitate economică extraordinară, dar l-a și făcut inexpugnabil. Protejată pe trei laturi de apă și înconjurată de un sistem eficient de ziduri terestre și maritime, capitala era ferită de atacurile de pe uscat sau de pe mare. De-a lungul lungii sale istorii, imperiul a reușit să supraviețuiască pierderii virtuale, sau cel puțin ocupării, celor mai vulnerabile provincii ale sale de către dușmani puternici. Imposibilitatea atacatorilor de a lua această fortăreață centrală (1204 și 1453 sunt excepții) le-a permis bizantinilor să aleagă momentul oportun pentru un contraatac de succes. O ultimă condiție care, alături de altele, l-a determinat pe Constantin să întemeieze Constantinopolul a fost dorința de a rupe cu trecutul păgân și de a consolida imperiul pe fundații creștine. Constantin a consacrat noua capitală în 330. Această ceremonie a marcat sfârșitul unei jumătăți de secol de reforme importante. Înrădăcinate în tulburările secolului al III-lea, reformele realizate au instituționalizat eforturi izolate de modificare a societății romane. Ceea ce a ieșit la iveală a fost privit în diverse moduri: monarhie absolută; imperiu oriental; stat corporatist. Este incontestabil că elemente ale tuturor celor trei forme erau prezente, deoarece basileusul (împăratul), prin har divin, prezida o administrație extrem de centralizată, din ale cărei mrejele nu scăpa viața socială și economică a fiecărui supus.

AMENINȚAREA BARBARILOR

Imperiul, reformat și revitalizat, a fost supus unui test dificil și violent prin criza care a început la sfârșitul secolului al IV-lea și s-a extins pe tot parcursul secolului al V-lea. Această criză a fost precipitată de teroare.

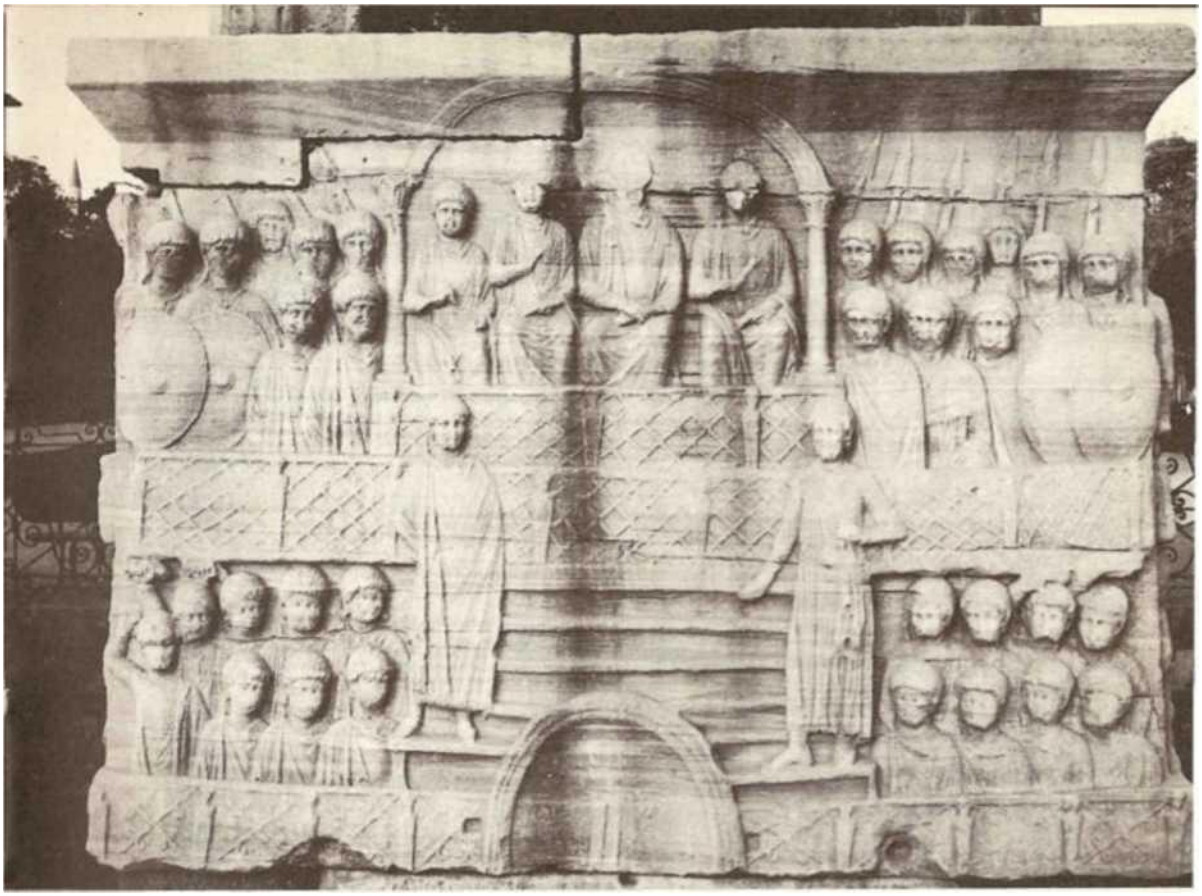

12. Teodosie (379-395), ultimul împărat atât al Occidentului, cât și al Orientului, prezidează jocurile din Constantinopol. Relief de pe baza unui obelisc, cca. 390.

că hunii s-au răspândit printre goți. Aceștia, nou sosiți pe scena europeană, au fost primii dintr-o lungă listă de cuceritori nomazi care aveau să se stabilească în societățile sedentare ale lumii creștine și islamice. Începând cu hunii și menținută timp de aproximativ un mileniu, presiunea continuă a popoarelor altaice asupra ținuturilor deșertice din Asia Centrală a dus la strămutarea periodică spre vest a bulgarilor, avarilor, petzinakilor, uzilor, cumanilor, selingilor și mongolilor. Aceste triburi altaice, care se formaseră din cauza tulburărilor politice, geografice și climatice din Asia Centrală, i-au adus în conflict nu numai pe bizantini, ci și pe goții războinici cu sistemul lor militar eficient, nemilos și înfricoșător.

Hunii, forțați să părăsească Asia Centrală, au apărut pentru prima dată în sudul Rusiei, unde i-au dispersat pe alani.

13. În acest mozaic din Biserica Sant'Apollinare Nuovo din Ravenna, se pot observa câteva bărci în portul orașului Classis.

și au distrus statul ostrogot. În cele din urmă, i-au forțat pe vizigoți să caute refugiu în Imperiul Bizantin după ce i-au învins lângă Nistru. În 375, vizigoții au căutat azil în Valens, la sud de Dunăre. Împăratul, neștiind de problemele pe care le-ar cauza prezența unei întregi națiuni sub arme, și-a dat consimțământul. Cu toate acestea, când vizigoții au început să intre pe teritoriul bizantin, autoritățile imperiale nu erau pregătite să asigure aprovizionarea și supravegherea hoardelor barbare. Înrăutățind situația, Lupicinus, contele *de* Tracia, a început să exploateze goții îngroziți și să le înrobească familiile în schimbul hranei. Barbarii înfometați au devastat Balcanii, iar Valens a trebuit curând să-i confrunte cu forțele sale lângă Adrianopole în 378. Bătălia, în care Valens și poate aproximativ două treimi din forțele imperiale au pierit, a dus la o înfrângere extraordinară pentru imperiu. Barbarii, însă, s-au dovedit incapabili să profite de succesul lor, iar când au apărut în fața Adrianopolului, Perintului și Constantinopolului, aceste orașe grecești bine fortificate au rezistat atacului.

Ascensiunea spaniolului Teodosie I a adus pe tron un împărat-soldat energic care, deși nu a reușit să evite amenințarea vizigotă, a oferit imperiului șubred o perioadă de stabilitate.

14, 15. Conducători ai Orientului și Occidentului. Generalul vandal Stilicho (în stânga) a fost adevărata forță din spatele lui Honorius. În dreapta, un cap de marmură despre care se presupune că este al lui Arcadius, împăratul Orientului.

O odihnă mult așteptată. Ferm în stăpânirea orașelor fortificate, Teodosie a trebuit să pună capăt atacurilor vizigoților, care devastau zonele rurale. În 382, le-a permis

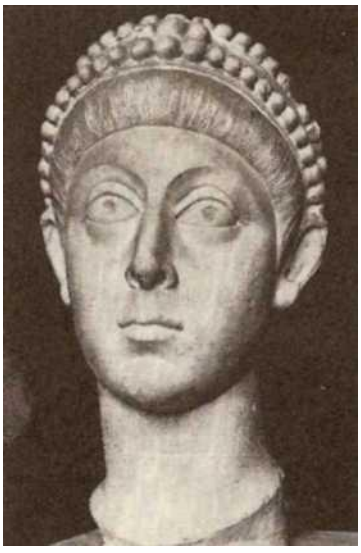

să se stabilească legal în Moesia Inferioară ca trupe federate *(foederati),* iar când aceștia au abandonat Dacia, hunii au ocupat-o fără opoziție. Teodosie, un mare admirator al calităților lor marțiale, a primit mulți vizigoți în armatele imperiale. Totuși, acesta a fost un pas periculos, ale cărui consecințe aveau să fie consemnate în istoria anilor următori. Regele vizigot Alaric a reușit să obțină înalta funcție de *magister militum* , sfidând guvernul cu atacurile sale asupra Tesaliei și Peloponezului. Disputa dintre Arcadius, împăratul Orientului, și Stilicho (un general vandal care era, în realitate, guvernatorul imperiului în Occident) privind posesia Iliriei a sporit considerabil speranțele lui Alaric. Deși Stilicho îl învinsese de două ori în Grecia și de două ori în nordul Italiei, el a ezitat să-i elimine pe vizigoți din cauza disputei cu Arcadius pentru Iliria. După moartea generalului, Alaric a reușit să devasteze Italia și să jefuiască Roma (410). Acest lider barbar, care își condusese hoardele în tot imperiul în lumina clară a istoriei, spera să treacă în Africa și să-și stabilească acolo adepții. Cu toate acestea, a murit prematur, iar unul dintre succesorii săi, Kallia, i-a condus pe vizigoți spre nord și i-a stabilit în Galia de Sud, unde împăratul le-a încredințat misiunea de a-i expulza pe barbarii recent stabiliți din Peninsula Iberică.

Acești barbari, suevi, alani și vandali, profitaseră de lupta dintre Stilicho și Alaric și de disputa asupra provinciei Iliria pentru a devasta și jefui, mărșăluind prin Galia spre Peninsula Iberică. Aici, căpetenia vandală Gaiseric a primit o invitație din partea guvernului bizantin al Africii, care se revoltase, să-i ajute, cu promisiunea, în schimb, de a-i acorda jumătate din provinciile africane dependente de Bizanț. În 429, navele imperiale i-au dus pe vandali și alani pe coasta Africii, iar în 439, Gaiseric a capturat Cartagina. Îndrăzneala sa a crescut rapid odată cu...

16. Monedă de aur a lui Teodoric cel Mare, rege ostrogot al Italiei. Reprezentant nominal al împăratului bizantin, acesta a fost de fapt un monarh independent și puternic.

succese obținute, culminând cu jefuirea Romei (445) și asaltul asupra îndepărtatului Peloponez (465).

Peninsula italiană, destul de izolată din cauza stabilirii vizigoților în nord-vest și a vandalilor în sud, a devenit o pradă ușoară pentru un alt popor germanic, ostrogoții. Acest popor fusese instalat de guvernul imperial, ca *foederati,* în Panonia de Nord, la granița cu Italia, după dezmembrarea imperiului lui Attila în 452. Când, în 476, germanicul Odoacru l-a detronat pe ultimul împărat al Occidentului, liderul bizantin Zenon i-a însărcinat șeful ostrogot Theodoric cu invadarea Italiei și înlocuirea autorității locale... „până când acesta a sosit". Zenon, în cele din urmă, nu a mai venit niciodată, iar în 493, Theodoric a format regatul ostrogot. Odată cu stabilirea burgunzilor și francilor în Galia și a saxonilor în Anglia, dezmembrarea imperiului s-a încheiat în Occident, iar o mulțime de regate germanice au ieșit din ruinele sale.

Este curios de observat cum amenințarea germanică, în aspectul său cel mai violent, a apărut inițial în Orient. Atât vizigoții, cât și ostrogoții au amenințat Orientul, dar, cu toate acestea, succesorii lor au fost forțați să se mute în Occident și, deși Occidentul a rezistat și ar fi putut chiar supraviețui sub Stilicho, s-a prăbușit după moartea acestuia.

17, 18. Artă coptă, sacră şi laică. Broderie din lână reprezentând o dansatoare (stânga); pictură murală a Fecioarei cu Pruncul (dreapta).

Ceea ce explică supraviețuirea Orientului este bogăția resurselor sale materiale și spirituale. Balcanii au rezistat atacului inițial al *furiei teutonice* , iar popoarele germanice nu au reușit să distrugă bogăția și capacitatea productivă a Anatoliei, Armeniei, Caucazului, Siriei și Egiptului. Forța pe care societatea urbană avansată a Orientului a dat-o imperiului este impresionantă. Această societate a rezistat cu succes, de asemenea, impunerii instituțiilor barbarilor, care au căutat să germanizeze armatele și să tragă birocrația de partea lor. Când generalul got Gainas a încercat să uzurpe puterea la Constantinopol, a trezit un naționalism care a egalat în ferocitate pe cel din secolul al XIX-lea. Synesius, un intelectual grec din provincia Cirenaica, l-a avertizat pe împărat că admiterea popoarelor germanice în armată era echivalentă cu punerea lupilor la turmă. Pe baza

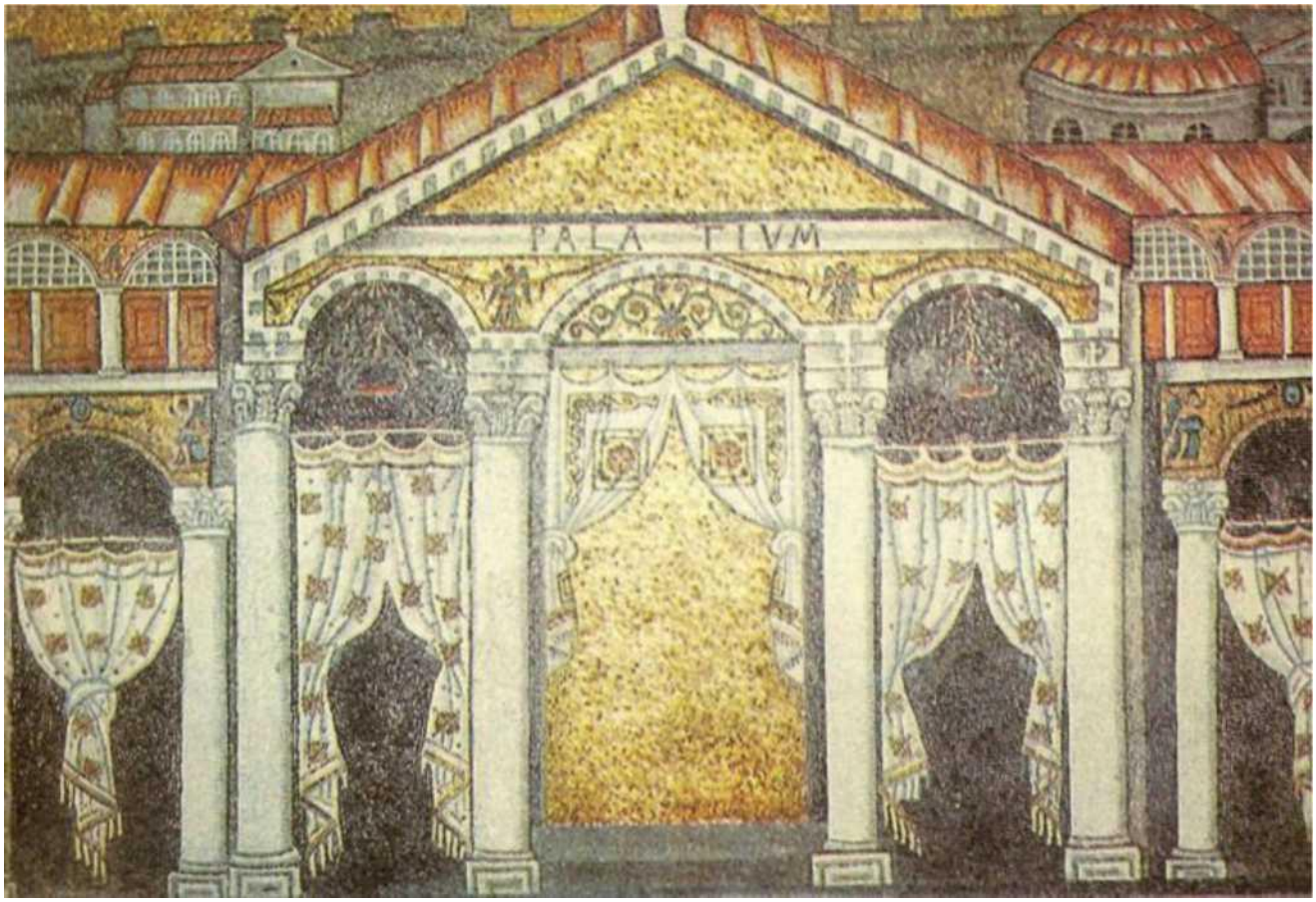

19. Palatul lui Theodoric, cu oraşul Ravenna în fundal. Mozaic din Biserica Sant'Apollinare Nuovo.

Pe baza vechei teorii elenice conform căreia grecii și barbarii erau de specii diferite și că uniunea lor era împotriva naturii, se sugera ca, dacă nu era posibil să fie făcuți să se întoarcă dincolo de Dunăre, de unde veniseră, să fie puși la muncă pe câmp.

Goții din Anatolia, care se alăturaseră lui Gainas, au fost învinși de locuitorii orașului, iar când Gainas și goții săi au părăsit în cele din urmă Constantinopolul, cetățenii au masacrat câteva mii de barbari în timp ce aceștia plecau.

Estul a supraviețuit pentru că avea oameni, resurse și voința de a supraviețui. Occidentul, inferior Estului în ceea ce privește bogăția și capacitatea, a fost slăbit și mai mult de prăbușirea administrației și a aparatului său militar.

CRIZA SECOLULUI AL IV-LEA ȘI AL V-LEA

Eliberat de triburile germanice, Orientul s-a confruntat totuși cu probleme religioase care aproape l-au distrus, o încercare pe care triburile germanice nu au reușit să o realizeze, probleme care nu existau într-o asemenea măsură în Occident. Creștinismul se răspândise considerabil după convertirea lui Constantin, căci în secolul care a urmat morții sale, toți conducătorii, cu excepția lui Iulian, erau creștini fervenți. Pe de altă parte, evoluția instituțiilor ecleziastice anterioare anului 312 îi oferise creștinismului un organism administrativ, a cărui eficiență a jucat un rol important în rezistența sa la persecuții și, mai târziu, în expansionismul său. Această organizare, cu episcopatul în vârf și descendent prin diverse categorii de cler inferior, forma o piramidă ierarhică pe care neofitul trebuia să o urce de la bază pentru a ajunge la orice poziție înaltă. Deși mulți episcopi își concepeau funcțiile în lumina Vechiului Testament, influența administrației imperiale asupra structurii Bisericii era evidentă.

Totuși, dacă răspândirea creștinismului a implicat contactul cu lumea, reacția la această împrejurare, combinată cu asceza Noului Testament, a dat naștere monahismului. Monahismul eremitic al Sfântului Anton și regulile cenobitice ale Sfântului Pahomie din Egipt reprezintă cristalizarea idealului ascetic al Bisericii. Deși ambele tipuri de monahism se răspândiseră în tot Imperiul Bizantin, a fost providențial ca Sfântul Vasile să adopte regula lui Pahomie. Acest act a făcut ca energiile și puterea mișcării monastice să se reverse în beneficiul societății.

20. Sfântul Menas, înfățișat pe această cutie de fildeș coptă (secolul al VI-lea), a fost un martir egiptean în timpul persecuțiilor lui Dioclețian.

Un alt rezultat al creșterii Bisericii a fost rivalitatea dintre anumite scaune episcopale. Una dintre marile probleme ale oricărei federații este dificultatea de a concilia egalitatea teoretică a

tuturor membrilor cu faptul real că, evident, unii sunt mai importanți decât alții. În secolul al V-lea, această rivalitate a devenit destul de serioasă, deoarece, pe de o parte, episcopii din Alexandria și Roma nu priveau cu ochi buni importanța crescândă a celor din Constantinopol, în timp ce, pe de altă parte, episcopii din Antiohia încercau, în zadar, să pună capăt pretențiilor episcopatului Ierusalimului. În spatele luptei crescânde dintre bisericile din Constantinopol și Roma se afla principiul conform căruia rangul și importanța unei episcopii în administrația ecleziastică depindeau de mărimea și importanța orașului în administrația civilă. Tocmai pentru că episcopii din Vechea Rome se bucuraseră de o poziție de importanță ecleziastică, întrucât Roma fusese capitala imperiului, așa că acum prelatul din Constantinopol revendica onoarea unei poziții similare, fiind episcopul Noii Rome. Ca răspuns la aceste cerințe din partea Constantinopolului, Papa Damasus a expus doctrina supremației *petrine* la sfârșitul secolului al IV-lea.

Marele merit intelectual al Bisericii din secolele al IV-lea și al V-lea a constat în a oferi creștinismului sprijinul unei teologii. Omul modern, în majoritatea cazurilor, vede teologia ca fiind puțin mai mult decât speculația irelevantă a unei caste preoțești, neutralizată și depășită de avansul gândirii științifice. În societatea bizantină, însă, preocuparea teologică era dominantă. Teologia pare să fi fost un subiect de conversație predilect, chiar și printre locuitorii simpli ai Constantinopolului. Grigore de Nyssa a observat, în timpul vizitei sale în capitală, că oamenii discutau cele mai dificile probleme teologice. „Dacă întrebi pe cineva câți oboli costă un anumit lucru, îți va răspunde dogmatizând despre cei născuți și nenăscuți. Dacă vrei să știi prețul pâinii, îți va spune că Tatăl este mai mare decât Fiul și că Fiul este subordonat Lui. Dacă întrebarea ta este: «Este gata baia mea?», îți vor răspunde că Fiul s-a născut din nimic!”

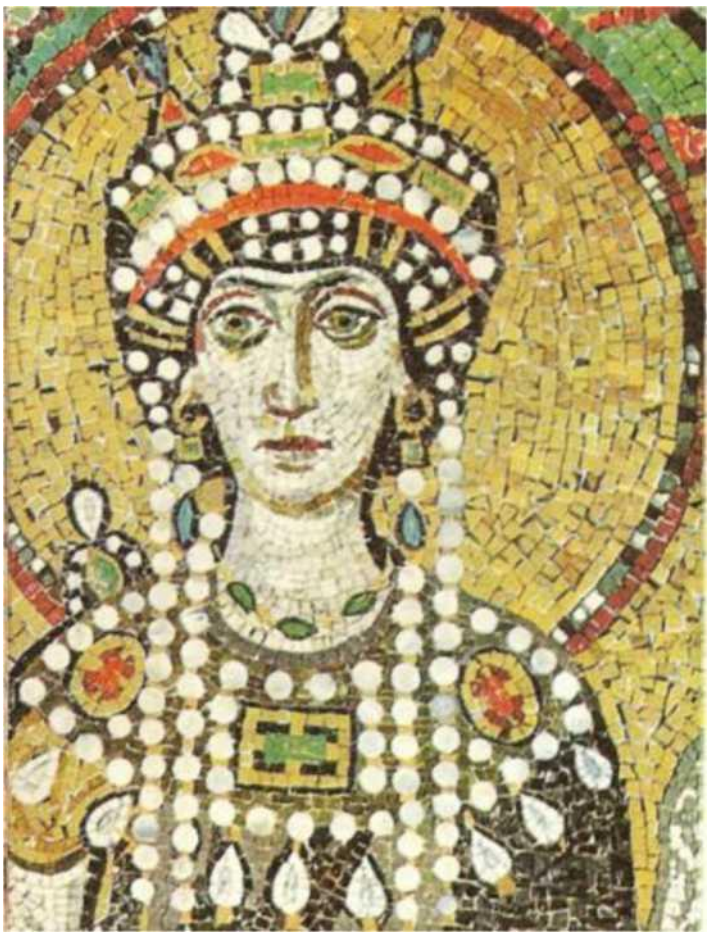

21. 22. Portrete ale lui Justinian și Theodora în Biserica San Vitale, Ravenna. Mozaicuri.

Pasiunea grecilor pentru logică și speculație este evidentă în mare măsură în controversele teologice ale vremii. S-ar putea spune chiar că teologia reprezenta sublimarea creștină a acestui gust. Actele primelor patru concilii ecumenice conțin concluziile pe care teologii greci, folosind logica greacă, le-au tras din doctrina creștină. Efortul depus în aceste concilii pentru a clarifica conceptul de creștinism a fost, însă, foarte important, atât din punct de vedere politic, cât și religios, întrucât este posibil să fi provocat discordie în Siria, Palestina și Egipt. Astfel, atunci când Constantin a afirmat că Dumnezeu cerea unitatea și bunăstarea Bisericii ca preț al prosperității Imperiului, el a fost, într-un fel, profetic. În realitate, existența, în Imperiul Bizantin, a unui împărat, a unei administrații și a unei Biserici a constituit elementul unificator care a ținut unite populațiile multinaționale. Controversa despre Trinitate pe care preotul alexandrin...

Erezia lui Arie, când acesta afirma că Hristos era mai puțin decât Dumnezeu, i-a captivat pe teologi și împărați timp de aproximativ o jumătate de secol. Conciliul de la Niceea a condamnat doctrinele lui Arie în 325, dar, deoarece Constanțiu l-a susținut, guvernul nu a renunțat la erezie decât în 381, când Teodosie I a convocat Conciliul Ecumenic de la Constantinopol. Acolo, teologii au formulat crezul, recitat până de curând în majoritatea bisericilor creștine. Afirmând divinitatea nedivizată a Treimii, episcopii l-au condamnat pe un anume Apollinaris din Laodiceea, care susținea că Hristos nu era un om complet, întrucât, în întrupare, luase doar sufletul sensibil al omului, dar nu și sufletul intelectual.

Arianismul a decăzut treptat în Orient, fiind curând înlocuit de controversa cristologică. Această nouă dispută, născută din învățăturile diferite ale celor două școli teologice din Antiohia și Alexandria, a devenit mai complicată din cauza ambițiilor ecleziastice ale diferiților participanți. Chiril, Patriarhul Alexandriei, a lansat un atac violent împotriva lui Nestorie, Patriarhul Constantinopolului, culminând cu Sinodul de la Efes (431), pe care l-a prezidat și care a fost susținut de adepții săi egipteni indisciplinați.

23. Iulian Apostatul asediază Ctesifon, capitala Imperiului Sasanid, în timpul campaniei din 362-363.

Nu este surprinzător că l-a condamnat pe Nestorie și, procedând astfel, și-a exprimat opinia că în Hristos a existat o fuziune a două naturi, cea umană și cea divină. Deși, evident, Nestorie nu a acceptat doctrinele atribuite lui Chiril, erezia care i-a purtat numele a accentuat conceptul naturii umane a lui Hristos, în detrimentul naturii sale divine. Cealaltă extremă a poziției creștine, insistând asupra divinului în detrimentul celei umane, a fost caracteristica principală a unei noi erezii hristologice, monofizitismul. Adepții egipteni ai lui Chiril i-au distorsionat doctrina despre unirea celor două naturi și au declarat că, deși au existat două naturi înainte de această unire în Hristos, ulterior a ajuns să existe doar una, cea divină. Al patrulea Sinod Ecumenic de la Calcedon a condamnat doctrina monofizită și a insistat asupra integrității lui Hristos atât din perspectivă umană, cât și divină. Sinodul i-a cenzurat pe Euryches, susținătorul teoriei monofizite, și pe susținătorul său, episcopul alexandrin Dioscor. Conciliul de la Calcedon este una dintre marile etape din istoria ecleziastică și politică a lumii. Acesta a finalizat definiția creștinismului, o lucrare începută de conciliile din secolul precedent, și a ridicat Scaunul Constantinopolului într-o poziție care a eclipsat Biserica din Alexandria și a echivalat-o cu Roma.

Deciziile de la Calcedon au avut, de asemenea, consecințe politice mult mai mari decât și-ar fi putut imagina participanții la evenimente. Monofizitismul, datorită poziției adoptate de anumiți teologi și episcopi, s-a răspândit în Egipt și Siria (regiuni care rezistaseră elenizării complete) și, în cele din urmă, a contaminat populațiile non-grecești. Toleranța pe care Zenon și Anastasie I au acordat-o monofizitismului i-a permis acestuia să prindă rădăcini atât de puternice încât împărații din secolele al VI-lea și al VII-lea au oscilat între persecuție și compromis, într-o încercare frustrată de a-i readuce pe monofiziții din aceste provincii în sânul Bisericii de Stat. Efectul pe termen lung al controversei hristologice a fost creșterea opoziției și dezvoltarea separatismului cultural în cadrul imperiului.

În ciuda triumfului formal al creștinismului și a protecției statului, biserica bizantină a menținut un puternic spirit misionar. Decretele antipăgâne repetate ale lui Constantin și Teodosie I indică faptul că păgânismul se afla pe moarte. Opoziția reînnoită a lui Iulian și a Senatului roman față de creștinism i-a prelungit existența. Păgânismul a continuat încă câteva secole în zone mai izolate, așa cum s-a întâmplat în Peloponezul de Sud.

24. Sfântul Grigore de Nazianz, unul dintre cei patru Părinți ai Bisericii Apusene, împreună cu împăratul Teodosie.

unde locuitorii nu au primit botezul creștin decât în secolul al IX-lea. Mai mult, păgânismul învins a reapărut frecvent în cadrul Bisericii, provocat de erezii. Biserica nu a reușit să-i abată pe oameni de la practicile păgâne care deveniseră intim asociate cu viața de zi cu zi. Propriile noastre sărbători de 25 decembrie și de Anul Nou, hagiolatria și alte practici sunt dovezi ale concesiilor pe care creștinismul a trebuit să le facă. Chiar și astăzi, în Grecia rurală, clerul se opune sacrificiului cocoșilor, pe care țăranii îl practică în mod obișnuit, pe motiv că este o practică păgână.

Totuși, păgânismul a obținut cea mai importantă victorie în literatură și în științe. Când creștinismul s-a răspândit în lumea greco-romană, a pătruns într-un domeniu intelectual și literar superior celui din Orientul Apropiat semitic. Întrucât avea foarte puține resurse pentru a înlocui tradițiile greco-romane în acest domeniu, intelectualii creștini s-au trezit profund încurcați între textele creștine și literatura clasică.

Totuși, pentru a concura cu lumea mediteraneană, creștinismul a trebuit să se adapteze tradițiilor intelectuale care dominau acolo. Utilizarea limbii grecești în Noul Testament este una dintre aceste adaptări necesare. Adoptând metode critice și filosofice grecești, alexandrinii Clement și Origen au creat scolastica creștină, iar Părinții capadocieni au dus procesul de aculturare la concluzia sa logică. Ei au acceptat valoarea paideiei *grecești* , dar au declarat-o incompletă. Pe de altă parte, ei au susținut că clasicii ar trebui studiați mai mult pentru forma lor literară decât pentru contextul lor. De fapt, creștinismul a dezvăluit forme noi în anumite aspecte ale istoriei ecleziastice, de exemplu, în hagiografie și imnografie. Oamenii Bisericii, la rândul lor, au jucat rolul de critici prin conservarea clasicilor, pe care i-au copiat, studiat și îmbogățit cu comentarii lungi. Au continuat în acest fel până la sfârșitul imperiului.

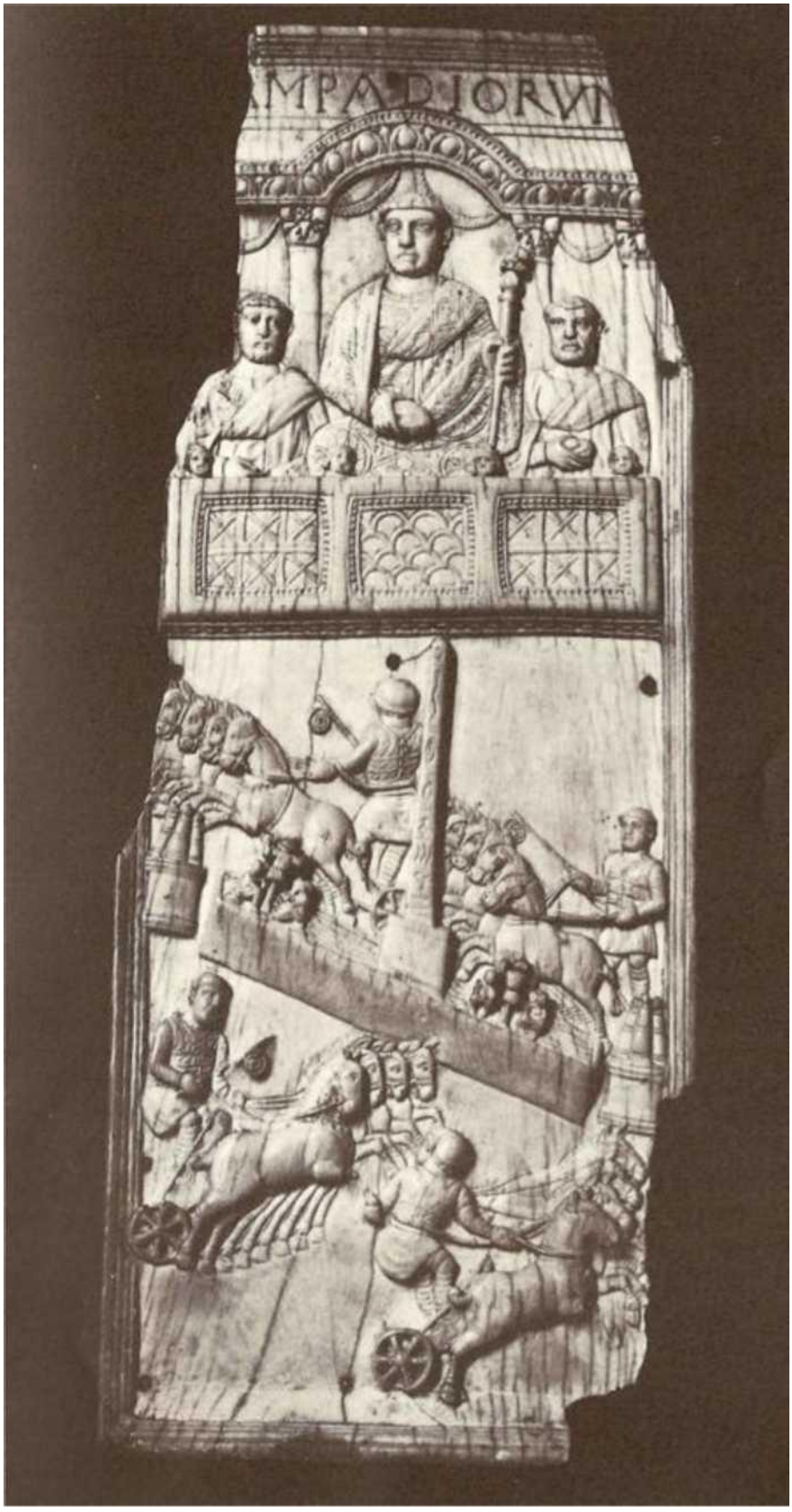

25. O familie aristocratică participă la jocurile de la Hipodrom din Constantinopol.

IUSTINIAN CEL MARE

Justinian (527-565), mai mult decât orice alt conducător, a fost responsabil pentru stabilirea formelor definitive ale societății bizantine pe care Dioclețian și Constantin o fondaseră. Personalitatea și geniul său au inspirat și au permis marile realizări realizate în timpul lungii sale domnii. Din acest punct de vedere, rolul pe care l-a jucat în istoria timpului său a fost probabil de o semnificație mai mare decât cel al lui Pericle în Atena din secolul al V-lea î.Hr. sau al lui Ludovic al XIV-lea în Franța. De origine țărănească obscură, Justinian a primit totuși o educație excelentă și este probabil cel mai remarcabil exemplu al elasticității sociale care a permis indivizilor umili, dar competenți, să se ridice spectaculos în Imperiul Bizantin. Perfect conștient de îndatoririle sale, a decis să reconstituie teritorial imperiul, să unifice facțiunile care divizau Biserica și să simplifice acumularea de material juridic din ultimele secole. Din aceste idealuri nobile, din energiile inepuizabile ale lui Justinian (supușii săi îl numeau împăratul care nu doarme niciodată), au provenit recucerirea majorității Occidentului, codificarea dreptului și o producție artistică extraordinară. Frumoasa sa consoartă, Teodora, era poate de origine și mai modestă (fiica unui dresor de urși de la hipodrom). Toată lumea este de acord că era o doamnă cu o personalitate puternică. În ciuda sfaturilor nefericite ale părtinitorului Procopiu, nu există nicio îndoială că a exercitat o anumită influență asupra împăratului. De fapt, asocierea dintre Teodora și Justinian amintește de cea dintre Pericle și Aspasia. Deși Justinian și-a menținut politicile personale în multe cazuri, persistenta consoartă și-a impus frecvent voința în anumite chestiuni, cum ar fi protecția clerului monofizit. Poate că cea mai decisivă acțiune a sa a fost intervenția în consiliul curții atunci când acesta a încercat să-l convingă pe împărat să părăsească Constantinopolul în timpul rebeliunii de la Nika (532). Dacă Justinian ar fi decis să plece, domnia sa s-ar fi încheiat înainte ca lucrările care l-au făcut celebru să fie finalizate.

Facțiunile Albastre și Verzi ale circului, care au declanșat o dezordine în ianuarie 532, au desfășurat o activitate de lungă durată, familiară locuitorilor

orașelor imperiului. Încă din secolul I, existau organizații sportive responsabile de jocuri în hipodromurile urbane. De-a lungul timpului, numărul tinerilor asociați cu una sau alta dintre aceste facțiuni de circ a crescut. În secolele al IV-lea și al V-lea, competiția dintre cele două cele mai importante (Albaștri și Verzi) a devenit atât de violentă încât a fost însoțită de revolte urbane și război de gherilă. Facțiunile, însă, au devenit mult mai mult decât cluburi sportive neliniștite, deoarece, din cauza invaziilor barbare care amenințau orașele, imperiul s-a trezit nevoit să-și înarmeze locuitorii, transformând astfel facțiunile în miliții urbane. Milițiile organizațiilor sportive au devenit, într-un fel, ultimul refugiu al libertăților orașelor imperiale.

Când autoritățile bizantine vorbeau despre *democratia* , acestea aveau de obicei în minte rebeliunile și violența Albaștrilor și a Verzilor. Deși în mod normal facțiunile se luptau între ele, ele și-au unit forțele împotriva lui Justinian și aproape l-au răsturnat în timpul marii revolte Nika din 532. În timpul acestor evenimente, Theodora a salvat tronul lui Justinian, forțându-l să lupte până la capăt. Rebeliunea, care a distrus o mare parte a centrului orașului, a fost în cele din urmă înecată într-o baie de sânge în care **,** potrivit martorilor contemporani, au pierit 30.000 de oameni.

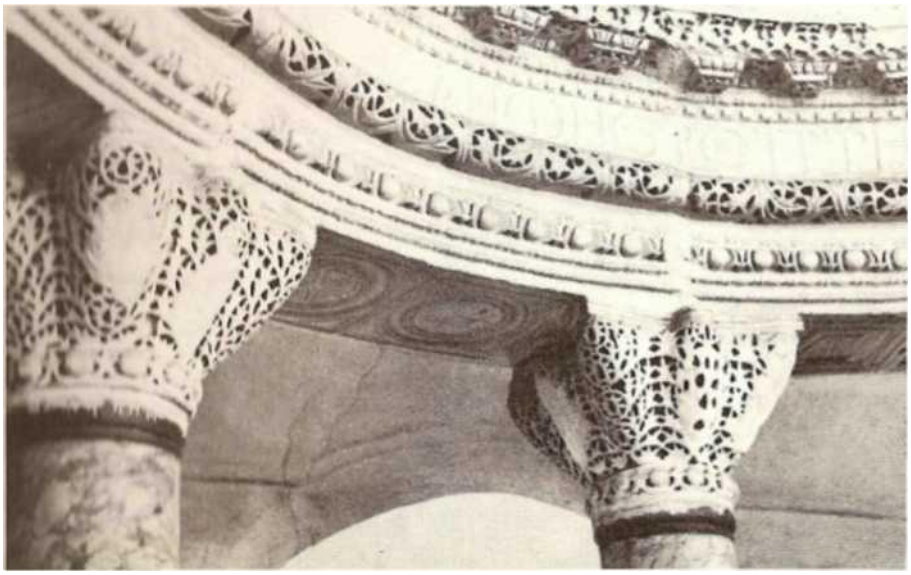

26. Capitelele Bisericii Sfinții Serghie și Bacus, din vremea lui Iustinian.

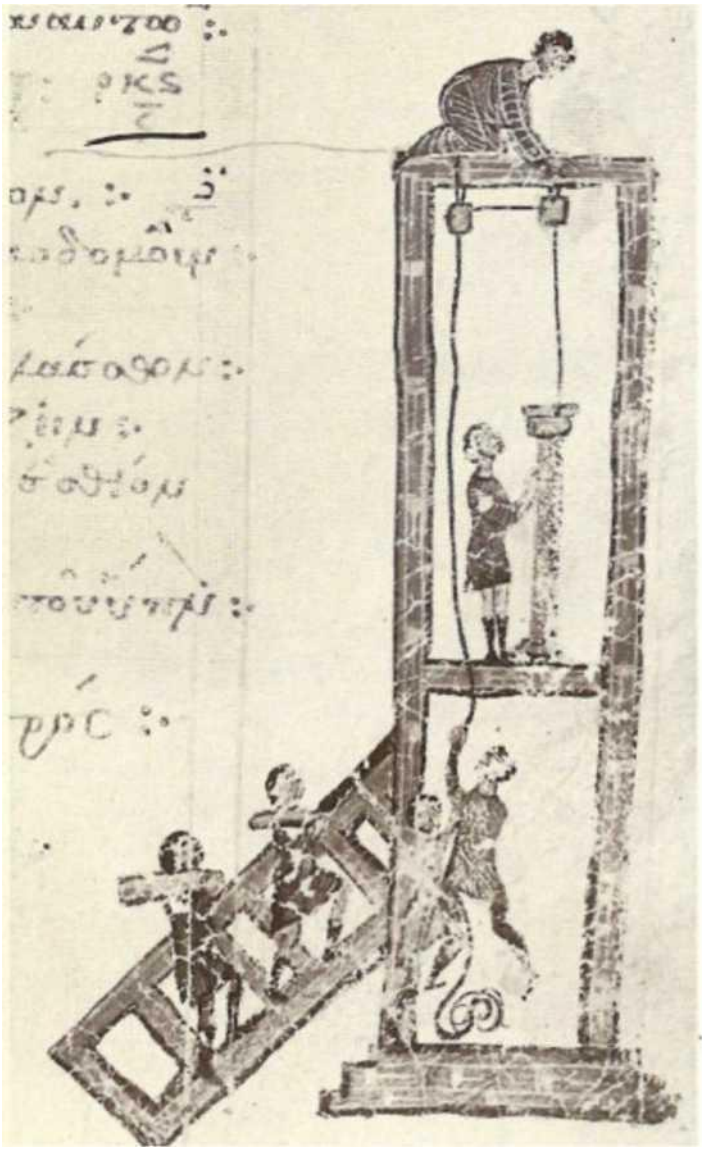

27. Pietrari bizantini la lucru. Miniatură a unei psalteri.

Revoltele de la Nika marchează un punct de cotitură în domnia lui Justinian. După ce le-a înăbușit, acesta și-a îndreptat atenția către recucerirea Occidentului, reconstrucția orașului și finalizarea codificării legilor.

Deși prăbușirea imperială în Occident a fost completă, anumite condiții au fost favorabile recuceririi bizantine. Pentru populațiile aborigene, goții și vandalii erau eretici arieni, în timp ce împăratul Constantinopolului reprezenta personificarea instituțiilor religioase. Stabilirea sa în Italia și Africa și contactul cu o societate mai avansată începuseră să transforme multe dintre căpeteniile barbare, astfel încât succesorii lui Teodoric și Genseric au fost ceva mai moderați.

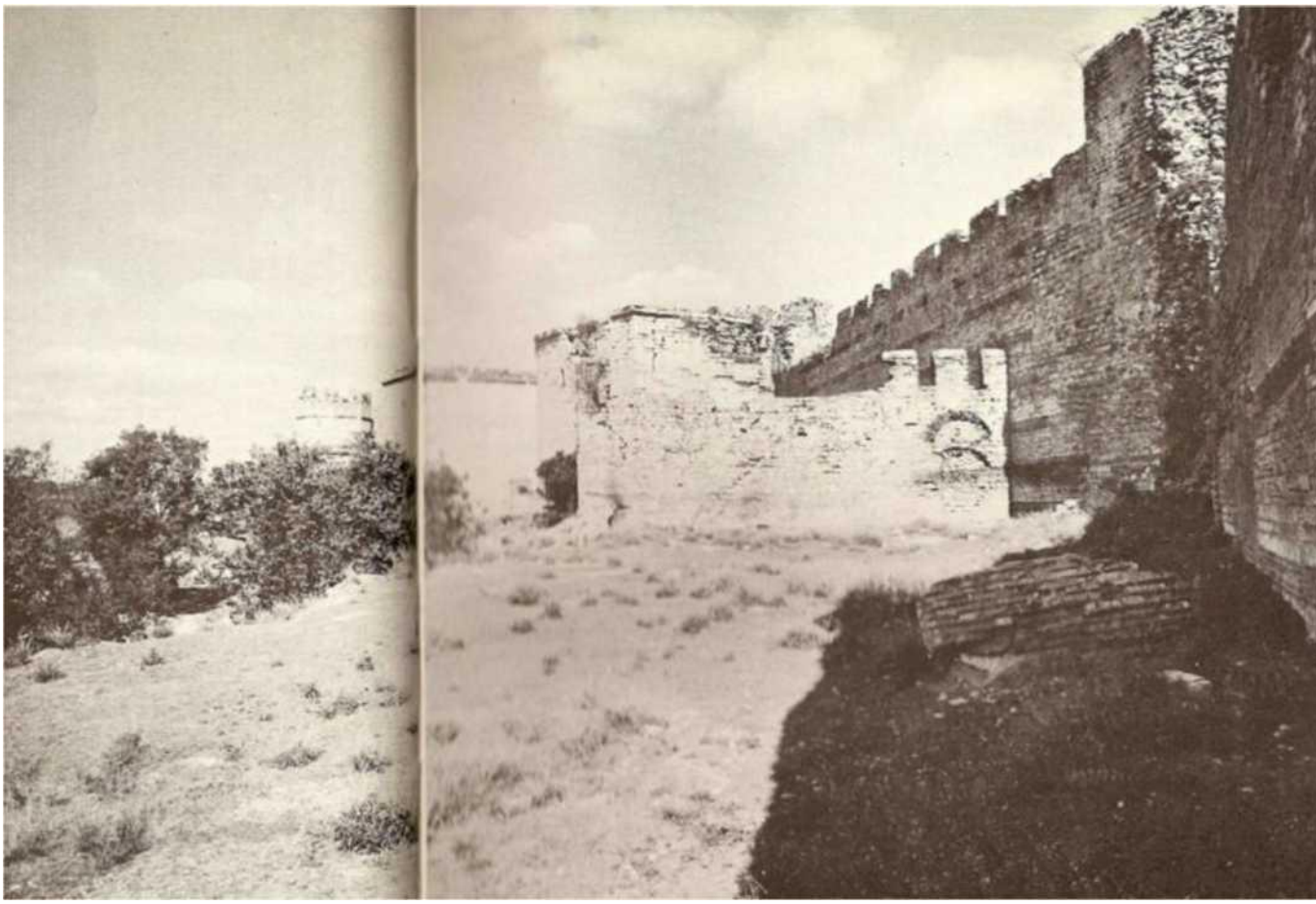

28. Poarta de Aur și zidurile Constantinopolului.

În cele din urmă, sistemul complex de alianțe matrimoniale pe care Theodoric îl stabilise cu regatele vandalilor, turingienilor și vizigoților s-a prăbușit, lăsând atât vandalii, cât și ostrogoții izolați diplomatic. După ce a încheiat un tratat de pace cu perșii din Orient, Justinian l-a trimis pe Belisarius în Africa de Nord în 533. Acest general strălucit, cu doar 16.000 de oameni, a pus rapid capăt regatului vandal și, în anul următor, s-a întors la Constantinopol, unde triumful său a fost sărbătorit în hipodrom, sporit de prezența regelui vandal Golimer și de expunerea comorilor pe care vandalii le aduseseră de la Roma în 455.

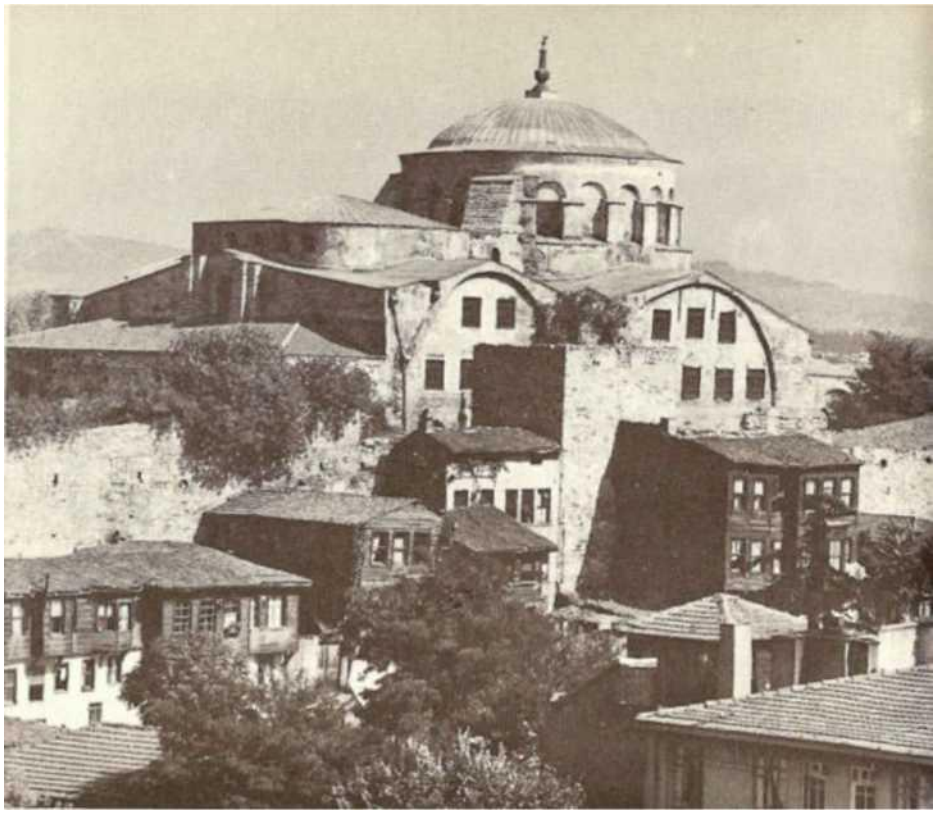

29, 30. Santa Irene (sus) a fost construită în timpul domniei lui Justinian, în 532. Tradiția romană a construcțiilor civile utilitare a fost continuată de Justinian, în timpul căruia au fost construite aceste cisterne subterane (jos).

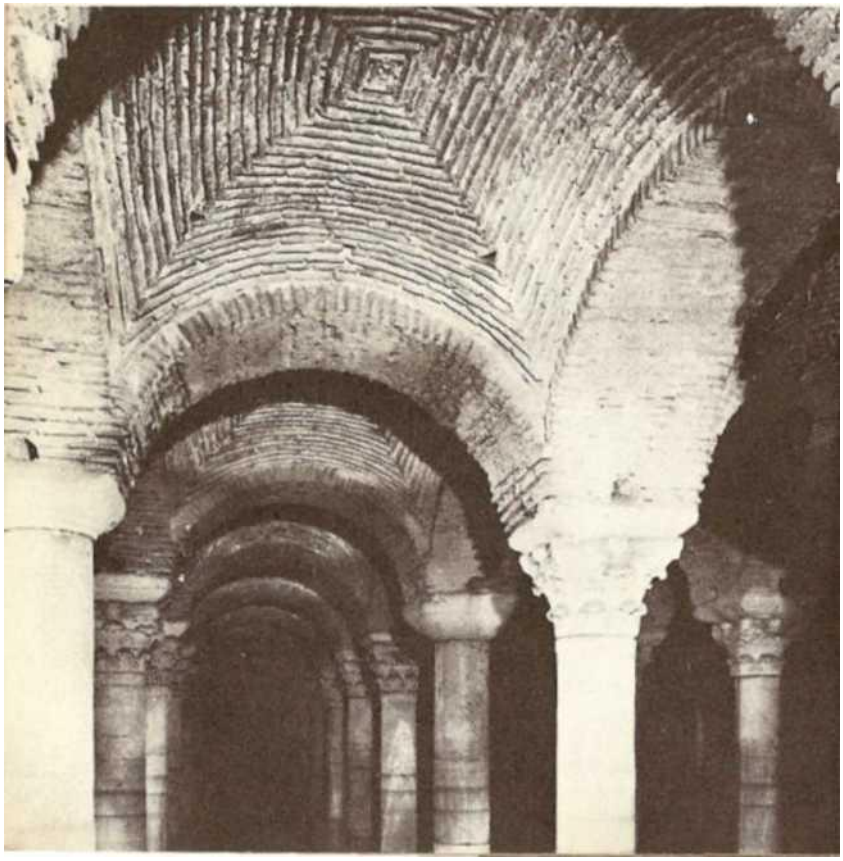

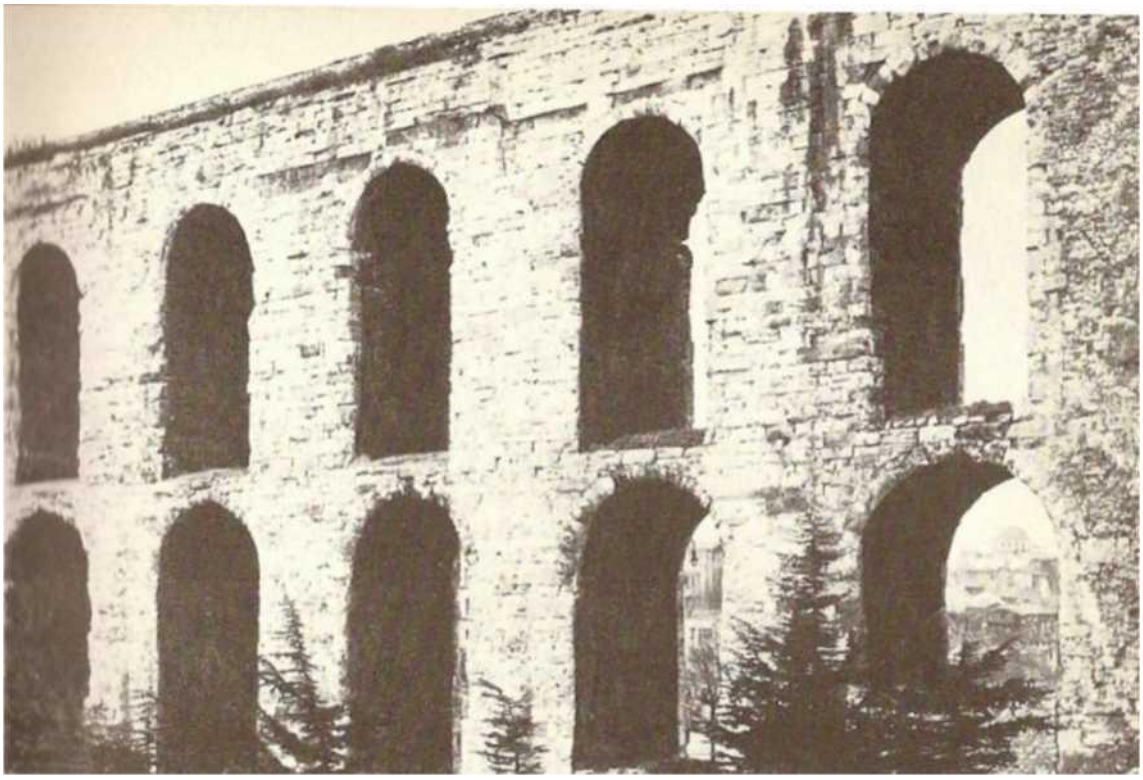

31. Apeductul Valens din Constantinopol a fost construit în 368 pentru a transporta apa către palatele imperiale.

Invazia bizantină a peninsulei italiene a fost facilitată în mare măsură de climatul politic predominant. Într-adevăr, ostrogoții și vandalii se întorseseră unul împotriva celuilalt. Această situație i-a determinat pe ostrogoți, cu o previziune incredibilă, să permită flotei bizantine să folosească Sicilia ca bază pentru expediția africană. Pe de altă parte, regina Amalasunta, fiica lui Teodoric, a menținut relații strânse cu Justinian. În același timp, diplomația bizantină a câștigat sprijinul Papei prin denunțarea, în 518-519, a Henoticonului (482) împăratului Zenon. Henoticonul, un edict monofizit, ofensase Sfântul Scaun și provocase o schismă între Bisericile din Constantinopol și Roma, ceea ce i-a oferit lui Teodoric un avantaj diplomatic și politic considerabil în relațiile sale cu Bizanțul. Când asasinarea Amalasuntei de către o facțiune gotică anti-bizantină l-a lipsit pe Justinian de principalul său susținător, acesta l-a însărcinat pe Belisarius cu realizarea prin forța armelor a ceea ce diplomația nu reușise să obțină.

Invazia Siciliei în 535 a marcat începutul recuceririi Italiei, care avea să dureze mai mult de două decenii și să devasteze peninsula. Durata și dificultatea campaniei s-au datorat lipsei de forță de muncă și resurse financiare pe care Justinian le pusese la dispoziția lui Belisarius. Slăbiciunea trupelor lui Belisarius (campania a început cu doar 8.000 de oameni) le-a permis goților să mențină o rezistență prelungită și să recucerească frecvent teritorii și orașe de la bizantini

(Roma și-a schimbat stăpâna de cinci ori). Acesta este motivul pentru care campania a fost încheiată favorabil doar de eunucul Narses la mijlocul secolului, moment în care forțele bizantine au profitat și de disputele dinastice ale vizigoților pentru a câștiga un punct de sprijin în Peninsula Iberică.

Exploatând izolarea diplomatică a dușmanilor săi din Occident și adoptând o poziție defensivă în Orient, Justinian a reușit să transforme din nou Mediterana într-un lac imperial și să-i dea numelui său o strălucire temporară, grație distrugerii regatelor barbare. Idealurile imperiale și creștine l-au condus, dincolo de acțiunea politică a Reconquistei, la enormă înfrumusețare arhitecturală și artistică a imperiului. Arta bizantină datora mult gustului elenic-oriental al Anatoliei, Siriei și Egiptului, dar opera rezultată din aceste elemente nu a fost nicidecum o imitație servilă. A rămas fidelă spiritului grec creștinizat și contrastează puternic cu artele copte și siriene. Centralizarea politică, economică și religioasă a imperiului la Constantinopol a fost decisivă pentru arta bizantină, iar apariția unui monarh inspirat, servit de o mână de arhitecți și artiști extrem de talentați, nu numai că a dus la fixarea caracteristicilor sale, dar a creat și condițiile favorabile pentru apogeul său. Din Constantinopol a venit, pentru...

32. Interiorul Hagiei Sofia conform unei gravuri din jurul anului 1850. Ne oferă o idee mai bună despre grandoarea operei decât fotografiile moderne.

33, 34. Culmea meșteșugului bizantin. „Vaza lui Rubens" din agat (pe atunci deținută de pictor), *cca.* 400 (sus); personificarea Indiei (jos), o tavă de argint din secolul al VI-lea.

Provinciile au primit nu doar arhitecți, ci și planuri pentru biserici, clădiri civile și fortificații. Influența Constantinopolului s-a extins până la cele mai mici detalii. Aceasta a inclus chiar și capitelurile sculptate, în general de un tip uniform, și marmura extrasă din carierele din Proconesos, lângă capitală.

Revoltele Nika, care au provocat mari distrugeri în capitală, i-au permis lui Justinian să-și dea frâu liber gustului pentru construcții și să îmbogățească orașul cu monumente arhitecturale demne de statutul său de cel mai mare oraș din vestul Chinei.

Constantinopolul crescuse atât de rapid după 330 încât, în secolul al V-lea, au trebuit construite noi ziduri pe partea de uscat pentru a proteja metropola, care fusese atât de mult extinsă. Întrucât tulburările din 532 devastaseră secțiuni mari din cartierul înconjurător al palatului, inclusiv Hagia Sofia și clădirile Senatului, Justinian a decis să reconstruiască magnific biserica, pentru care a achiziționat casele rămase pentru demolare. Noua biserică, Partenonul și Catedrala

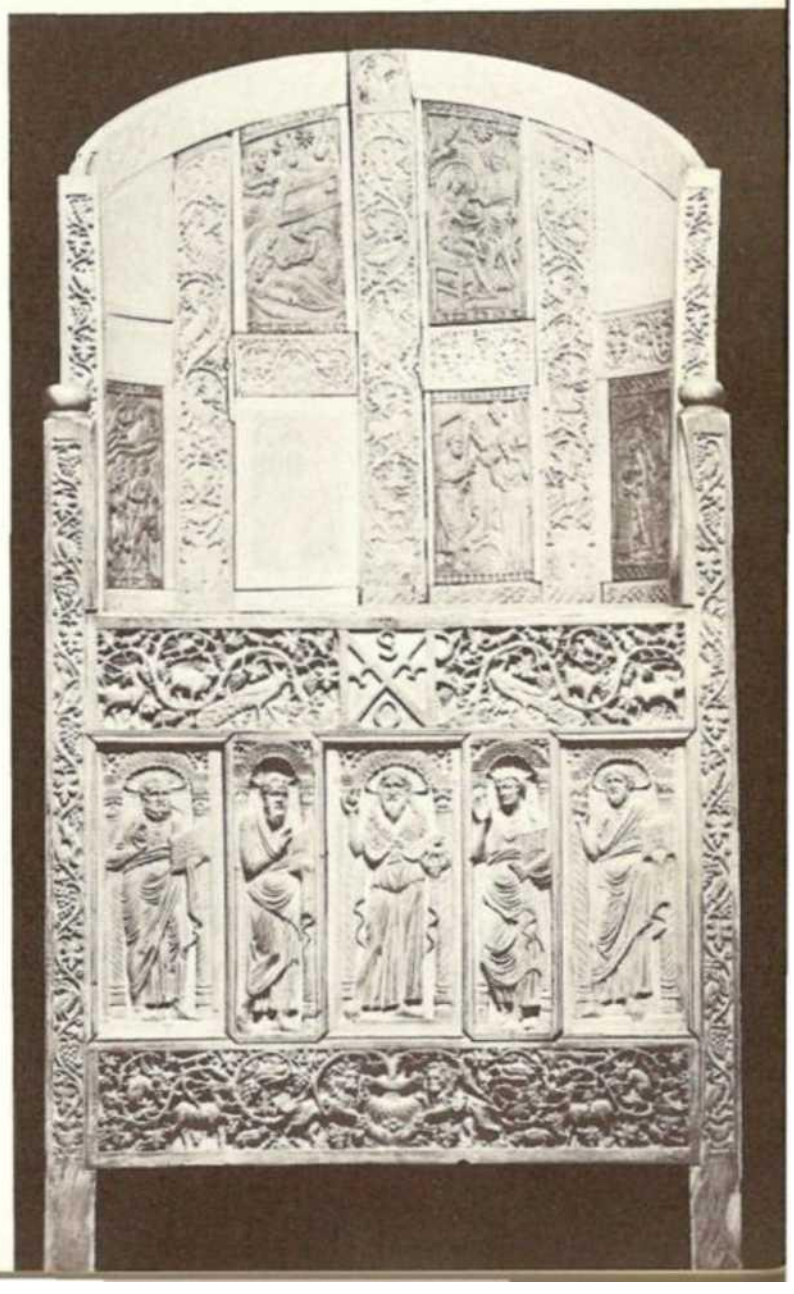

35, 36. Em cima — Esta cruz de prata i dourada c pedras preciosas, actualmente já restaurada, foi oferecida por Justino II ao Papa *c.* o ano 570. À direita — Trono esculpido do arcebispo Maximiano de Ravena (c. 550). Considera-se a mais pura peça de marfim, cm grande escala, de todo o Mundo. Feito, provavelmente, cm Constantinopla por vários artistas.

Bazilica Sfântul Petru din Roma este una dintre cele mai importante trei construcții din istoria europeană. Prima (Hagia Sofia) este cea mai semnificativă clădire de arhitectură religioasă din Europa de Vest și Orientul Apropiat. Așa cum Justinian știa să folosească generali competenți în domeniul militar, tot așa, în activitățile sale de construcție, a avut colaborarea unor arhitecți talentați, dintre care cei mai cunoscuți, Antemie din Tralles și Isidor din Milet, au construit Hagia Sofia. Pentru aceasta, a ordonat aducerea de marmură și pietre din monumentele păgâne din Atena, Roma, Efes și Baalbek. Noile marmuri proveneau din carierele din Grecia, Egipt, Africa și Asia Mică. Splendoarea pietrei este sporită de aplicarea generoasă a aurului, argintului, fildeșului și pietrelor semiprețioase. Justinian și arhitecții săi, în fruntea a mii de muncitori, au finalizat această sarcină herculeană într-o perioadă relativ scurtă de cinci ani. La ceremonia de inaugurare a bisericii complet terminate (27 decembrie 537), Patriarhul Justinian a fost primit la ușa templului și, din acel moment, a intrat în vigoare un nou protocol ceremonial, care avea să rămână în tot Imperiul Bizantin până în 1453. Împăratul a intrat și a exclamat cu voce tare: „Slavă lui Dumnezeu, care m-a găsit vrednic să termin o astfel de lucrare! O, Solomon, te-am cucerit!” Din punct de vedere arhitectural, marea realizare a fost construirea vastei cupole centrale (treizeci și unu de metri în diametru), o lucrare pe care arhitecții au realizat-o folosind procese care le-au permis să transfere succesiv greutatea enormă a cupolei pe patru bolți sferice și apoi pe patru piloni enormi. Justinian a dăruit orașului o clădire nouă pentru Senat, băi publice, cisterne și, bineînțeles, alte biserici. Biserica Sfinților Apostoli, a doua ca importanță după Hagia Sofia, a fost construită în formă de cruce greacă, acoperită de cinci cupole. În provincii, operele sale artistice pot fi încă admirate, spre vest până în Italia, spre est până la Muntele Sinai. Pe lângă aceste construcții, arhitecții imperiali ai vremii au extins o vastă rețea de fortărețe de-a lungul granițelor, în speranța zadarnică de a-i ține în frâu pe barbari.

La fel de faimoasă ca Hagia Sofia, dar mai semnificativă din punct de vedere istoric a fost monumentul legislativ pe care Justinian l-a lăsat moștenire, cu ajutorul

neobositului Tribonian, secolelor viitoare. Deși se aplicau obiceiuri și legi locale, relațiile juridice ale societății bizantine se bazau formal pe enormul depozit de legi acumulate de secole de edicte imperiale și norme juridice ale unor juriști celebri. Împăratul a însoțit sumarizarea și codificarea legilor cu o reformă a manualelor și a predării dreptului în școli.

Influența lui Justinian și splendoarea epocii se reflectă în egală măsură în viața intelectuală a metropolei și a provinciilor. Procopius, în ciuda calomniilor sale ocazionale, este figura literară dominantă. În istoria sa a războaielor lui Justinian, el se dovedește un continuator demn al tradițiilor istoriografice grecești antice. Descrierea sa a ciumei care a decimat imperiul în 542, atât de apropiată de cea a lui Tucidide, arată influența pe care acest autor, Herodot și Polibiu au exercitat-o asupra istoriografiei bizantine, conferindu-i superioritatea de care se bucură față de cea a Occidentului medieval. Datorită acestei continuități, istoriografia greacă are o longevitate a doua doar după cea a istoriografiei chineze. Coricius din Gaza a urmat și el modelul retoricii clasice, inspirându-se pentru oratoria sa din cea a lui Demostene. Contrar acestui clasicism arhaic, Justinian a ordonat închiderea școlilor antice de filosofie din Atena. Cel mai mare dintre imnografii bizantini, Romanus Melodus, s-a dedicat cultivării poeziei religioase, mai apropiată de limba greacă vorbită decât de cea scrisă, în timp ce poetul de curte, Paul Silenciarius, a compus descrieri ale Hagiei Sophia în hexametri clasici.

Evoluția care a avut loc pe parcursul celor trei secole care s-au scurs de la încoronarea lui Dioclețian până la moartea lui Justinian a adus schimbări dramatice în societatea mediteraneană, fără a provoca nicio ruptură drastică sau bruscă cu trecutul. Instituțiile născute din această evoluție au atins uniformitatea politică și economică, dar, în ciuda eforturilor lui Justinian, acestea nu au reușit să realizeze omogenitatea religioasă și culturală.

37. Această monedă multi solidus din aur (acum pierdută) a fost bătută pentru a celebra victoria lui Belisarius asupra vandalilor. Îl înfățișează pe împăratul Justinian în glorie, purtând ținută militară.

II STABILIRE
DINTR-O SOCIETATE OMOGENĂ

Heraclieni și isaurieni

Luptele

Justinian a realizat recucerirea spectaculoasă a Orientului cu un preț ridicat: abandonarea Balcanilor și a provinciilor asiatice. Cel mai remarcabil exemplu al acestei politici a fost campania siriană, promovată de monarhul persan Khosrau, care, în 540, a jefuit marea metropolă Antiohia. Această neglijență, combinată cu criza financiară cauzată de proiectele grandioase ale lui Justinian, avea să dea rezultate amare în secolul al VII-lea. Mai mult, forțele centralizatoare atât de prezente în programul legislativ, religios și politic al lui Justinian nu au reușit să depășească tendințele centrifuge ale Orientului și, mai ales, ale Occidentului. Modul în care Orientul s-a separat de elenismul bizantin în secolele al VI-lea și al VII-lea a pus capăt unei mișcări care se prelungise incert timp de un mileniu.

În mod ironic, diferențele religioase care au devenit punctul dominant de dispută între Constantinopol și provinciile estice au provenit în cele din urmă din pozițiile școlilor teologice din Antiohia și Alexandria, ambele reprezentante ale tradițiilor metafizice grecești. În ciuda condamnării monofizitismului la Sinodul de la Calcedon (451), succesiunea a doi conducători monofiziți (Zenon și Anastasie I) și pasivitatea lui Iustin I au creat câteva decenii de condiții favorabile extinderii ereziei în Egipt și Siria. Împăratul s-a trezit astfel confruntat cu un corp puternic înrădăcinat de sectari, iar sarcina sa de a aduce monofizitismul în rândul Bisericii a fost complicată și mai mult de nevoia de a potoli Papalitatea și de patronajul flagrant acordat de Teodora clerului monofizit. Prin urmare, activitatea teologică a lui Iustinian prezintă o varietate și o diversitate extraordinare. El a fost simultan un executor al deciziilor Sinodului de la Calcedon, un teopashit și un monofizit al sectei aftartodocetiste, încercând în zadar să mulțumească pe toată lumea.

Monofizitismul a avut norocul să aibă doi lideri foarte eficienți în secolul al VI-lea, care au articulat doctrina sectei: Severus, care a formulat teologia

monofizită, și Iacob Baradaeus, care a conceput structura ecleziastică a ereticilor. Într-o perioadă în care calcedonienii dețineau majoritatea episcopiilor, Iacob a hirotonit episcopi monofiziți pentru scaunele lor episcopale respective. Și, deși nu au avut ocazia să ocupe pozițiile în care fuseseră numiți, au modelat totuși cadrul unei ierarhii monofizite, care putea, în circumstanțe mai favorabile, să înlocuiască clerul calcedonian. Creșterea monofizitismului a stimulat dezvoltarea coptei și siriacei ca limbi liturgice și literare, astfel încât, la începutul secolului al VII-lea, conflictul care se contura între grecii calcedonieni și monofiziții egipteano-siriaci era simultan de natură etnică și religioasă.

Încoronarea incompetentului și brutalului Foca (602-610) a marcat începutul declinului care a urmat morții lui Justinian. Prăbușirea militară aproape completă din Orient și Balcani, represiunea sângeroasă a sectarilor levantini și luptele sinucigașe ale Albaștrilor și Verzilor în orașe au consumat și slăbit rapid imperiul. Doar Papalitatea s-a bucurat de domnia sângerosului Foca. A fost recompensa acordată acestuia pentru că a urmat facțiunea Papei Grigore I, care protestase mai întâi împotriva faptului că Patriarhul Constantinopolului a preluat titlul de Patriarh Ecumenic. Ușurința cu care Heraclius, fiul exarhului armean al Africii de Nord, a pus capăt domniei tiranului arată cât de obosiți erau bizantinii să-l suporte.

Când Heraclius a sosit la Constantinopol, situația imperiului părea fără speranță. Avarii, împreună cu supușii lor, slavii și bulgarii, devastau Balcanii. Perșii înaintau prin provinciile estice și, în 615, ocupau

Egipt, Siria și Palestina. După ce au cucerit Ierusalimul, au ars orașul, i-au masacrat locuitorii și au dus Sfânta Cruce și pe patriarh la Ctesifon. Un guvernator copt, sub egida Persiei, a preluat Egiptul. Odată cu stabilirea armatelor persane, comandate de Shahen, în Bosfor, Heraclius a fost practic izolat de principalele surse de forță de muncă și lipsit de resursele unei mari părți din Balcani și Orientul Apropiat. Constantinopolul, protejat de Dumnezeu, Fecioara Maria și de apărările sale terestre și maritime inexpugnabile, a rămas inviolabil. Cât timp inamicul nu a luat acest centru nervos, imperiul a posedat o sursă remarcabilă de renaștere. Înțelepciunea lui Constantin cel Mare în alegerea acestui loc drept capitală a sa avea

să fie confirmată de multe ori în istoria Bizanțului.

Totuși, situația lui Heraclius a fost atât de disperată încât a decis să abandoneze Constantinopolul și să meargă la Cartagina, unde familia sa se bucura de prestigiu, iar opt decenii de stăpânire bizantină îi redaseră prosperitatea economică. S-a produs însă un accident: nava care transporta comorile palatului s-a scufundat în timpul unei furtuni, iar Patriarhul Serghie l-a implorat pe împărat să nu abandoneze capitala și a jurat să ofere...

38-40. Efigii imperiale: Solidusul de aur al lui Phocas (emis, posibil recent; în anul 603); Solidusul lui Heraclius (între 613 și 629), reprezentat alături de fiul său, viitorul Constantin al III-lea; și un solidus mai recent al lui Heraclius (între 629-631), reprezentat acum în compania fiului său adult, cu barbă și mustață bogate.

către Stat comorile Bisericii. Heraclius s-a dedicat apoi reparării mașinii militare și a suspendat lupta împotriva perșilor până în 622. A doua zi după Paștele acelui an, a plecat din Constantinopol spre Issus și acolo a început o serie de campanii punitive, care aveau să dureze până în 628.

Războiul perso-bizantin, alimentat de fervoare religioasă, pasiuni și ură, este probabil prima cruciadă adevărată a Evului Mediu. Poetul-cronicar George din Pisidia îl portretizează pe împărat ca pe un războinic pios pentru credință, descriind cum, în ajunul primei întâlniri dintre Heraclius și persanul Shahr Barz, la Anti-Taur:

Chimvale și muzică variată au încântat urechile lui Shahr Barz, în fața căruia dansau femei goale, în timp ce împăratul creștin se delecta cântând Psalmi, acompaniați de instrumente mistice care trezeau un ecou divin în sufletul său.

În 623, în timpul campaniei azerbaidjanului, trupele bizantine au distrus sistematic oraș după oraș, inclusiv templele focului persane. Au devastat în special Tebarmes, presupusul loc de naștere al lui Zoroastru, ca răzbunare pentru profanarea Ierusalimului de către perși.

Marea criză a venit când avarii au asediat Constantinopolul în 626. Khosrow l-a trimis pe Shahr Barz cu o nouă armată menită să coopereze cu avarii în asediul capitalei și a ordonat lui Shahen, sub pedeapsa cu moartea, să-l vâneze pe Heraclius în Orient. Împăratul, nevrând să părăsească Anatolia și cuceririle pe care le făcuse în timpul a patru ani de campanii, a plecat spre Azerbaidjan, unde i s-a alăturat hanul khazar. Între timp, asediul Constantinopolului s-a intensificat în luna iulie, la sfârșitul căreia a sosit hanul avar și a ordonat un atac asupra zidurilor de uscat. Formidabilul său asalt a fost însă respins, se spune, de intervenția unei icoane miraculoase a Fecioarei. Toate eforturile ulterioare, fie ale avarilor, fie ale perșilor, au eșuat în fața curajului apărătorilor (Constantinopol-

41. Împăratul Heraclius (610-641), fiul guvernatorului Africii de Nord. L-a înlocuit pe incompetentul și brutalul Foca. A salvat Bizanțul de perși și i-a văzut pe arabi exterminați de posesiunile lor din Orientul Mijlociu și Africa de Nord.

Nopla era păzită de doar aproximativ 12.000 de oameni), iar asediul a fost în cele din urmă ridicat. Compoziția celebrului imn Acatist (încă cântat în bisericile ortodoxe în timpul Paștelui) este legată în mod tradițional de Patriarhul Serghie și de această apărare victorioasă a orașului.

Sfârșitul a venit în 627, când Heraclius a învins definitiv forțele persane dintre Ninive și Gaugamela, o regiune unde, cu o mie de ani mai devreme, Alexandru distrusese imperiul ahemenid. În 628, sasanizii, cu puterea zdrobită, au implorat pacea și au abandonat toate cuceririle lor. Heraclius s-a întors la Constantinopol, unde a fost primit de Patriarhul Serghie și...

Sfânta Cruce, recent restaurată, a fost întronată într-o ceremonie jubilantă. Un an mai târziu, împăratul, însoțit de familia sa, a călătorit la Ierusalim, unde a pus crucea la loc. Heraclius trebuie să fi văzut anul 622 ca punct de cotitură nu doar al norocului său personal, ci și al celui al imperiului. Nu și-ar fi putut imagina că aceeași dată a marcat răsturnarea destinului în viața unui alt om, un semit din Arabia, care își abandonase și el propriul oraș Mecca pentru a se lansa într-o luptă pentru stăpânirea sufletului și spiritului oamenilor.

Restaurarea puterii bizantine în Orient a fost temporară, iar Heraclius însuși a fost martor la începutul prăbușirii acesteia. Efortul extraordinar care a dus la victoria sa spectaculoasă asupra sasanizilor a epuizat imperiul și, în același timp, a contribuit la mediocritatea ulterioară legată de pluralismul sectar și cultural. Heraclius și succesorii săi s-au străduit continuu să ajungă la o înțelegere cu monofiziții, într-o încercare disperată de a menține o oarecare coeziune internă în domenii critice. Din 626 încoace, Sergiu și Heraclius s-au adresat armenilor și sirienilor, enunțând doctrina conform căreia, deși Hristos era atât om, cât și divin, el poseda un singur suflet. Când această doctrină s-a confruntat cu opoziția calcedonienilor, patriarhul și împăratul și-au modificat argumentele și au declarat în Echesis (638) că Hristos avea o singură voință (monotelism). Rezultatele, însă, nu au fost mai satisfăcătoare. Mai târziu, în 648, împăratul Constans al II-lea a încercat să unească litigatorii interzicând discuțiile despre energii sau voințe în Typiconul său. Intervenția sa nu a avut succes. Când, în anii 680-681, al șaselea conciliu ecumenic a condamnat monofizitismul și monotelismul și a formulat doctrina a două voințe și a două energii nedivizabile, inalterabile, inseparabile sau inconfundabile, monofizitismul a încetat să mai fie o problemă politică. Arabii, după cucerirea Egiptului, Siriei, Palestinei și Armeniei, i-au alungat pe monofiziți din imperiu și au retrogradat problema în domeniul teologiei academice. În timp ce împărații nutreau speranța salvării provinciilor estice, ei încercau să-i îmbuneze pe monofiziți, ceea ce nu mai era necesar.

Cuceririle arabe din secolul al VII-lea, care au schimbat atât de mult dezvoltarea istorică a Europei și a Orientului Mijlociu, sunt astăzi la fel de inexplicabile și uimitoare pentru noi precum au fost odinioară pentru bizantini. Noua religie pregătită de profetul Mahomed a transformat cea mai mare parte a societății arabe, unită prin legături religioase și înzestrată cu un elan vital până atunci inexistent. Arabii dobândiseră, de asemenea, vaste cunoștințe despre lumea exterioară, atât ca mercenari pentru bizantini și perși, cât și ca intermediari în comerțul dintre Marea Mediterană și Oceanul Indian. Când au început în sfârșit să părăsească Peninsula Arabică, i-au găsit pe bizantini încă în recuperare după luptele cu perșii și suferind de convulsii interne cauzate de discordia religioasă. Perșii, învinși de bizantini, au fost, de asemenea, victime ale unei structuri sociale fosilizate care a dat naștere Jacqueriei și comunismului mazdeiților.

La scurt timp după moartea lui Mahomed (632), arabii au început să devasteze regiunile nordice din apropierea ambelor imperii. Atacurile lor asupra teritoriului bizantin au culminat cu înfrângerea zdrobitoare suferită de acesta din urmă în bătălia de la Yarmuk (636), care a marcat soarta Siriei și Palestinei, deși centrele elenice din Ierusalim și Cezareea nu au capitulat decât în 638 și 640. Patriarhul calcedonian al Ierusalimului, Sofronie, l-a primit pe califul Ornar în oraș și i-a servit drept ghid într-o vizită la principalele Locuri Sfinte. Adversar inflexibil al încercării lui Heraclius de a-i împăca pe monofiziți cu monotelismul, Sofronie a cules răsplata încăpățânării sale când l-a văzut pe Ornar îngenuncheat cu respect în interiorul Bisericii Învierii. Acest spectacol l-a determinat pe Sofronie să spună: „Urâciunea pustiirii despre care a vorbit profetul Daniel este în Locul Sfânt”. În 637, armatele arabe i-au învins pe perși la Kadesia; în 640, Amer ibn al-As a invadat Egiptul; și un an mai târziu, anexarea Siriei, Palestinei și Irakului a fost finalizată odată cu cucerirea Mesopotamiei. În mai puțin de un an

42. Această monedă islamică (de mai jos), cu Crucea lui Hristos aşezată pe o scară, arată amploarea influenţei culturale bizantine.

În decurs de un deceniu, un popor puțin cunoscut a pus capăt cu ușurință unei mii de ani de dominație greco-romană în Orientul Apropiat și a modelat destinul statului sasanid.

Faza critică a luptei dintre Bizanț și noul gigant islamic a avut loc în timpul domniei lui Constantin al IV-lea (668-685), când ambițiosul calif Mu'awiya a încercat să cucerească Constantinopolul. Armatele sale au intrat în repetate rânduri în Asia Mică și, dezvăluind calități rare de adaptare la cerințele momentului, au creat o forță navală arabă care, în scurt timp, a ocupat Cipru, Rodos, Chios și Cizicul. Forțele sale au asediat Constantinopolul pentru prima dată în 669, dar cel mai mare efort în această luptă a avut loc în perioada de cinci ani 674-678. Flota arabă, cu baza la Cizicul, și armatele care mărșăluiseră prin Anatolia au încercat fără succes să atace puternicul bastion. Nu au reușit să se apropie și au suferit o înfrângere umilitoare în această confruntare, în care a fost folosit pentru prima dată teribilul foc grecesc.

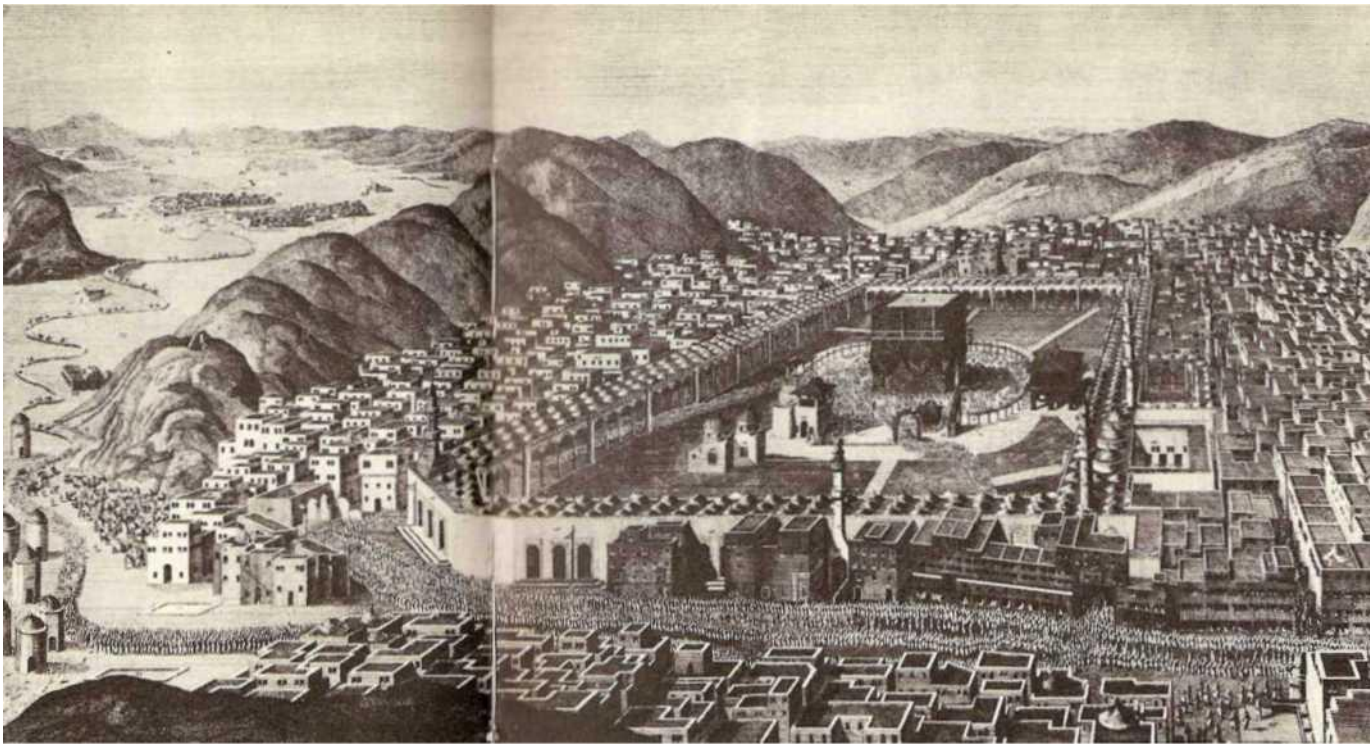

43. Mecca în 1800; clădirea fără ferestre din centru este Kaaba.

Inventată de un grec din Siria, Constantin al IV-lea și-a echipat providențial flota cu dispozitive concepute pentru a lansa arma secretă, făcând din focul grecesc una dintre cele mai formidabile arme ale flotelor imperiale. Această victorie bizantină a fost decisivă atât pentru istoria creștinătății, cât și pentru islam, chiar mai decisivă decât victoria lui Carol Martel de la Poitiers (732). Imperiul a reușit să depășească cele mai mari eforturi militare ale islamului și astfel să păstreze caracterul creștin al civilizației europene. Înfrângerea de la Mu'awiyah a readus puterea arabă în Orientul Mijlociu, de unde provenise. Și, deși arabii reușiseră să cucerească Peninsula Iberică, civilizația islamică a rămas limitată la zonele non-europene.

Spre deosebire de Siria, Palestina și Egipt, unde arabii au întâlnit o populație predominant monofizită și non-greacă, Anatolia și provinciile europene găzduiau o populație predominant vorbitoare de limbă greacă și ortodoxă.

Ulterior, când avansul rapid al arabilor s-a oprit la granițele Anatoliei și la granițele maritime ale insulelor mediteraneene, granițele geografice, politice și etnice au coincis. Asia Mică a devenit parte integrantă a imperiului, fiind implicată în mod intim în atacurile și contraatacurile anuale ale ambelor părți, în timp ce avansul maritim arab s-a încheiat cu cucerirea Cretei și a Siciliei în secolul al IX-lea.

Ascensiunea puterii islamice, monopolizând eforturile militare ale Imperiului Bizantin, a dus la pierderea definitivă a Occidentului. Invazia arabă a dus, de fapt, la ruperea unității Lumii Mediteraneene Vechi. Cu toate acestea, când arabii au ocupat teritoriile bizantine, au adoptat civilizația urbană din Damasc și Antiohia, Ierusalim și Alexandria. Astfel, după cucerire, instituțiile sociale, economice și culturale bizantine s-au menținut. Însă, din punct de vedere politic, diviziunea dintre zonele islamică și creștină ale Mediteranei era clară. De asemenea, invaziile arabe au determinat Papalitatea să întoarcă spatele Constantinopolului și să se îndrepte spre Europa de Nord-Est. Acesta a fost începutul politicii care a dus la separarea dintre Est și Vest.

Noul Imperiu Occidental

La mai puțin de o jumătate de secol după ce Narses a stabilit stăpânirea bizantină în Italia, lombarzii au cucerit cea mai mare parte a peninsulei.

Embora os imperadores não tenham

44. Constantin al V-lea Copronim (741-775). În timpul domniei sale, persecuția închinătorilor la icoane a atins apogeul violenței.

45. Irina, văduva lui Leon al III-lea, a fost singura femeie care a condus singură imperiul (797-802). Ea a făcut puțin pentru a-i spori puterea sau prosperitatea, dar a restabilit temporar venerația icoanelor.

Deși Italia a fost în mare parte uitată (Constantin al II-lea a condus chiar o expediție în Italia în 663, în încercarea de a-i expulza pe cuceritori), lupta lor pe viață și pe moarte cu arabii și bulgarii i-a împiedicat practic să-i îmblânzească pe lombardi. Disensiunele dintre Bisericile Constantinopolului și Roma au apărut devreme din cauza ascensiunii rapide a primei la poziția de cel mai important dintre scaunele patriarhale orientale. În secolul al VIII-lea, controversa iconoclastă a exacerbat aceste relații. Cu toate acestea, papii s-au bazat pe protecția împăraților împotriva lombarzilor neliniștiți. Cu toate acestea, căderea Ravenei (751), capitala exarhatului bizantin din Italia Centrală, și incapacitatea lui Constantin al V-lea de a-i ține sub control pe lombardi din cauza campaniilor sale militare intense împotriva bulgarilor și arabilor, au izolat Papalitatea.

Această situație l-a determinat, trei ani mai târziu, pe Papa Ștefan al II-lea să călătorească dincolo de Alpi pentru a-l întâlni pe liderul franc, Pepin — un pas care a inițiat faimoasa alianță dintre carolingieni și papalitate și a culminat cu încoronarea lui Carol cel Mare de către Papă la Roma, pe 25 decembrie 800.

Acest act i-a întristat pe bizantini, deoarece încălca principiul unui singur imperiu, așa că au încercat să se opună uzurpării de către Carol cel Mare. În ciuda disputelor care au urmat, Constantinopolul a fost totuși forțat să-i acorde lui Carol cel Mare titlul de basileus în 812. Exista acum un imperiu oriental și unul occidental, deoarece monopolul bizantin a fost anihilat. Nașterea imperiului occidental marchează cel mai important moment în apariția unei noi societăți în Europa Occidentală. Așa cum geniul lui Justinian a prezidat geneza civilizației bizantine în secolul al VI-lea, tot așa persoana lui Carol cel Mare a contribuit la conturarea civilizației Europei Occidentale, o civilizație care a început să prindă contur în timpul său. Pe măsură ce secolele au trecut, cele două societăți au crescut, separate din punct de vedere politic, social, economic, cultural și spiritual, iar progresul caracteristic fiecăreia a modelat baza diferenței actuale dintre Europa Occidentală și cea Orientală. Forțând Papalitatea să caute sprijinul carolingienilor, triumfurile arabilor în Orient au contribuit în mare măsură la punerea bazelor culturii europene occidentale. Important, din acest punct de vedere, a fost și rolul jucat de alte popoare orientale — mongolii și turcii — care, într-o perioadă ulterioară, au izolat practic popoarele de cultură bizantină de cultura occidentală și au adus la viață diferențele pe care le observăm și astăzi. Astfel, impactul Orientului, islamic și altaic, a fost unul dintre factorii decisivi în dezvoltarea integrală a Orientului și Occidentului în Europa.

Dezordinea balcanică

În regiunile balcanice, plecarea lui Justinian a coincis cu presiunea demografică crescândă din partea noilor popoare. Ținuturile de la sud de Dunăre, zone de jaf și raiduri încă de la

În secolul al IV-lea, aceste zone fuseseră ocupate de vizigoți, ostrogoți, huni,

gepidieni și heruli, care devastaseră jumătate din partea de nord a peninsulei; astfel, o profundă schimbare etnică a avut loc când, în secolul al VI-lea, slavii și bulgarii s-au stabilit aici. Triburile slave și bulgare, care la începutul secolului al VI-lea avansaseră spre malurile Dunării, au profitat de campania lui Justinian în Occident pentru a trece granițele și a devasta teritoriul imperial, practic fără opoziție. Bulgarii au invadat Peninsula Balcanică în 540, au devastat Tracia, Macedonia, Iliria și au avansat spre sud până la Corint. Slovenii, pe de altă parte, au pătruns în Iliria în 548 și și-au încheiat avansul triumfător cu asaltul și jefuirea orașului Dyrrhachium de la Marea Adriatică. Eșecul lor împotriva zidurilor Tesalonicului, doi ani mai târziu, a fost primul dintr-o lungă serie de încercări atât ale slavilor, cât și ale bulgarilor de a se infiltra în regiunea Egee, iar pierderea orașului avea să afecteze grav stăpânirea bizantină în peninsula greacă. Presiunea barbarilor a fost atât de mare ani de zile, încât tesaloniceni și-au atribuit mântuirea sprijinului miraculos al Sfântului Dimitrie, patronul lor.

Popoarele altaice cunoscute sub numele de cotriguri au invadat provinciile bizantine în 559, ajungând la Termopile din Grecia Centrală, precum și la periferia Constantinopolului din Est. Atât Iustinian, cât și locuitorii au fost cuprinsi de panică, deoarece nu exista nicio armată care să apere orașul. Din fericire, Belisarius, care căzuse în dizgrație din cauza geloziei împăratului, a adunat în grabă un grup de țărani și cavaleri și a reușit să răspândească panică printre dușmani, care s-au retras.

Astfel, în cea mai mare parte a domniei lui Justinian, Balcanii au fost scena activității diferitelor triburi slave și altaice, care au atacat sporadic țara fără îndrumare sau comandă superioară. Apariția avarilor pe Dunăre în 561 a schimbat radical situația. Avarii, la fel ca hunii, predecesorii lor, erau un popor altaic care abandonase stepele Asiei, forțați de presiunea tânărului imperiu oghuz.

Dorind pământ și fiind refuzat de Justinian, nou-veniții au decis să-l cucerească prin forță. Astfel, așa cum hunii reduseseră popoarele germanice la vasali militari, tot așa i-au folosit avarii pe slavi și bulgari, pe care îi subjugaseră, împotriva

Bizanțului. Împăratul Maurice a oprit temporar amenințarea când, pentru ultima dată, a restabilit frontiera imperială a Dunării în 599-600. Cu toate acestea, revolta armatei la perspectiva unei campanii prelungite prin teritoriul balcanic aspru, urmată de domnia haotică a lui Foca (602-610), a decis soarta Balcanilor de Nord și Central. Barbarii s-au infiltrat în peninsulă, au suprimat autoritatea bizantină și au început să ocupe pământul în număr mare. Stăpâni ai principalelor centre urbane din Nord, aceștia au distrus centrele ecleziastice și administrative dominante din provinciile anterior depopulate. Astfel, invazia nu numai că a dus la o transformare etnică drastică, dar a suprimat și civilizația bizantină și creștinismul. Ar fi nevoie de două secole și jumătate pentru ca elemente ale culturii bizantine să reapară în regiunea ocupată acum de slavi și bulgari.

Deși avarii au reușit să ocupe cea mai mare parte a Balcanilor și chiar să cucerească orașele nordice, centrele urbane înconjurate de ziduri din Tracia și Grecia le-au împiedicat în cele din urmă triumful. Ajutați de slavi și bulgari, aceștia au reușit totuși să amenințe serios Tesalonicul și Constantinopolul la începutul secolului al VII-lea, moment în care soarta civilizației bizantine era din nou în joc. Soarta Tesalonicului a fost deosebit de cumplită, expusă hoardelor invadatoare datorită poziției sale strategice la jumătatea distanței dintre Constantinopol și sudul Greciei. Situația dificilă a imperiului este descrisă dramatic în Miracolele Sfântului Dimitrie, patronul orașului:

> În timpul episcopatului lui Ioan, au sosit popoarele slave, un grup numeros compus din droguviți, sagudați, velegaziți, vaiuniți, verziți și alții... După ce au adunat și au înarmat corăbii făcute dintr-un singur buștean, au devastat Tesalia.

> insulele vecine și cele din Elada, Orașele, toată Achaea, Epirul, cea mai mare parte a Iliriei și o parte a Asiei, lăsând în urmă toate orașele și eparhiile pustii.

Tot în această perioadă, avarii și acoliții lor s-au străduit să supună Tesalonicul, pe care l-au asediat timp de treizeci și trei de zile. Inundat de refugiați care fugiseră din diverse părți ale Balcanilor, a reușit să reziste atacatorilor datorită

energiei episcopului său și robusteții zidurilor sale.

Eșecul avarilor la Tesalonic și înfrângerea dramatică suferită la zidurile Constantinopolului în 626 au făcut ca amenințarea lor să dispară. Bulgarii și slavii au scăpat cu greu de sub dominația avară, iar hanul bulgar Kubrat și-a stabilit poporul în regiunea Vardar de Nord. În această perioadă, ariergarda invadatorilor slavi, formată din croați și sârbi, a pătruns și în Balcanii de Nord, dar slavii s-au stabilit și în număr mare în Grecia. Cu toate acestea, bulgarii, deși mai puțini la număr, au devenit cel mai puternic grup politic. Constantin al IV-lea a suferit o înfrângere militară din partea lor în 679 și a fost forțat să cedeze teritoriile de la nord de Munții Haemus hanului Asparuch.

Imperiul, însă, a beneficiat ulterior de armistiții în luptele din timpul domniei lui Constantin al V-lea, deoarece acesta îi zdrobise pe bulgari în campanii repetate. Cu toate acestea, imprudența lui Nichifor I, care a dus la moartea și înfrângerea sa în cheile muntoase din nordul Bulgariei, i-a permis căpeteniei bulgare Krum să stabilească statul bulgar pe un teren solid.

Secole de invazii barbare și politicile dezastruoase ale lui Justinian și ale unora dintre succesorii săi au creat un model politic și etnic complet nou în Balcani. Harta Balcanilor din secolul al IX-lea arată cât de completă a fost această transformare. Existau croați în Vest; narentini în Dalmația; sârbi și bulgari în Nord și Est; și, în final, mulți slavi care, după ce s-au stabilit în Grecia, au fost absorbiți încet de populația nativă. În acest fel, asistăm la o transformare a fizionomiei sociale a Imperiului.

46. Invazia teritoriului bizantin de către bulgari; ilustrații dintr-un manuscris slav din secolul al XII-lea. În jumătatea inferioară este reprezentat Krum, regele bulgarilor, insultându-l pe împăratul captiv, Nichifor I.

Reforme administrative

Presiunea exercitată asupra Bizanțului de atacurile repetate ale popoarelor barbare nu numai că a cauzat pagube considerabile, dar a creat și un climat propice unor transformări și reajustări interne majore. Evoluția internă arată că politica bizantină, deși nu a conceput niciodată posibilitatea de a-și modifica structura autocratică, a fost totuși extrem de flexibilă și susceptibilă la ajustări instituționale. Timp de secole, aparatul administrativ a menținut separarea autorității militare de cea civilă decretată de Dioclețian, un sistem care a prevenit rebeliunea în interiorul imperiului. Noua situație, odată cu apariția unor forțe externe care amenințau Bizanțul cu distrugerea, a necesitat însă o acțiune militară eficientă. Separarea puterilor militare de cele civile trebuia, în aceste condiții, abandonată, deoarece paraliza acțiunile necesare. Invazia lombardă și atacurile neîncetate ale berberilor l-au determinat pe împăratul Maurițiu să încredințeze autoritatea militară și politică din fiecare zonă unui singur funcționar, exarhul de Ravenna și exarhul de Cartagina. Astfel a început militarizarea guvernării provinciale, un sistem care a dus și la reforme sociale majore. Procesul a fost dus mai departe când, în perioada invaziilor persane de la începutul secolului al VII-lea, Heraclius a decis să militarizeze administrația în districtele anatoliene care erau încă guvernate de imperiu. Drept urmare, strategosul *(* generalul) unei *theme* (provincii) a devenit magistratul militar și civil suprem al *themei sale.* Mai mult, crearea unei *theme* implica instalarea de trupe în acea provincie, cărora li se distribuia pământ. De atunci, îndeplinirea datoriei militare de către soldații themei *și* libera posesie a pământului au devenit inseparabile.

Cuceririle arabe și invaziile slavilor și bulgarilor au dus la o dezvoltare și o extindere mai mare a *sistemului tematic,* astfel încât militarizarea programului guvernamental...

47, 48. Iconoclasm. Monedă a lui Justinian al II-lea (stânga) purtând încă imaginea lui Hristos. În dreapta, împăratul Leon al III-lea (717-741), care a declanşat atacul asupra icoanelor.

Sistemul mercenar vincien s-a extins în cele din urmă, într-un fel, în întregul imperiu. Din cauza pierderii majorității Balcanilor, *teritoriile anatoliene* au devenit principala sursă de recrutare pentru armata bizantină, iar acest lucru a rămas valabil pentru următoarele patru secole. Nu există nicio îndoială că noul sistem administrativ a fost de mare folos imperiului, deoarece a creat efectiv o nouă armată de țărani. Soldatul țăran, cu micile sale proprietăți funciare din care obținea mijloacele de a se echipa, oferea fiecărei provincii o armată locală gata în orice moment să înfrunte adversarul. Apariția acestei noi armate „naționale" a fost însoțită de un declin corespunzător al prestigiului mercenarilor străini, care fuseseră un element important al armatelor bizantine în secolele anterioare. Loialitatea lor fusese întotdeauna condiționată de primirea soldei, în timp ce cea a noului soldat țăran provenea atât din surse sentimentale, cât și economice. În plus, promovarea unui sector rural la o clasă militară, împreună cu sprijinul guvernamental pentru țăran ca proprietar de pământ liber și, în consecință, consolidarea clasei rurale în ansamblu, au contribuit foarte mult la revitalizarea structurii sociale a imperiului. Prin urmare, împărații din secolele următoare au avut posibilitatea să reducă puterea marilor magnați rurali prin acordarea de protecție și avantaje țăranilor. Îmbunătățirea condițiilor clasei țărănești a fost, de asemenea, de mare folos pentru trezoreria imperială.

Iconoclasm

Dacă invazia arabilor, slavilor și lombardilor a dus la o criză a corpului imperiului, controversa iconoclastă ar putea fi definită ca o criză a sufletului imperiului. Discuția despre admisibilitatea imaginilor în arta religioasă a erupt în secolul al VIII-lea. În momentul în care Leon al III-lea a început să atace utilizarea imaginilor ca act de idolatrie, importanța icoanelor în evlavia și arta bizantină era aproape egală cu respectul și devotamentul greco-romanilor pentru statuile religioase. Lupta dintre iconoclaști și apărătorii icoanelor a devenit atât de amară

încât a otrăvit societatea timp de mai bine de un secol. Admiterea imaginilor în arta religioasă de către Biserică în secolele al III-lea și al IV-lea a fost de mare importanță, deoarece, dacă Biserica nu le-ar fi permis, Biserica s-ar fi aflat într-o situație gravă.

49. Un iconoclast estompează o imagine cu var.

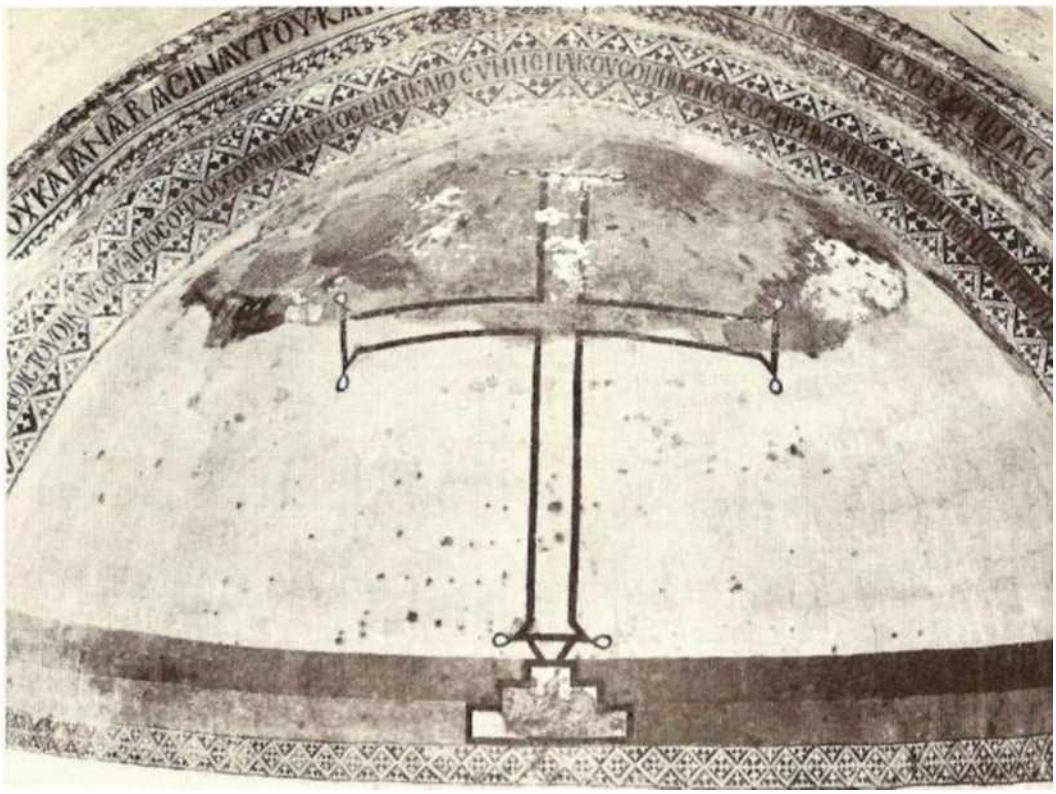

50. Iconoclaștii au înlocuit imaginile cu simboluri. Această cruce, care a înlocuit mozaicul din absidă, poate fi văzută și astăzi în Santa Irene.

Dacă acest lucru ar fi fost permis, tradițiile artistice greco-romane s-ar fi estompat, iar arta europeană ar fi căpătat probabil o formă similară artei islamice. Cu toate acestea, în ciuda acceptării acestor tradiții de către Biserică, în rândurile sale a apărut curând o voce care condamna imaginile deoarece, susținea aceasta, erau legate de practici păgâne și pentru că utilizarea lor contrazicea interdicția mozaică privind imaginile sculptate. Cu toate acestea, intensificarea cultului icoanelor a devenit vizibilă în a doua jumătate a secolului al VI-lea, când dezintegrarea afacerilor politice i-a determinat pe oameni să creadă în intervenții miraculoase, magice și supraomenești. Pe măsură ce tendințele mai vechi ale grecilor și popoarelor elenizate de a asocia puterile magice cu imaginile fizice au reapărut, liderii nu au făcut nimic pentru a le suprima. Anterior, aceștia au promovat dezvoltarea sa prin acte oficiale, cum ar fi canonul 82 al conciliului din 629 (care a ordonat ca, de atunci înainte, Hristos să nu mai poată fi reprezentat ca un miel, ci doar ca o ființă umană) și plasarea imaginii lui Hristos pe monedele bătute în timpul domniei lui Justinian al II-lea.

Reacția împotriva icoanelor a atins apogeul în 726, când Leon al III-lea (de origine siriană), la cererea anumitor episcopi și după o erupție vulcanică pe care o considera a fi cauzată de mânia lui Dumnezeu, a interzis utilizarea lor, considerând-o idolatrică. Îndepărtarea și distrugerea icoanelor a provocat o furie violentă împotriva lui Leon al III-lea în multe cartiere. Papalitatea a rupt relațiile cu imperiul, *poporul grec* s-a revoltat, iar un preot care trăia în siguranță în ținuturile îndepărtate ale califatului a scris o serie de tratate teologice în apărarea imaginilor. Ioan Damaschin, argumentând că nu există motive teologice care să conducă ortodoxia la eliminarea icoanelor, apără cu succes utilizarea lor împotriva acuzațiilor de idolatrie. Întruparea, a spus el, a justificat realizarea imaginilor, căci în acest fel putem reprezenta aspectul uman al lui Hristos. În plus, utilizarea imaginilor nu putea fi condamnată pe motiv că păgânii au reprodus și aspectul fizic al zeilor lor, deoarece un astfel de argument ne-ar conduce la condamnarea exorcismului și a altor practici creștine. În cele din urmă, icoana era o înregistrare a evenimentelor trecute, o imitație (așa cum omul a fost creat după chipul lui Dumnezeu) legată de prototipul său într-un mod neoplatonic. Însăși atitudinea contemplatorului icoanei

era

51. Teodora, cu care s-a încheiat dinastia macedoneană, a restaurat icoanele.

52. Deşi teritoriile estice nu au fost niciodată complet elenizate, influenţele bizantine sunt uneori evidente în arta lor, ca de exemplu în trăsăturile Fecioarei din acest panou de fildeş sirian din secolul al VI-lea.

Respect, nu adorație, conform acuzațiilor iconoclaștilor.

Programul iconoclast a atins apogeul în timpul domniei fiului viguros al lui Leon al III-lea, Constantin al V-lea, numit calomnios Copronymus (Obscen) de adversarii săi furioși. Acesta a dus atacul în inima rezistenței, purtând un război deschis împotriva așezămintelor monastice. Le-a confiscat proprietățile, a martirizat anumiți călugări și...

I-a recrutat pe unii în armată și i-a forțat pe mulți alții să se căsătorească cu călugărițe. Din punct de vedere teologic, a revenit la argumentele iconoclaste ale naturii idolatre și a adus controversa cristologică în centrul Conciliului de la Hieria din 753. Toți cei care pictau sau venerau imagini erau fie nestorieni, fie monofiziți, deoarece ambii credeau că, în Hristos, natura umană era inseparabil unită cu natura divină. Oricine credea că îl poate reprezenta pe Hristos în formă umană era nestorian; dacă credea că este vorba de forma divină, nu era doar monofizit, ci încălca și principiul incircumscriabilității lui Dumnezeu. Teologia lui Constantin era, însă, ușor monofizită, deoarece unea natura umană a lui Hristos atât de intim cu natura sa divină încât devenea imposibil să-l reprezinte pictural. Pozițiile de bază ale ambelor părți au fost stabilite în acești termeni până la mijlocul secolului al VIII-lea, dar conflictul a continuat după a doua domnie a lui Constantin, deși într-un mod mai puțin violent. Conciliul Ecumenic de la Niceea a repus temporar icoanele în 787, dar reintegrarea lor definitivă a avut loc abia în 843. Controversa, deși semnificativă,

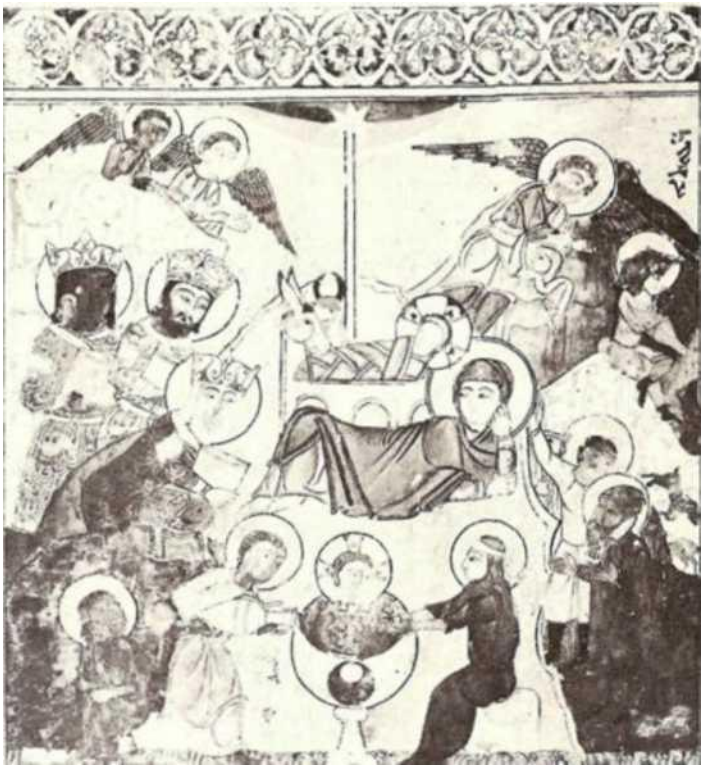

53. Arabizarea provinciilor pierdute de Bizanț în secolul al VII-lea a avut un efect considerabil asupra artei ulterioare. Chiar și subiecte creștine, cum ar fi această scenă a Nașterii Domnului dintr-o Evanghelie siriacă din jurul anului 1216, arată influența Orientului (probabil persană) în tratarea figurilor și a îmbrăcămintei.

Aspectul cristologic a avut o importanță mai largă deoarece, asigurând continuitatea tradiției greco-romane în arta bizantină, a făcut ca spiritul elen să prevaleze asupra ideilor evreiești, ceea ce ar fi conferit societății bizantine un caracter mai oriental.

Bizanțul a rezistat, prin urmare, progreselor militare și intelectuale ale Orientului.

Inovații culturale

Secolul al VII-lea a fost, în multe privințe, „Evul Întunecat” al Bizanțului, nu doar datorită marilor dezastre suferite de imperiu, ci și din cauza lipsei de înregistrări istorice. Arabii, pe de o parte, au făcut ca acesta să piardă Orientul Apropiat și Africa de Nord, în timp ce, pe de altă parte, slavii și bulgarii au ocupat cea mai mare parte a Balcanilor. Aceste pagube extraordinare i-au lipsit pe bizantini de importantele centre de recrutare militară din Balcani și Armenia, precum și de produsele industriei siriene și agriculturii egiptene. Pierderea unor orașe importante, precum Antiohia, Damasc, Alexandria și Cartagina, a modificat caracterul policentric al imperiului. Constantinopolul a devenit singurul centru urban major și, de atunci încolo, a centralizat societatea bizantină. Acest lucru se reflectă clar în dezvoltarea literară și artistică, în care Ioan Damaschin reprezintă ultima licărire de cultură bizantină în provinciile pierdute. Grecii, copții și sirienii din aceste provincii au fost integrați în califatul arab și supuși unei noi culturi. Este remarcabil faptul că creștinii egipteni și sirieni, care rezistaseră elenizării respingând deciziile Conciliului de la Calcedon și își dezvoltaseră propriile limbi, s-au lăsat absorbiți rapid de noii stăpâni ai Orientului Apropiat. Arabizarea și islamizarea acestor popoare reprezintă unul dintre cele mai remarcabile fenomene culturale din istoria omenirii. Apariția arabilor pe coastele estice și sudice ale Mediteranei i-a determinat să creeze o putere maritimă care i-a obligat pe bizantini să împartă controlul asupra apelor estice. Din punct de vedere comercial, afacerile lucrative de transport dintre Orientul Îndepărtat și Mediterana cădeau în mâinile arabilor.

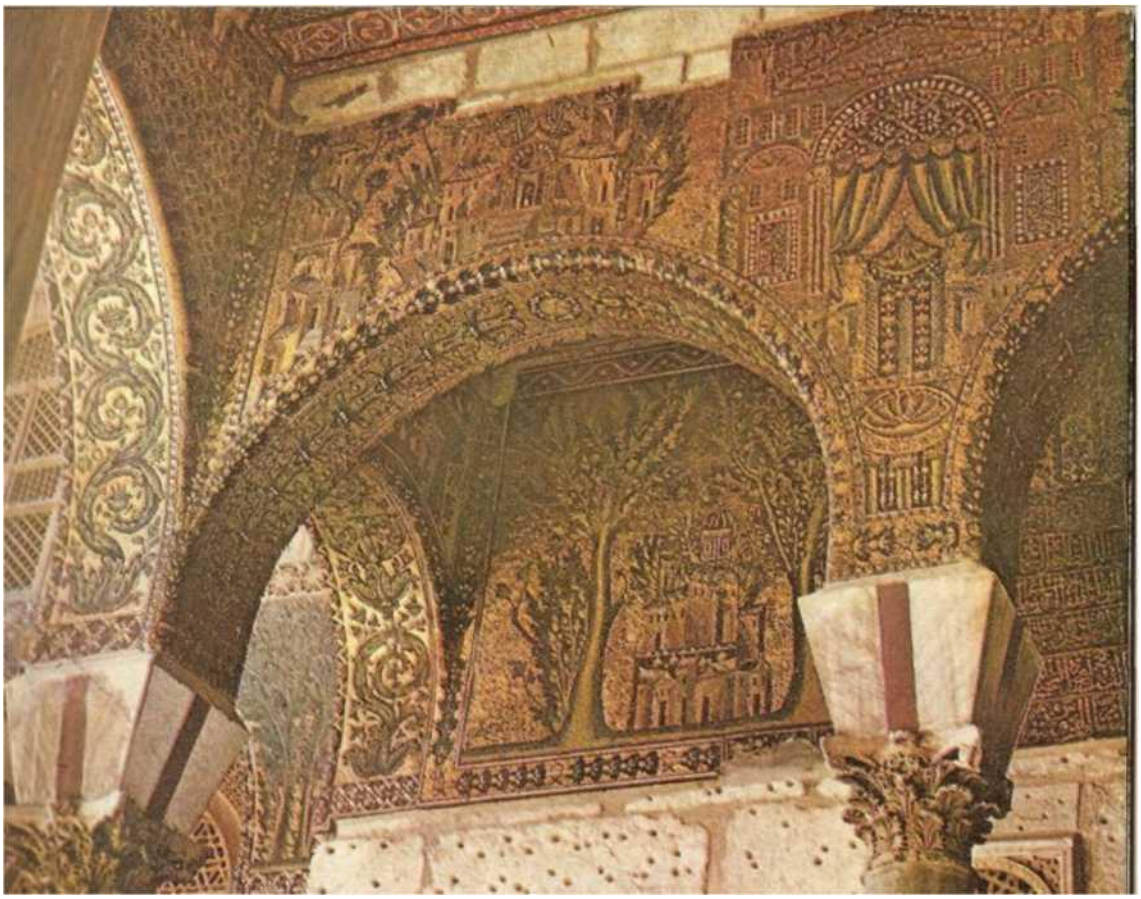

54. Marea Moschee din Damasc (715), un exemplu de adaptări islamice ale culturii bizantine.

Oricât de mari ar fi fost aceste pierderi, au existat factori compensatori. Ocupația arabă a provinciilor bizantine din Levant a eliberat imperiul de districtele turbulente care alimentau tendințele separatiste. Constantinopolul nu a mai trebuit să-și facă griji cu privire la impunerea unor decizii ecleziastice nepopulare în Siria și Egipt, nici cu privire la loialitatea politică a populațiilor monofizite. Granițele imperiale s-au retras, iar reducerea lor a dus la o consolidare comparativă a statului. Acest lucru s-a datorat faptului că noile granițe politice coincideau mai strâns cu granițele etnice și religioase, deoarece locuitorii imperiului erau acum, în mare parte, vorbitori de limbă greacă și ortodocși. Dominația politică efectivă a arabilor, slavilor și lombardilor în Anatolia de Est și Tracia a încetat.

Grecia, sudul Italiei și Sicilia - tocmai zonele în care grupurile vorbitoare de limbă

greacă erau cele mai puternice și rezistaseră arabizării sau slavizării lingvistice. Amenințarea islamică a diminuat considerabil din cauza luptelor tribale care au dus la înfrângerea omeyazilor și la mutarea spre est a capitalei de la Damasc în regiunile Tigru și Eufrat. Aceste pierderi teritoriale semnificative au conferit în cele din urmă Imperiului Bizantin omogenitatea culturală pe care reformele lui Dioclețian și Constantin, precum și realizările magnifice ale lui Justinian, nu au reușit să o atingă. Efortul depus pentru absorbția provinciilor estice mai îndepărtate a consumat energii de asimilare care au depășit cu mult capacitatea creativă a imperiului. În Balcanii de Sud și Anatolia, însă, cultura bizantină s-a dovedit atât de irezistibil de viguroasă încât, până în secolul al VI-lea, limbile non-grecești puteau fi considerate moarte sau pe moarte. Limbile lidiană, frigiană, celtică, liciană, gotică, capadociană și isaurică au fost mai întâi reduse la *patois rural* și în cele din urmă au dispărut în fața limbii folosite în administrație, comerț și religie.

Numeroasele așezări străine pe care împărații le-au instalat periodic în Anatolia au cedat și ele. Marea colonie slavă din Grecia l-a determinat pe istoricul german Jacob Fallmereyer să observe că „nicio picătură de sânge grecesc pur nu curge în venele grecilor moderni”. Unii istorici ai zilelor noastre, influențați de teoriile sociale din secolul al XIX-lea care asociau geniul creativ și realizările culturale cu „puritatea sângelui”, continuă să accepte concluziile sale. Atât grecii micenieni, cât și cei clasici erau deja produse ale unui amestec etnic, astfel încât, chiar și în Antichitate, grecii nu mai erau de „sânge pur”, indiferent de sensul pe care l-ar putea atribui acestui concept. Când triburile slave au venit în Grecia, s-au adaptat la o societate mult mai dezvoltată și, de-a lungul secolelor, au fost în mare parte absorbite, creștinate și elenizate de aceasta. În Peloponez, au lăsat doar toponimele lor slave și câteva urme rare și împrăștiate în surse, cum ar fi

dovezi ale existenței lor timpurii ca entitate etnică separată. Din punct de vedere cultural, se pare că au avut o influență nesemnificativă, fapt confirmat de investigațiile filologului slav Miklosich, care a găsit doar 129 de cuvinte de origine slavă în limba greacă. În ciuda numărului mare de slavi care s-au stabilit în Grecia,

studiul scheletelor grecilor antici și moderni a relevat o puternică continuitate a tipului fizic. Antropologul C. Coon a fost atât de uimit de aceste dovezi încât a scris, în cartea sa *Rasele Europei:*

> Este incorect să spunem că grecii moderni sunt fizic diferiți de antici. O astfel de afirmație se bazează pe ignorarea caracteristicilor etnice ale grecilor. În epoca clasică, grecii cuprindeau diverse tipuri de popoare care trăiau în locuri diferite, așa cum este cazul și astăzi. Dacă îi luăm în considerare pe locuitorii Aticii din secolul al VI-lea sau pe spartanii lui Leonidas, atunci schimbările din aceste locații probabil nu ar fi fost la fel de mari ca cele observate între germanii lui Tacit și germanii sudici actuali, ca să citățm un exemplu... Elementul nordic este slab, așa cum probabil a fost încă din vremea lui Homer. Tipul rasial căruia îi aparținea Socrate este astăzi cel mai important... În ceea ce privește grecii moderni, reacția mea personală este față de continuitatea lor cu strămoșii lumii antice, o continuitate remarcabilă, nu o discontinuitate...

În cele din urmă, însă, este vorba mai puțin de o continuitate de tip și mai mult de o continuitate culturală, un factor critic nici rupt, nici modificat de slavi. Omogenitatea atinsă acum de imperiu se reflectă în transformarea culturală a armenilor și slavilor care au intrat în serviciul imperial, precum și în apariția noilor armate indigene ale vremii .

Societatea și viața economică a bizantinilor au fost, fără îndoială, afectate de pierderea centrelor urbane din Levant, precum și de distrugerea violentă a vieții urbane de către slavi.

În mare parte din Balcani, dispariția completă a orașelor din imperiu ar fi însemnat, fără îndoială, sfârșitul tradițiilor greco-romane ale civilizației bizantine. Viața orășenească, însă, a persistat în centrele urbane din Grecia și Tracia, unde Spania, Patras, Corint, Atena, Teba, Castori, Tesalonic, Adrianopol și Constantinopol au supraviețuit holocaustului slav. Totuși, în Asia Mică orașele greco-romane au rămas, relativ vorbind, protejate împotriva migrațiilor etnice. Caravanele

musulmane și creștine traversau orașele platoului, iar navele comerciale vizitau porturile, astfel încât orașele Anatoliei serveau nu doar ca centre administrative și ecleziastice, ci și ca mari piețe comerciale. Comunitățile sătești erau strâns legate de centrele metropolitane, unde fermierii mergeau să-și vândă produsele, să cumpere bunuri, să implore protecția sfântului lor patron în templu și să se prezinte în instanță în fața judecătorului. Legăturile comerciale, birocratice și religioase uneau orașele provinciale cu Constantinopolul. Existența acestei societăți urbane era însoțită de o economie monetară la care au contribuit întotdeauna cheltuielile guvernamentale. Cheltuielile guvernamentale pentru cheltuieli militare în Anatolia trebuie să se fi ridicat la un milion *de solidi (* aur) anual. Fermierii își plăteau o parte din contribuții în acest metal. Caracterul urban și economic al Imperiului era diferit de cel din Occident, unde viața rurală prevala asupra vieții urbane.

Supraviețuirea Bizanțului în condiții dificile nu este singura dovadă a vitalității sale, deoarece, până la mijlocul secolului al IX-lea, imperiul a început să-și impună cultura în majoritatea regiunilor populate de slavi. În această perioadă, prinții moravi și bulgari au solicitat împăratului să trimită misionari pentru a introduce creștinismul în regatele lor. Acest lucru a dus la o competiție acerbă între Roma și Constantinopol pentru sufletele slavilor și, deși Constantinopolul a fost forțat să abandoneze Moravia, a reușit totuși să-i convertească pe bulgari la concepția bizantină a creștinismului. Chiril și Metodiu, cunoscuți ca...

55. Fraţii tesaloniceni Chiril şi Metodiu („Apostolii slavilor”) sunt înfăţişaţi în această frescă din secolul al XI-lea îngenuncheând în faţa lui Hristos, alături de Sfântul Andrei, Sfântul Clement şi îngeri.

„Apostoli ai slavilor”, ei au pus bazele creştinismului slav ortodox şi au creat alfabetul slav, destinat traducerii liturghiei şi Scripturilor din greacă într-un dialect slav. Acesta a fost începutul procesului care avea să răspândească cultura bizantină printre slavii de sud, români şi ruşi. Rolul bisericii greceşti în civilizaţia slavă este similar cu rolul papalităţii în civilizaţia europeană occidentală.

MACEDONENII

Reconquista bizantină

După ce a depăşit criza din secolul al VII-lea şi a realizat consolidarea în secolul al VIII-lea, imperiul consolidat a obţinut noi triumfuri în timpul dinastiei macedonene (867-1056). Datorită patronajului

Sub îndrumarea macedonenilor, el nu numai că a obţinut succese militare şi sociale

răsunătoare, dar a cunoscut și o nouă înflorire literară și artistică.

Din acest punct de vedere, inițiativa nu se datorează, în realitate, exclusiv dinastiei macedonene, întrucât Mihail al III-lea și consilierii săi stabiliseră deja multe dintre liniile directoare urmate de macedoneni. În cele două secole care au urmat ascensiunii lui Vasile I, extinderea granițelor imperiale marchează un nou și glorios capitol în paginile analelor militare bizantine. Recucerirea macedonenilor nu a fost la fel de amplă ca cea a lui Justinian, dar a avut virtutea de a fi realistă. Acțiunile militare de la granița de est s-au stabilizat și, în secolul al IX-lea, au ajuns să constea în atacuri și contraatacuri, adesea avantajoase părții arabe. Dezvoltarea acestui tip de activitate de frontieră a creat mediul *care* l-a inspirat pe grecul Digenes Akritas, un poet epic medieval. Atât în epopee, cât și în războiul împotriva islamului, ni se prezintă existența și ascensiunea marilor familii militare ale Anatoliei, adică familiile Argyri, Phocas, Scleri, Ducas, Maleini și altele. Puterea acestor dinastii provinciale provenea dintr-o combinație între poziții înalte în armată și deținerea de moșii întinse în districtele anatoliene.

Avansul bizantin pe frontul de est a început când Vasile I a decis să pună capăt principatului de frontieră al paulicienilor. Această sectă eretică de origine armeană a respins Vechiul Testament și o parte din Noul Testament, a negat eficacitatea Crucii, a relicvelor și a icoanelor, a detestat preoția și a respins atât scepticismul, cât și Euharistia. Paulicienii reușiseră să formeze un stat independent, ajutați de arabi. Odată ce secta a fost eradicată de pe teritoriul bizantin de către împărăteasa Teodora, aceștia s-au refugiat printre arabi și s-au stabilit în cele din urmă în orașul Tefrik, de unde au lansat frecvente raiduri împotriva teritoriului Imperiului Bizantin. Cel mai eficient lider al lor a fost un fost ofițer imperial, Chrysocheir, care a ezitat între loialitatea față de imperiu și dezertarea în favoarea ereticilor. Patriarhul Fotie, care îl supraveghea cu atenție pe Chrysocheir, l-a sfătuit să rămână credincios, dar în cele din urmă a ales să dezerteze.

Vasile a dus o viață de erezie și piraterie. Campaniile sale militare au fost mult mai periculoase decât cele ale predecesorilor săi. Acestea l-au dus spre vest, în Bitinia și Efes, unde și-a mânat calul în Biserica Sfântului Ioan (867-868). Îndrăzneala sa

a fost de așa natură încât, adresându-se unei ambasade imperiale care sosise la Tefrik în 689, a îndrăznit să spună că Vasile ar trebui să se limiteze la provinciile europene și să lase Anatolia paulicienilor. Câțiva ani mai târziu, Vasile a reușit să distrugă câteva sate pauliciene. Cu toate acestea, a suferit o înfrângere la Tefrik și și-ar fi pierdut viața dacă nu ar fi fost curajul unui soldat armean, Teofilact Turbulentul, tatăl viitorului împărat roman I Lecapenus. Evenimentul i-a tulburat mintea lui Vasile și, de atunci încolo, s-a rugat zilnic lui Dumnezeu în capela sa să trăiască suficient de mult pentru a vedea moartea lui Hrisocheir și, de asemenea, pentru a putea înfige trei săgeți în craniul ereticului. Doi ani mai târziu, Hrisocheir a fost învins și ucis. Paulicienii au fugit în Est, Tefrique a fost ocupat de armatele împăratului, iar un secol mai târziu, când înaintarea trupelor sale i-a permis să stabilească din nou contactul cu ele, Ioan Tzimiskis le-a transferat în mare parte în regiunea Philippopolis, care a devenit de atunci centrul acestor sectari războinici.

Războiul împotriva arabilor ar fi urmat campaniilor pauliciene dacă aceștia nu ar fi asediat imperiul în Sicilia, Italia și Bulgaria. Amplasarea geografică și întinderea posesiunilor bizantine au obligat statul să lupte la două granițe destul de îndepărtate (la aproximativ 1600 de kilometri una de cealaltă). În 904, arabii au obținut ultimul lor mare succes militar asupra Bizanțului, când renegatul Leon de Tripoli a jefuit Tesalonicul și a luat 22.000 dintre locuitorii săi ca sclavi.

Odată cu urcarea pe tron a lui Romanos I Lecapenus, ofensiva de la frontiera de est, care fusese suspendată la sfârșitul campaniei pauliciene, a fost reluată. Arhitectul noii ofensive din Anatolia a fost un general bizantin de origine armeană, Ioan Kurcuas, văzut în documente ca un al doilea Belisarius sau Traian. Talentele și realizările sale militare au inspirat...

O biografie în opt volume care, din păcate, nu s-a păstrat. Hrușciov a preluat comanda operațiunilor din Anatolia de Est în 923 și, în următorii douăzeci de ani, i-a respins sistematic pe arabi. Cea mai semnificativă victorie a sa a fost recucerirea orașului Mytilene, pe care l-a creștinat, oferind locuitorilor săi musulmani posibilitatea de a alege între convertire și exil. Și mai spectaculoasă, în opinia lui Hrușciov și a contemporanilor săi, a fost recuperarea imaginii lui Hristos imprimată pe o pânză de mătase, pe care se spune că el însuși i-ar fi trimis-o lui Abgar,

legendarul rege al Edessei. Musulmanii din Edessa au eliberat orașul din asediul impus de Hrușciov în schimbul acestei celebre imagini.

Contraofensiva a prins avânt sub ordinele lui Nichifor Foca și Ioan Tzimish. Foca, cunoscut sub porecla „Moartea Albă a Saracenilor”, a obținut prima dintre victoriile sale spectaculoase odată cu recucerirea Cretei în 960-961. În timp ce era ocupată de arabi, aceasta a fost un refugiu pentru corsari.

56. Leon al VI-lea cel Înțelept, îngenuncheat în fața lui Hristos, mozaic de la Hagia Sofia.

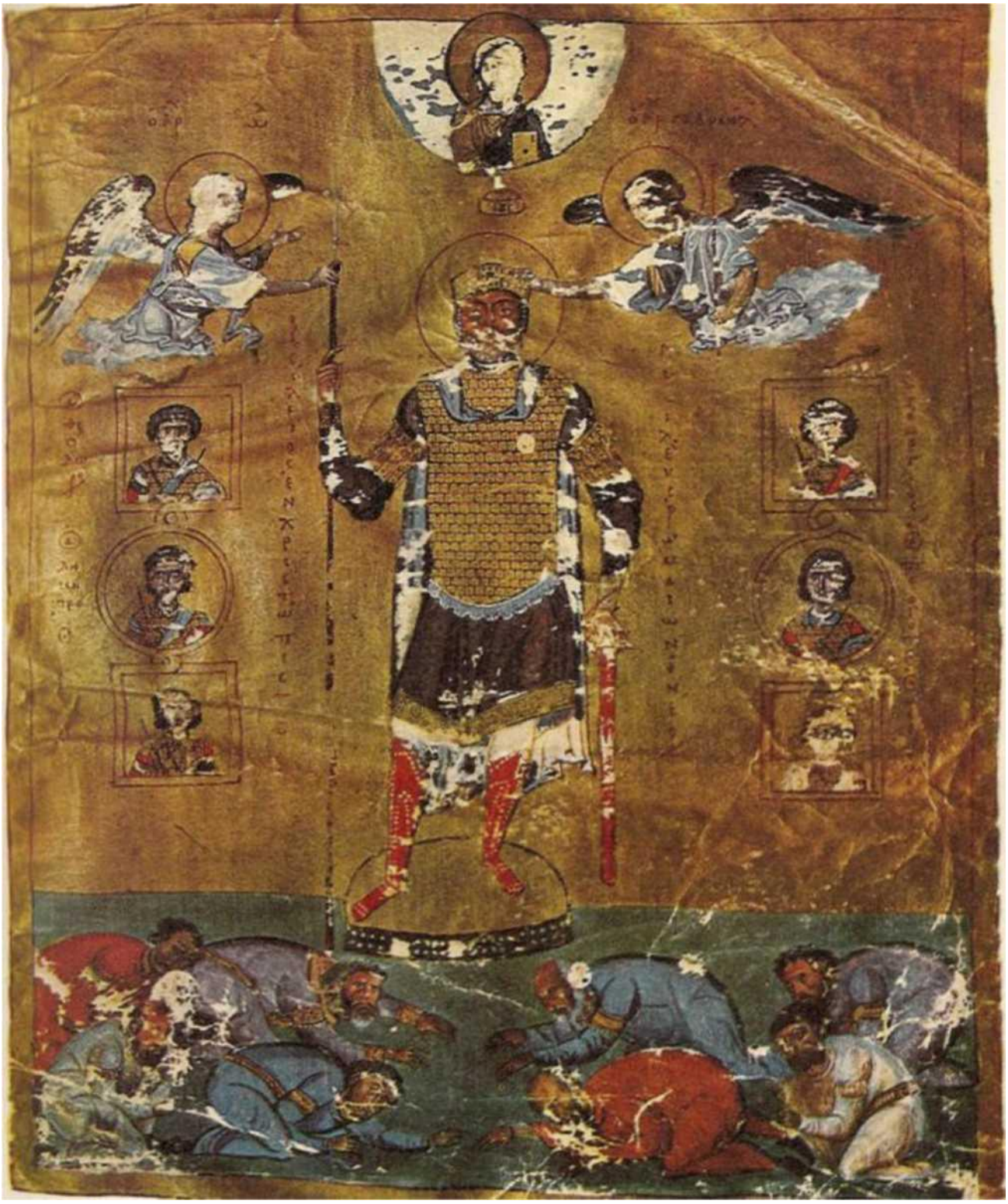

57. Vasile al II-lea, Măcelarul Bulgar, în timpul căruia statul bizantin a atins ultima sa perioadă de măreție.

De aici au venit atacurile asupra coastelor și insulelor Mării Egee, atacuri care au dus, așa cum am văzut, la acțiunea de la Tesalonic în 904. Reconquistarea a fost urmată de opera misionară a călugărului anatolian Sfântul Nicodim care, după ce i-a convertit pe musulmanii cretani, s-a dus la Lacedemona pentru a duce credința slavilor rebeli, stabiliți lângă Sparta. Expulzarea arabilor din Creta și ocuparea Ciprului în 965 au înlăturat pericolul atacurilor navale musulmane asupra coastelor Mării Egee și Anatoliei. Puterea navală a Bizanțului și-a impus din nou forța decisivă în Mediterana de Est. În Anatolia, Sayf ed-Duala a depus eforturi persistente pentru a evita catastrofa finală care amenința dinastia hamdanidă în Cilicia și Siria de Nord. Cu toate acestea, Alep, capitala Sayf ed-Duala, s-a predat la un an după căderea Cretei, iar el însuși a trăit suficient de mult pentru a auzi vestea căderii Tarsului în 965. Când trupele imperiale au intrat în acest important oraș cilician, l-au transformat rapid într-o metropolă creștină, oferind din nou locuitorilor arabi posibilitatea de a alege între exil și convertire, facilitând totodată sosirea coloniștilor greci și armeni.

Ultima mare victorie a armatelor lui Foca a fost capturarea Antiohiei în 969. Restituirea acestui sediu patriarhal și centru de afaceri către imperiul creștin, după secole de stăpânire necredincioasă, a fost cea mai magnifică realizare a domniei lui Foca. Pasiunile religioase ale combatanților au fost cea mai importantă caracteristică a acestei lupte aprige. Pentru musulmani, *hihadul,* sau războiul sfânt, era o datorie impusă de islam. Foca, cu o mare evlavie ascetică, dorea ca toți soldații uciși în războaie să fie considerați martiri ai credinței, lucru pe care nu l-a realizat din cauza opoziției patriarhului. Belicositatea lui Foca este evidențiată viu într-o scrisoare pe care a trimis-o califului în 964:

> În bătăliile purtate în cheile munților, oamenii lor de război au fost vânați ca o haită de animale. Le-am redus țăranii și femeile la neputință. Clădirile înalte au fost distruse, iar ruinele lor, cândva centre înfloritoare, au devenit...

58-60. Semnificația religioasă a funcției imperiale a fost exprimată în diverse moduri. Ascetul Nicephorus Phocas (sus) își considera funcția ca o cruciadă ***și*** *a luptat împotriva arabilor. Ioan Tzimiskis este încoronat de Fecioară (sus). În dreapta, Constantin al VII-lea Porfirogenetul, un mare mecena al artelor după restaurarea imaginilor, este încoronat de Hristos.*

61, 62. Os tecelões de Constantinopla gozavam de justa fama entre os restantes artífices. Neste pano de seda do século VIII figuram dois cavaleiros na caça ao leão. Em baixo, vê-se um homem a estrangular um leão — Sansão ou, possivelmente, Hércules.

94

Un deșert nelocuit. Doar huruitul bufniței, ecoul ei în coloane, umple singurătatea.

Antiohia a dispărut... În curând voi ajunge acolo cu o armată numeroasă... O, voi, cei care locuiți în deșerturile de nisip, fie ca blestemele să cadă asupra voastră. Întoarceți-vă în țara voastră Sana'a, țara voastră de origine. În curând voi cuceri Egiptul cu sabia mea, iar bogățiile lui vor fi jefuite... Voi lua tot Răsăritul și Apusul și voi face ca religia Crucii să domnească în cele mai diverse locuri. Isus are un tron care se ridică deasupra tuturor cerurilor... în timp ce profetul vostru a coborât în sânul pământului. Fie ca oasele lui să se prefacă în țărână... și fie ca copiii lui să fie chinuiți de moarte, captivitate și necinste.

Moartea lui Foca, ucisă de Tzimishkis, iubitul împărătesei, nu a oprit războiul. Tzimishkis a finalizat recucerirea în 975, cu călătoria sa triumfătoare prin Siria și capitularea orașelor Damasc, Sidon și Beirut. Dar, odată stăpâni asupra nordului Siriei, împărații s-au îndreptat acum către principatele armene și georgiene din nord-vestul Anatoliei. Aceste teritorii au fost în mare parte asimilate datorită politicilor lui Vasile al II-lea și ale succesorilor săi, grație cărora puterea militară bizantină s-a dovedit din nou atotputernică în Orient până la mijlocul secolului al XI-lea.

În Occident, victoriile Orientului corespund celor din Balcani, marcate de punctul de cotitură produs în timpul domniei lui Romanos I Lecapenus. Inițial, era departe de a fi previzibil că armele bizantine ar putea triumfa, având în vedere că Simeon, care i-a succedat tatălui său pe tronul Bulgariei în 893, cucerise și terorizase imperiul până la moartea sa în 927. Nu numai că a forțat guvernul imperial să-i plătească tribut, dar el însuși, în fruntea armatelor sale, a avansat spre zidurile Constantinopolului atunci când împăratul a suspendat plățile. Slăbiciunea guvernului bizantin la acea vreme era de așa natură încât Simeon a obținut titlul de împărat, a fost încoronat de patriarh și a aranjat logodna fiicei sale cu tânărul Constantin al VII-lea. Revoluția

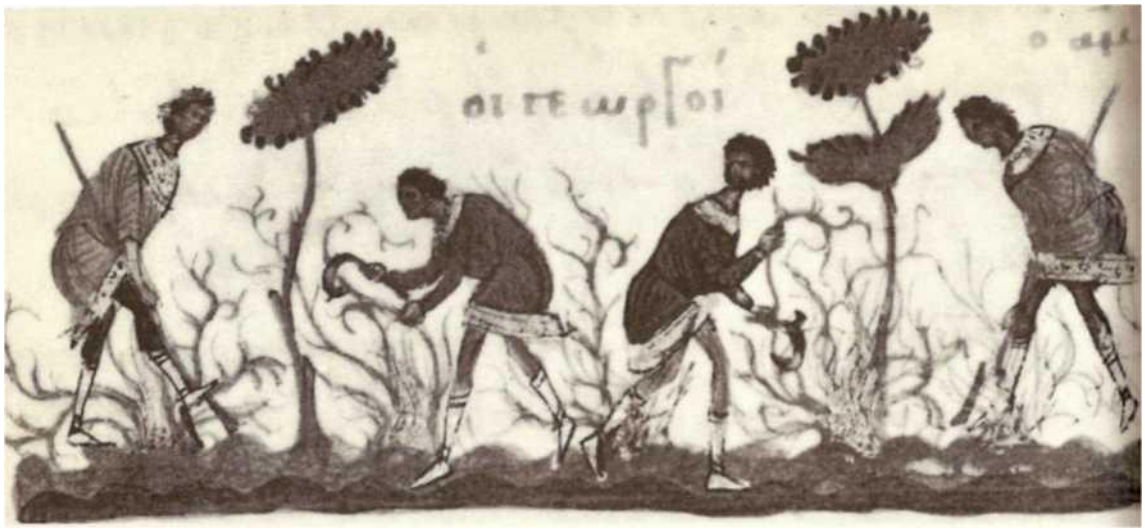

63, 64. Viața omului de rând. Munca în vie (sus). Tunsul oilor, navigația și aratul (pe pagina opusă). Scene din manuscrise din secolul al XI-lea.

Situația din Constantinopol care l-a determinat pe Romanos Lecapenus să preia controlul asupra afacerilor publice a fost dezastruoasă pentru Simeon, care aspira să înlocuiască Imperiul Bizantin cu un Imperiu Bulgar. Logodna sa cu fiica sa a fost anulată. Același lucru s-a întâmplat și cu încoronarea sa. Ambițiile sale s-au năruit în cele din urmă când Romanos și-a asumat titlul de împărat în 919 și a aranjat căsătoria lui Constantin al VII-lea cu propria sa fiică. Cu toate acestea, s-a ajuns la un compromis cinci ani mai târziu când, după ce s-a întâlnit cu Simeon, Romanos i-a acordat titlul de împărat, similar cu ceea ce făcuse Mihail I cu Carol cel Mare în 812, deși s-a clarificat că acest lucru nu se va aplica Imperiului Bizantin. Simeon era în acest moment implicat în război cu sârbii și croații, iar când a murit în 927, fiul său mai docil, Petru, a devenit ginerele ascultător al lui Romanos I. De atunci, influența bizantină s-a răspândit în tot regatul bulgar, însoțită, însă, de creșterea ereziei dualiste a bogomililor.

În timpul domniei lui Foca, relațiile dintre Bizanț și Bulgaria s-au deteriorat din nou și, întrucât împăratul era angajat într-o luptă împotriva musulmanilor, a cerut ajutorul prințului rus Sviatoslav. Acesta din urmă i-a învins pe bulgari pe malurile Dunării și, în 969, a devenit stăpânul țării. Acest punct de cotitură...

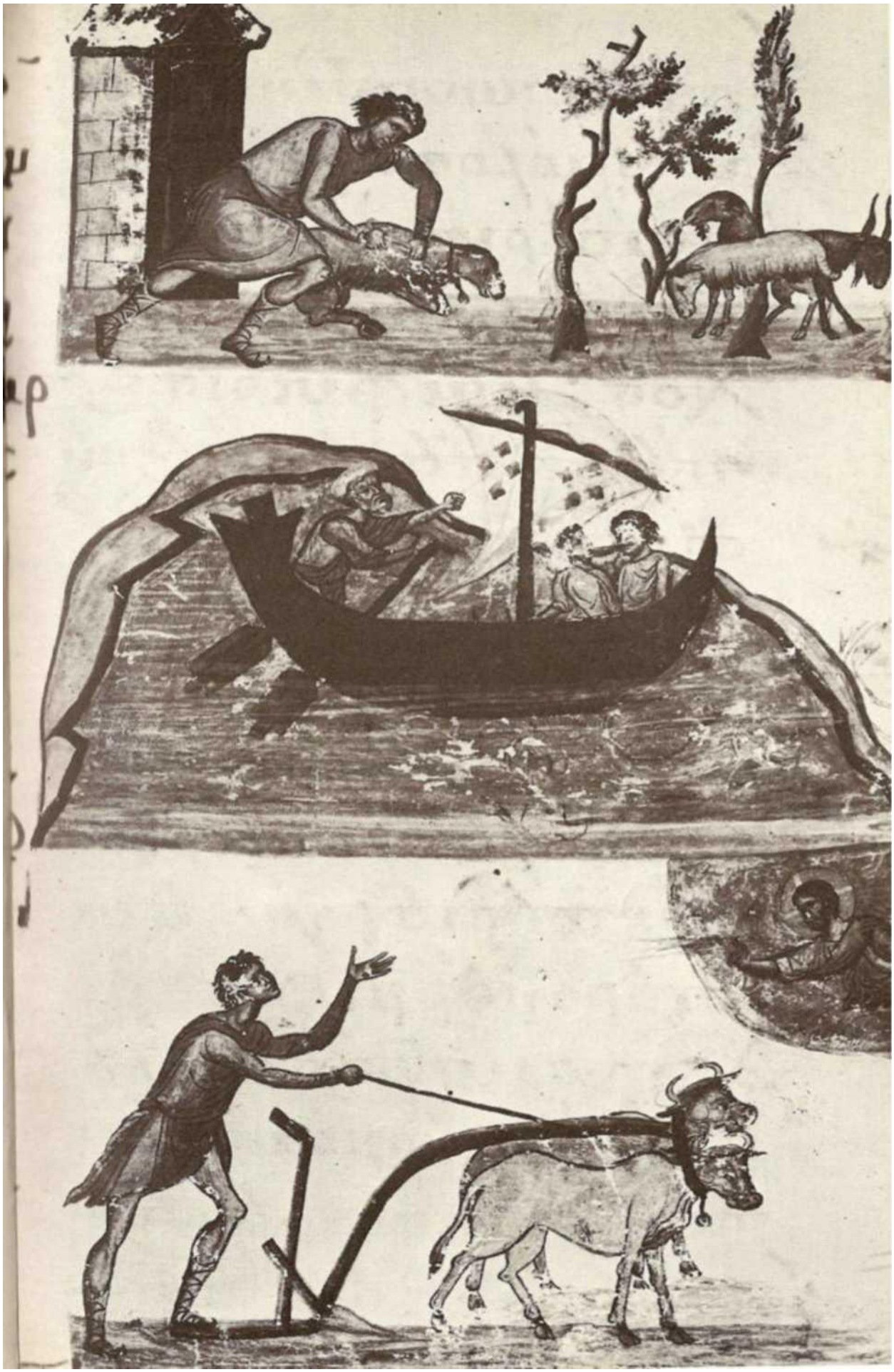

65-67. Artesanato bizantino. Salva de prata (610-629) representando Sileno correndo em perseguição de uma menade (em cima). Cálice de cerca do ano 1070 (à direita) ; no corpo figuraram pedras semipreciosas; o pé é de ouro, c o bordo decorado com chapas de esmalte *cloisonné.* Painel central do tríptico de Harbaville dos fins do século X (página oposta). Na parte superior vê-se Cristo no trono, ladeado por São João e a Virgem; 98 cm baixo, figuram os santos.

Menos l-a forțat pe Ioan Tzimiskes să întreprindă marea expediție din 971, în timpul căreia armatele bizantine au cucerit capitala bulgară (Marele Preslav). Sviatoslav a fost forțat să se predea în Silistria. Tzimiskes a anexat Bulgaria și a abolit patriarhatul bulgar.

La începutul domniei lui Vasile al II-lea, bulgarii s-au revoltat, au câștigat și au format un regat, deși de scurtă durată, condus de țarul Samuel. Eforturile lui Vasile de a-l supune pe Samuel și de a împiedica expansiunea bulgară au fost serios compromise de războaiele împotriva islamului, dar cu atât mai mult...

prin revolta (987) a celor două dintre cele mai puternice familii din Anatolia.

Pentru o clipă,

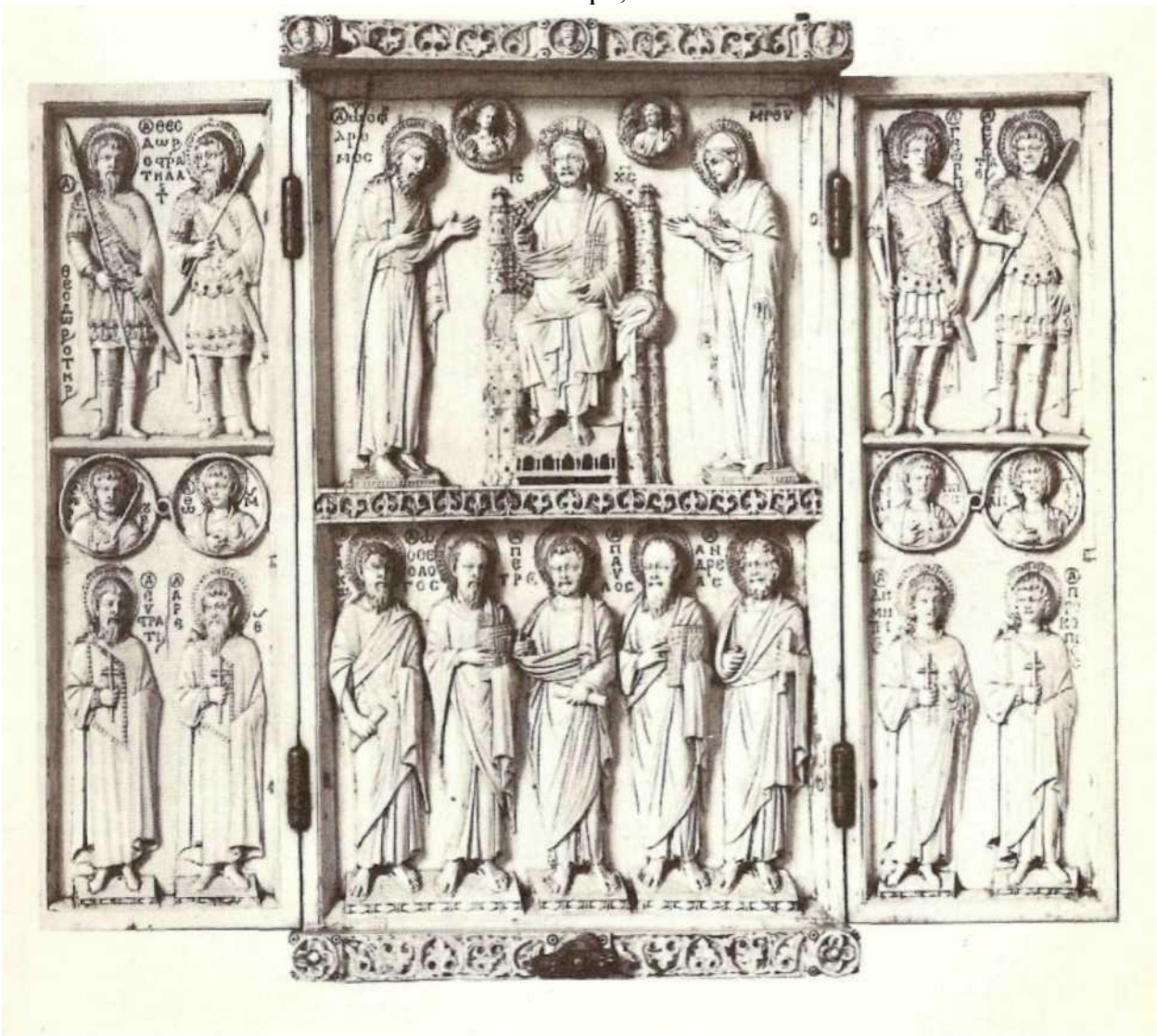

Se părea că armatele lui Bardas Phocas și Bardas Scleros vor reuși să distrugă dinastia macedoneană și să împartă imperiul în două state, unul european și celălalt asiatic. În mod neașteptat, însă, Vasile a pus capăt victorios războiului civil, deși cu prețul unei lupte extenuante și al ajutorului trupelor rusești. Apoi a înăbușit rezistența bulgară, zdrobind forțele inamice în apropierea râului Struma în 1014. Legenda spune că a orbit 14.000 de soldați bulgari după bătălie și că, după finalizarea acestui spectacol oribil, Samuel a căzut mort. În câțiva ani, Peninsula Balcanică se afla fie în întregime sub stăpânire bizantină, fie își recunoștea suveranitatea imperială.

Restaurarea puterii și a încrederii în sine a Bizanțului și a liderilor săi au dus la o nouă ciocnire cu Imperiul de Apus, condus de Otto I. Încoronat la Roma în 962, demnitatea imperială pe care și-a asumat-o a fost considerată, la Constantinopol, o uzurpare. Campaniile sale militare în sudul Italiei i-au iritat și mai mult pe liderii bizantini. În acest mediu, Otto l-a trimis pe emisarul său, Liutprand de Cremona, la Constantinopol cu misiunea de a aranja o alianță matrimonială, cu o zestre care să aducă posesiunile bizantine ale Italiei sub stăpânirea ottonienilor. Conceptul lui Phocas despre proprietatea imperială s-a simțit mai puțin indignat de propunere decât de susceptibilitățile ambasadorului lui Otto, care ne-a lăsat moștenire o relatare amară, dar prețioasă, despre ambasada sa la Constantinopol. Memoriile lui Liutprand sunt însă puțin mai mult decât simple știri, deoarece ne zugrăvesc, în linii mari, un portret al celor două societăți care, de-a lungul secolelor, s-au dezvoltat diferit în toate privințele. Nicephorus Phocas l-a batjocorit în repetate rânduri pe Liutprand, subliniind că stăpânul său era rege și nu împărat, barbar și nu roman. La aceasta, Liutprand a răspuns, bazându-se pe limbaj, că titlul de roman era mai potrivit pentru locuitorii Italiei sau că romanii, ca descendenți ai sclavilor și ucigașilor care fondaseră Roma împreună cu Romulus, erau inferiori lombarzilor și saxonilor. Portretul său al lui Phocas este o caricatură amuzantă și părtinitoare.

Este un om monstruos, un pitic, cu un cap enorm și ochi mici, ca niște

cârtițe; desfigurat de o barbă scurtă, foarte deasă, pe jumătate gri; dezavantajat de un gât mai mic de 2,5 cm; perii lungi și groși de pe cap îi dau un aspect de porc; ca și culoare, ca un etiopian și, așa cum spune poetul, „deloc plăcut de întâlnit noaptea”.

Liutprand face referire la opinia romanilor antici despre greci și îl citează pe Virgil: „limba lor este lăudăroasă, dar mâinile lor sunt reci în război”. Grecii nu erau doar lași, ci și lingușitori și predispuși la lăcomie și minciună. Nichifor, cuceritorul arabilor, avea un dispreț egal pentru calitățile personale și războinice ale occidentalilor. El spunea că greutatea armelor și echipamentului lor îi slăbea din punct de vedere militar. Liutprand asocia părul lung și îmbrăcămintea rafinată a grecilor, atât de diferite de moda occidentală, cu efeminarea elenă. Reacția sa la bucătăria grecească este furioasă. Îi era destul de dureros să frecventeze sălile cu curenți de aer și neîncălzite. Nu suporta, la banchetele imperiale, să bea vinuri rășinoase și să mănânce mâncăruri puternic asezonate cu sosuri oribile de pește și usturoi. Notele acerbe ale lui Liutprand, un comentariu important asupra diferențelor dintre societățile și culturile orientale și occidentale, ne oferă o privire asupra relațiilor dintre greci și latini în perioada finală a istoriei bizantine.

Viața economică

Progresul politic și militar fericit din perioada macedoneană a favorizat considerabil prosperitatea economică. Extinderea granițelor a adus noi terenuri pentru agricultură, noi surse de muncă și venituri. Oprirea incursiunilor arabe, precum și stabilirea securității, au permis populației rurale să-și cultive pământurile în pace. Grupurile de țărani liberi au continuat să fie o sursă importantă de producție agricolă, alături de domeniile...

Mari magnați. Tehnologia agricolă evoluase puțin de la sfârșitul Antichității (spre deosebire de progresul observat în Europa Occidentală), deși au fost introduse unele inovații, cum ar fi orezul și anumiți pomi fructiferi. Metodele agricole și recoltele în sine au rămas remarcabil de constante până la începutul perioadei moderne. Este

interesant de observat că această persistență a tradițiilor agricole bizantine se reflectă încă în cuvintele contractuale ale limbii turcice vorbite în Anatolia. Principalele produse ale zonelor rurale erau, cu siguranță, cereale, legume, fructe, nuci, animale, pește proaspăt și cherestea. Văile râurilor din Asia Mică de Vest, Pont și regiunile de coastă din sud și Mesopotamia au produs recolte abundente de grâu, în timp ce orzul era principala cereală în multe regiuni de podiș. În Balcani, centrele cerealiere erau Tracia și Tesalia. Grecia și Anatolia erau atunci, ca și astăzi, furnizori ai unei mari varietăți de fructe, majoritatea fiind cunoscute în epoca clasică. Unele, precum banana, par să fi fost introduse în Anatolia în perioada bizantină. Cappadocia era renumită în Evul Mediu pentru vinurile sale. Liutprand, așa cum am văzut, a comentat obiceiul de a adăuga rășină vinurilor grecești, o practică utilizată atât în Grecia clasică, cât și în cea modernă. Supraviețuirea centrelor urbane greco-romane a oferit imperiului un vast rezervor de artizani pricepuți, fapt care, combinat cu resursele fizice ale provinciilor, a impregnat industria bizantină cu calități rare de eficiență și perfecțiune. Scriitorii arabi au găsit producțiile artizanilor bizantini atât de perfecte încât au îndrăznit doar să le compare cu cele realizate de chinezi. Un autor latin din secolul al XII-lea ne-a lăsat moștenire o carte despre arta industrială, în care sunt prezentate o serie de procese tehnologice de origine bizantină. Mentalitatea ordonată a statului bizantin în domeniul oficial s-a extins la organizarea industriei și a fost, fără îndoială, parțial responsabilă pentru calitatea înaltă a produselor, deși a recurs la reglementări care vizau nu numai verificarea calității, ci și a prețurilor și a eficacității materiilor prime.

Statul, prin intermediul funcționarilor săi urbani, exercita supravegherea asupra meseriilor organizate în bresle. Aceste bresle, descendente directe din cele din lumea greco-romană, aveau un număr limitat de membri, majoritatea reușind să acumuleze bogății considerabile și să obțină o importanță socială. În ultimii ani ai perioadei macedonene, breslele au jucat rolul în viața politică a orașului deținut anterior de facțiunile circului. Acestea au organizat revolte, au detronat monarhi și funcționari nepopulari. Cele mai faimoase produse ale industriei bizantine erau

bunurile de lux, fabricate de bijuterii și țesători imperiali în atelierele palatelor. Aceste țesături și bijuterii frumoase erau rezervate familiei imperiale și cadourilor oficiale către curțile străine.

Industria pare să fi fost importantă nu numai în Constantinopol, ci și în provinciile unde materiile prime erau ușor disponibile. Minele din Chalcidice, Eubeea, Laurium și Anatolia furnizau metalele, pietrele și aluminiul necesare. Tradiția ceasornicară era străveche în centrele urbane din Grecia, Asia Mică și insulele din Marea Egee. În epoca bizantină, Corint, Patras, Teba, Laodiceea, Cerasunta și Niceea au devenit remarcabile pentru producția lor de războiuri de țesut.

Constantinopolul a fost, în timpul dinastiei macedonene, cel mai mare emporiu din lumea creștină. Acesta atrăgea negustori și mărfuri din Europa, țări islamice, India și China. De asemenea, era metropola economică a imperiului. Proviziile necesare pentru întreținerea cetățenilor și a forțelor armate veneau către el din provincii. Fiecare oraș provincial constituia centrul de afaceri al cartierului său, piața unde sătenii își vindeau produsele agricole și cumpărau mărfuri de la industriile locale. Târgurile *(panegyreis),* de obicei asociate cu sfântul patron al localității, atrăgeau negustori bizantini și străini. La marile târguri din Trebizonda, negustorii din Orient vindeau parfumuri și mirodenii și cumpărau covoare și brocarturi bizantine. Pe măsură ce acești negustori călătoreau pe drumurile Anatoliei în drumul lor spre Constantinopol, orașele provinciilor profitau atât de comerțul internațional, cât și de cel local. Combinația dintre...

68, 69. După criza iconoclastă, a existat o creştere a fervorii în viaţa monahală. Aceasta a devenit mai mistică şi mai emoţională, mai puţin intelectuală. Mai jos — chilia unui călugăr din secolul al X-lea, în care este înfăţişat Sfântul Luca (iluminare dintr-o Evanghelie). În dreapta — Mănăstirea Sfântei Ecaterina de la Muntele Sinai. Aceasta a supravieţuit invaziei musulmane din Orientul Apropiat şi Africa de Nord, care a dat naştere vastului exod al călugărilor levantini.

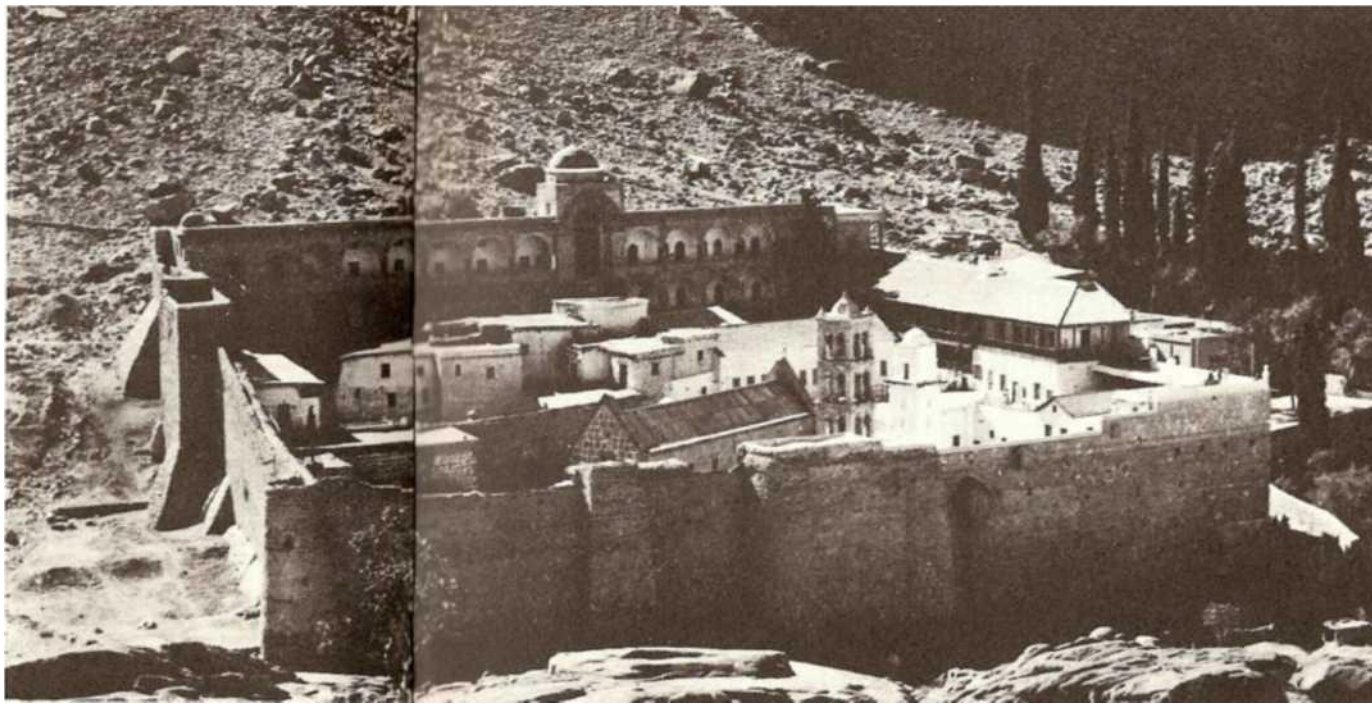

Extinderea teritoriului, coroborată cu prosperitatea comercială, a adus statului asemenea profituri încât Vasile al II-lea a suspendat taxele pentru o perioadă de doi ani.

Acțiunea bisericii

Într-o societate și o epocă în care guvernul și religia erau inseparabile, extinderea granițelor statale a dus la o extindere corespunzătoare a puterii Bisericii. În toate provinciile recucerite din Est, episcopii ortodocși s-au întors pentru a ocupa tronurile episcopale pe care fuseseră forțați să le abandoneze. Gloria preislamică a renascut, dar Bizanțul a trebuit să se confrunte încă o dată cu problema monofizită. Creștinii din nordul Siriei, din districtele *Mitilene* și din Armenia erau predominant monofiziți. Împărații au încercat treptat să realizeze uniunea ecleziastică, dar armenii și sirienii au devenit extraordinar de neliniștiți în secolul al XI-lea. Creșterea populației și prosperitatea imperiului au dus la crearea de noi episcopii și provincii.

zone metropolitane. Odată cu convertirea bulgarilor în timpul domniei lui Mihail al III-lea, creștinismul și cultura bizantină s-au răspândit printre aceștia (secolele al IX-lea și al X-lea). Vitalitatea Bisericii s-a răspândit în tot imperiul odată cu creștinizarea slavilor din Peloponez și Anatolia și a musulmanilor din Creta, o metodă sigură de unificare a societății provinciale.

Cea mai mare victorie a bisericii grecești a fost însă convertirea zonei rusești Kiev în timpul domniei lui Vasile al II-lea. După ce a primit întăriri militare semnificative de la prințul Vladimir pentru a combate rebeliunea gravă a lui Bardas Phocas din Asia Mică, împăratul a promis că i-o va da în căsătorie pe propria sa soră, Anna, cu condiția ca el și poporul său să se convertească la creștinism. Ajutorul rusesc a fost decisiv în victoria lui Vasile asupra rebelilor anatolieni, dar ideea de a da o fiică a casei imperiale unei căpetenii barbare era atât de ciudată încât împăratul a ezitat să îndeplinească această parte a acordului. Cu toate acestea, când Vladimir a atacat posesiunile bizantine de la Crimson, Vasile a cedat. De aici și faptul că rușii au căzut sub o puternică influență bizantină în momentul în care începeau să se civilizeze. Convertirea acestor popoare reprezintă cea mai mare expansiune teritorială a activității misionare grecești. Coloniștii ruși aveau, la rândul lor, să răspândească credința ortodoxă prin Siberia, Alaska și California.

Controversa iconoclastă, care afectase atât de grav Biserica, a trezit în cele din urmă interesul pentru teologia speculativă în cadrul dezbaterii cristologice. De atunci, vitalitatea teologică timpurie a Bisericii Ortodoxe a cedat locul ideii de păstrare a credinței, redusă la o formă imuabilă. Din punct de vedere teologic, aceste activități erau incomparabile cu cele anterioare. Pe de altă parte, mișcarea monahală, care suportase impactul luptei cu împărații iconoclaști, a cunoscut o dezvoltare și o expansiune enormă în perioada macedoneană. Misticismul, strâns legat de viața monahală, a continuat să fie un element important al religiozității bizantine. Apariția marelui mistic Simeon Noul Teolog simbolizează intensificarea experienței religioase de natură personală într-o perioadă în care originalitatea dispăruse.

Teologic. Viața religioasă a devenit mai degrabă emoțională decât intelectuală.

Simpatia și înclinația tradițională bizantină spre viața contemplativă au crescut foarte mult după martiriul aplicat de Constantin Copronim și agenții săi călugărilor și călugărițelor. Bărbați și femei, în număr tot mai mare, au căutat mântuirea în mănăstiri fondate de împărați, negustori și țărani pioși. Creșterea rapidă a fundațiilor monahale a însemnat nu numai că numeroși bărbați au abandonat lumea, ci și că proprietățile monahale au devenit o amenințare pentru tezaurul imperial. Acest lucru i-a determinat pe împărații secolelor al X-lea și al XI-lea să adopte măsuri confiscatorii și prevederi legale menite să restricționeze efectele dăunătoare ale expansiunii monahale. Cucerirea arabă a Orientului Apropiat a schimbat profund centrul geografic al monahismului bizantin, deoarece numeroși călugări au părăsit Levantul și s-au stabilit din nou în ținuturi care încă aparțineau imperiului.

Acest exod a făcut ca unele centre monastice bizantine *din* Levant să piardă o mare parte din importanța de care se bucuraseră. Mănăstirile din Palestina înlocuiseră mănăstirile egiptene, în principal datorită amplasării lor în Țara Sfântă. Mănăstirile din nordul Siriei, vecine cu ținuturile creștine și oarecum îndepărtate de musulmani, cocoțate în munți, au menținut o existență mai activă, stimulată și mai mult de recucerirea bizantină a acelei regiuni. Cea mai celebrată mănăstire din ținuturile islamice a fost cea a Sfintei Ecaterina de pe Muntele Sinai. Călugării au început să se stabilească în jurul Muntelui Sinai în anul 400, dar abia două secole mai târziu Iustinian a construit biserica actuală și zidurile care o înconjoară. Izolarea geografică și protecția musulmanilor explică conservarea importantei colecții de manuscrise și icoane a mănăstirii, dar fac dificilă explicarea importanței Sfintei Ecaterina în istoria pelerinajelor. Amplasarea sa în ținuturi musulmane a eliberat din fericire mănăstirea de măsurile iconoclaste, care au făcut...

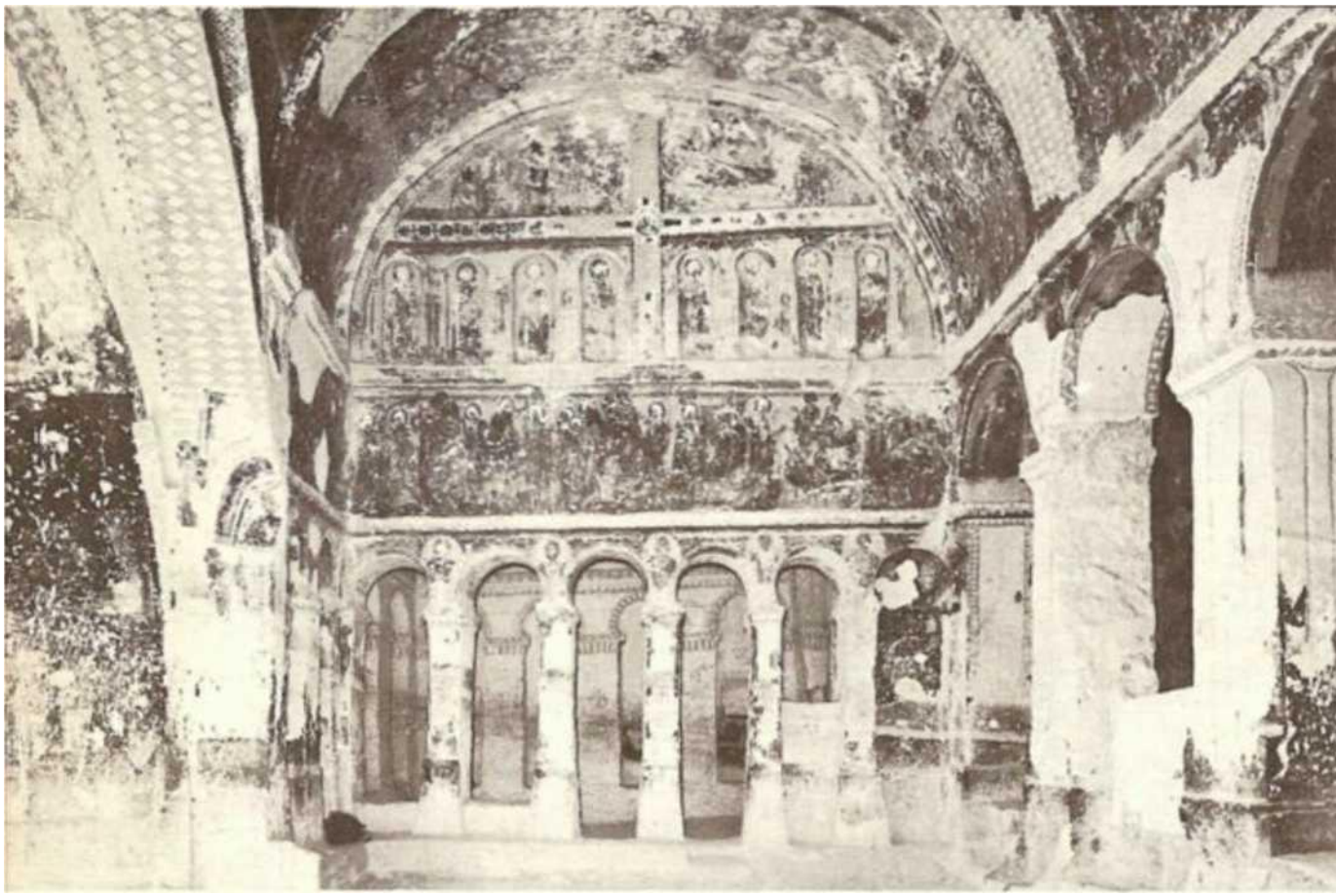

70. Interiorul bisericii, săpată în stâncă, din Tokale Kilise, Cappadocia. Una dintre multele construite în regiune după invaziile arabe.

Dispariția icoanelor în întregul imperiu. Mănăstirea își datorează norocul acestui fapt, deținând astăzi singura colecție mare care permite cercetătorilor să studieze tradițiile picturii bizantine din perioada preiconoclastă până în timpurile moderne.

După încheierea invaziilor arabe din secolul al VII-lea, Anatolia a devenit, după Constantinopol, cea mai importantă regiune din punctul de vedere al activității monahale și a rămas așa până la invaziile selgiucide. Așezămintele monahale se numărau în număr de sute; Muntele Olimp, lângă Prusa, și nord-estul Anatoliei aveau mii de călugări. Situația era aceeași în toată Anatolia de Vest și în regiunile înconjurătoare.

71. Giulgiu de mătase de la sfârşitul secolului al X-lea.

72. Biserica Sfântul Ioan de Studium. Parte a marii mănăstiri din Constantinopol care a ajuns să joace un rol foarte important în viața Bizanțului.

Din Apameea, Efes și Milet. Cele mai interesante dovezi arheologice ale acestei vieți monahale vibrante se găsesc în mănăstirile trogloditice conice din Cappadocia, la aproximativ 100 de kilometri sud-vest de Cezareea. Sfântul Atanasie, adevăratul fondator al monahismului anatolian, era din Trabizonda. Sfântul Simeon Noul Teolog era din Paflagonia. Aceste fapte sunt suficiente pentru a dovedi importanța Anatoliei monastice.

Constantinopolul devenise, de asemenea, un centru semnificativ al vieții monahale, deoarece, în secolul al VI-lea, egiptenii, sirienii, cilicienii și licaoneii întemeiaseră case religioase în oraș pentru compatrioții lor. Mănăstirea Studium a dobândit importanță în timpul starețului Teodor (secolul al IX-lea), iar conducerea sa a exercitat o influență importantă asupra istoriei vieții monahale bizantine. Vitalitatea acestui Ordin este evidentă.

73. Mănăstirea Sfânta Ecaterina, construită de Justinian, posedă singura colecție mare de imagini bizantine din perioada preiconodastică. Această Fecioară întronată (secolul al VI-lea) face parte din această colecție.

datorită rolului jucat de stareții săi în politica bisericească și importanței *scriptoriumului său.* Întemeierea de noi mănăstiri s-a accelerat în secolul al XI-lea. Constantinopolul bizantin a ajuns să posede aproximativ trei sute de mănăstiri, identificate, fără cea mai mică lacună, de un cercetător modern.

Principalul eveniment din istoria monahală greacă din această perioadă a fost formarea noii regiuni monahale a Muntelui Athos. Oameni pioși se dedicaseră deja vieții ascetice pe muntele sfânt în secolul al IX-lea. În 870, s-a încercat fondarea unei mănăstiri acolo. Raidurile navale ale piraților musulmani din Creta au împiedicat creșterea acestui monahism. La doi ani după recucerirea Cretei de către Foca, prietenul său Atanasie a fondat Marea Laura pe Athos. Până când Tzimiskis a publicat primul document care reglementa viața pe munte, existau deja cincizeci și opt de așezăminte monahale acolo. În decurs de un secol, acest număr a crescut la 180 și a crescut în continuare datorită sosirii unui număr mare de străini în secolul al XII-lea. Călugării ruși au fondat mănăstirea Xilurgu (1142). Savas a organizat o comunitate slujită în Chilandar (1198). Mănăstirea georgiană Iviron a devenit faimoasă la o dată mai timpurie. Bulgarii au ocupat mănăstirea Zografu. Un descendent creștin al unui sultan selgiucid a fondat casa Kutlumusiu în secolul al XII-lea.

Progresul Muntelui Athos a coincis cu declinul Anatoliei, dominată de turci, și cu creștinizarea tot mai mare a slavilor. Călugării de la Muntele Athos au menținut o anumită independență.

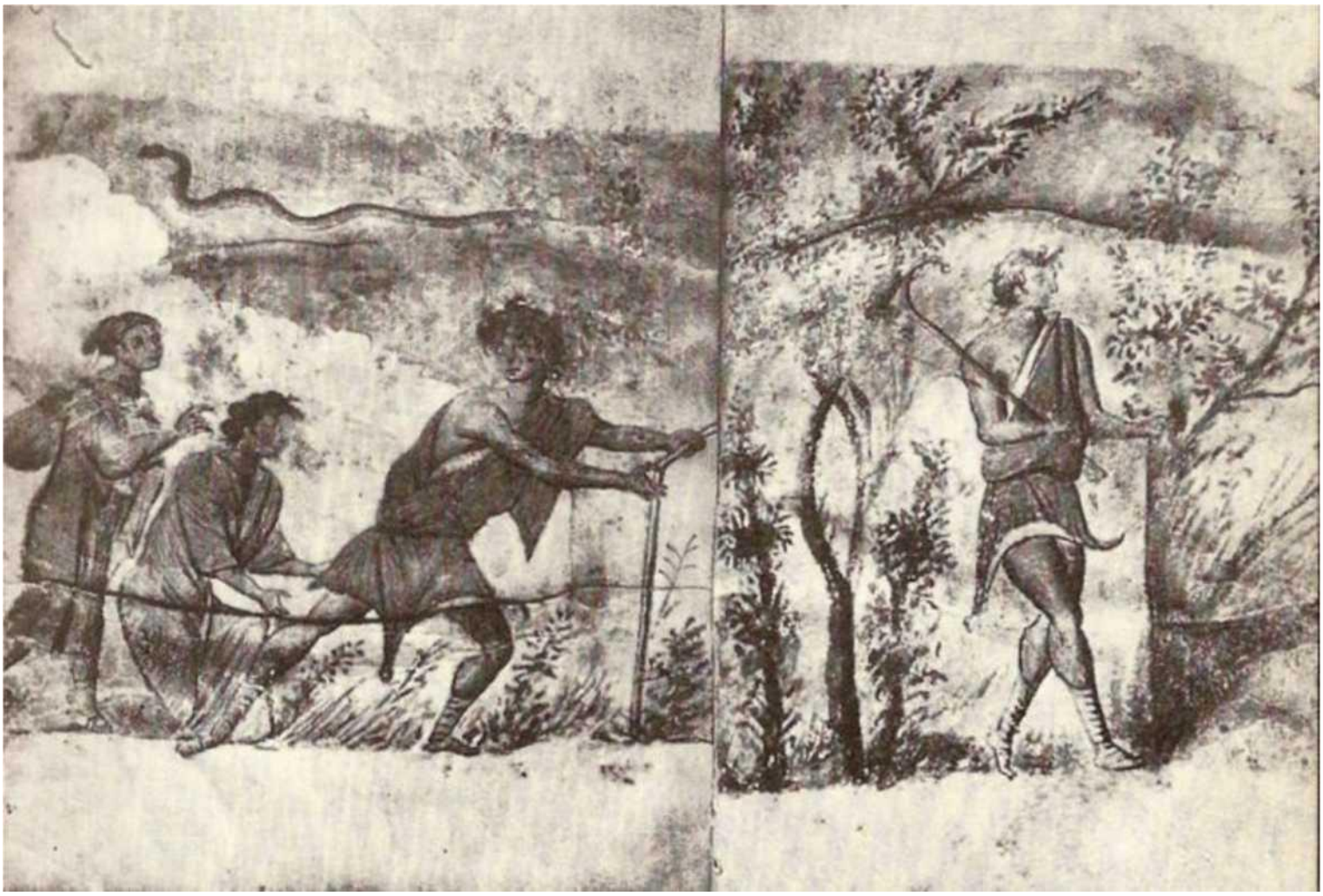

74. Din punct de vedere artistic, controversa iconoclastă a dus la o renaştere a clasicismului. Acest lucru este demonstrat de această iluminare din Theriaca lui Nicander.

75. Capac de cutie de fildeş pentru bijuterii, de Veroli (secolul al X-lea sau al XI-lea). Lucrarea este în mod deliberat clasică ca subiect şi tehnică, deşi Europa, călare pe taur, este încadrată în mod ciudat într-o scenă violentă de lapidare.

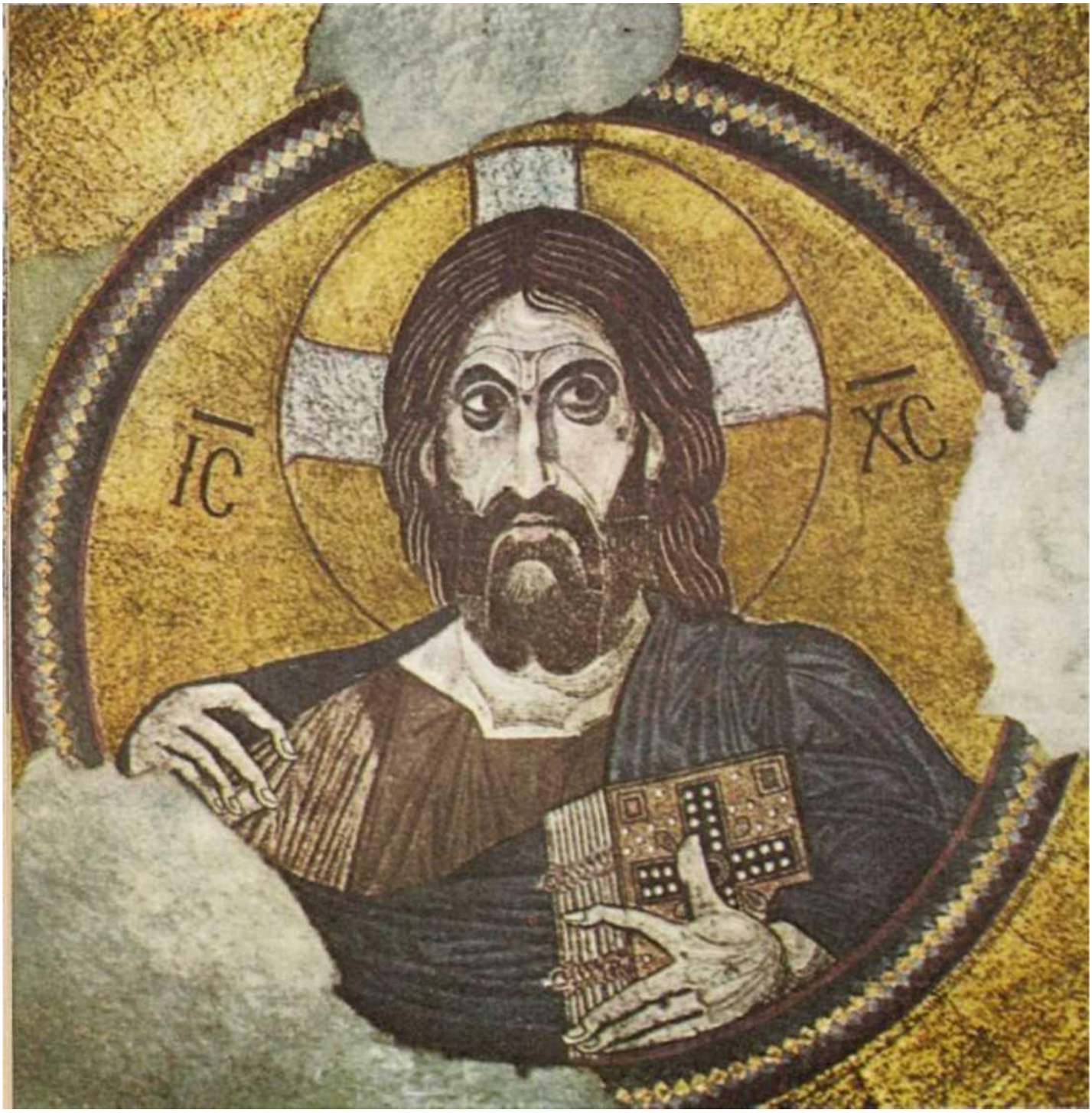

76, 77. Hristos Pantocrator, rege şi judecător sever. Mozaic din cupola din Daphne, lângă Atena. Circa 1100. Acest relicvar emailat, realizat pentru a conține o relicvă a Sfintei Cruci, decorat cu bijuterii și cloisonné, a fost executat în jurul anului 960.

Disputa ecleziastică cu Patriarhii Constantinopolului a durat până în perioada Paleologosului, o autonomie respectată de turci și care există și astăzi. Actus a fost, de fapt, până la începutul secolului al XII-lea, centrul spiritual al întregului monahism ortodox. În mănăstirile sale, călugării au cultivat și au păstrat vii tradițiile mistice și ascetice ale Părinților Bizantini, au copiat și conservat compozițiile lor literare și au menținut stilul bizantin în pictură. Mai târziu (secolul al XVIII-lea), s-au inspirat de comunitatea clerului atic din Rusia, România, Slavia de Sud și Grecia. Clericul rus Velicikovski, reacționând împotriva influenței latine din seminariile din țara sa, a căutat și a descoperit în bibliotecile lui Actus sursele bizantine ale evlaviei. Aceste texte și *Manualul Pictorului,* traduse în diverse limbi ale credinței ortodoxe, au dus la o reînnoire temporară a tradițiilor artistice și spirituale ale Bizanțului.

Bisericile mănăstirilor din Grecia și de la Marea Egee, Hosius Lucas (Focida), Daphne și Nea Mone (Chios) sunt bine cunoscute pentru mozaicurile lor celebre, iar Mănăstirea Sfântului Ioan de Patmos (sfârșitul secolului al XI-lea) pentru manuscrisele sale. Așezămintele monastice grecești din Sicilia și sudul Italiei au fost, însă, mai remarcabile. Dezvoltarea lor a coincis aparent cu așezarea călugărilor care fugeau de arabi în secolul al VII-lea, ceea ce seamănă în anumite privințe cu experiența monahismului anatolian. Aceste așezăminte - au fost sute - și-au dezvoltat hagiografia, au creat arta lor originală și au contribuit la răspândirea civilizației bizantine pe întreg teritoriul înconjurător. Cea mai faimoasă dintre aceste mănăstiri, inspirată de Sfântul Neil (d. 1004), a fost cea a...

Grottaferrata. Altele au existat, mai la nord, până la Roma.

Deși monahismul avea defecte sociale evidente și era, din punct de vedere intelectual, obscurantist, el avea și latura sa meritorie, întrucât mănăstirile practicau pe scară largă caritatea și se ocupau de educația creștinilor. Typika , care reglementa viața călugărilor în diferitele case, consemnează frecvent sumele destinate îngrijirii săracilor, orfanilor,

78. Plăci de pe coroana lui Constantin al IX-lea Monomah (1042-1055) cu portrete ale împărătesei Zoe, ale lui Constantin însuși și ale surorii lui Zoe, Theodora.

Textul descrie conținutul bibliotecii mănăstirii, în mare parte, dar nu exclusiv, de natură religioasă. Călugării, în arhivele lor, erau ocupați constant cu copierea manuscriselor. Unii cred că copiștii Studiumului au fost responsabili de introducerea unei reforme profunde a scrierii bizantine în secolul al IX-lea. Acest rol conservator al călugărilor în protejarea operelor literare a fost de o importanță fundamentală în educația bizantină. Li se atribuie salvarea majorității scrierilor bizantine de la uitare.

Așa cum nevoile spirituale i-au determinat pe călugări să copieze manuscrise, tot așa cerințele cultului i-au condus la dezvoltarea picturii. Motivul fundamental al monahismului pare să rezide, pentru creștinul bizantin, în dorința de a abandona lumea și de a căuta mântuirea în compania oamenilor pioși. S-a sugerat că fuga oamenilor

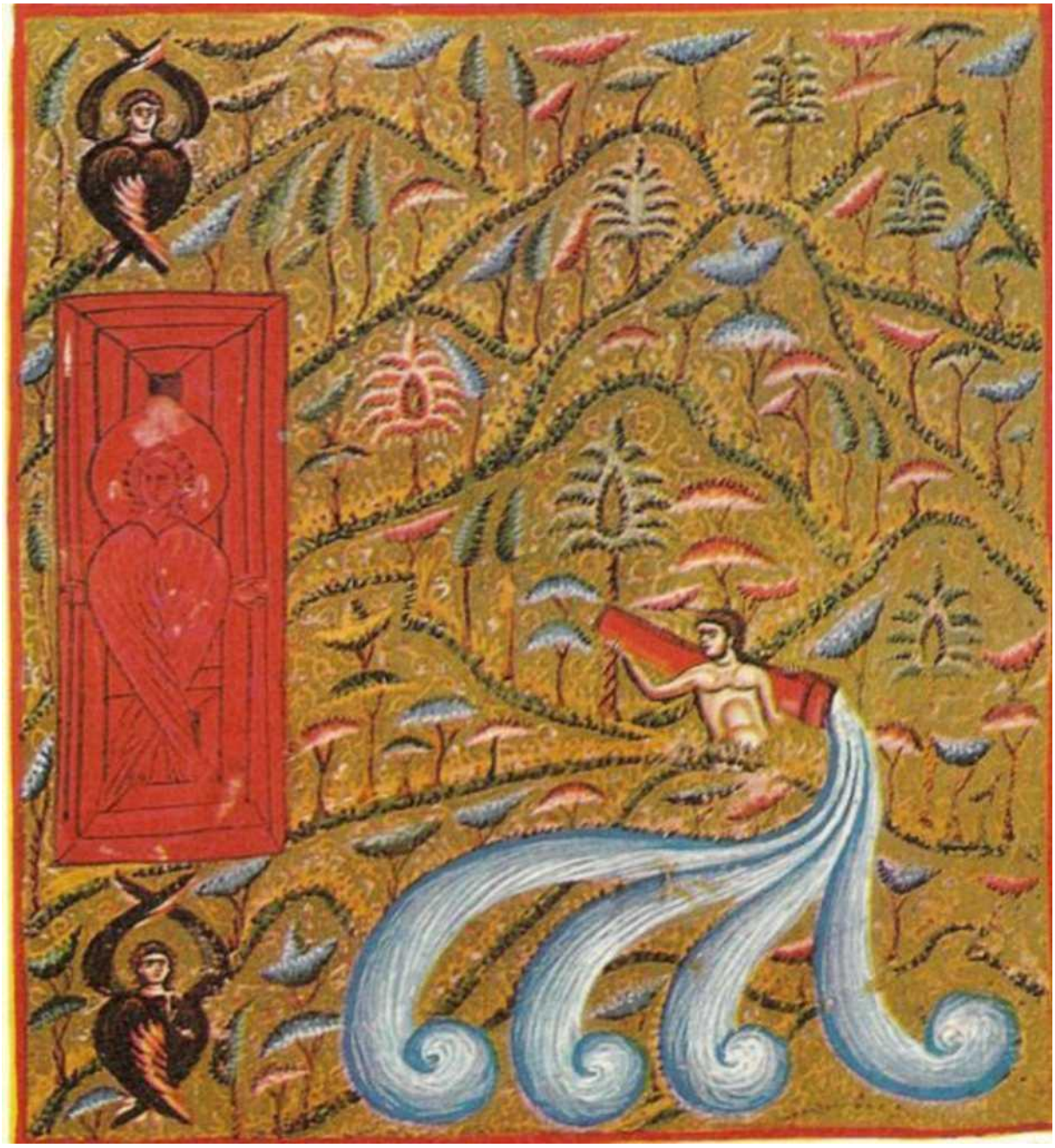

79. Reacție monastică împotriva elenismului secular — Paradisul și cele patru râuri. Din Omiliile lui Iacob Kokinobaphos (secolul al XII-lea).

Pentru mănăstiri, motivația era adesea determinată de considerații de smerenie, dar acest lucru singur nu ar justifica marea extindere a vieții monahale în întregul imperiu. Misticismul, iluminat de scrierile și viața lui Simeon Noul Teolog, reprezintă perfecțiunea modului de viață, perfecțiunea care îl conduce pe omul pios la atingerea mântuirii.

80. Influența elenistică asupra artei seculare — David compunând Psalmii. Din Psaltirea din Paris (secolul al IX-lea).

Contribuția Macedoniei la cultura bizantină

Perioada macedoneană a constituit un fel de renaștere marcată de o creștere semnificativă a producției literare și a activității educaționale, precum și de o revenire la autorii clasici. Este adevărat că interesul pentru această literatură nu dispăruse niciodată complet, dar abia din secolul al IX-lea până la sfârșitul secolului al X-lea a înflorit cu adevărat.

81. Nicefor III Botaniates (1078-1081) între Sfântul Ioan Gură de Aur şi Arhanghelul Mihail.

În timpul imperiului, savanții au menținut un contact din ce în ce mai strâns cu materialul clasic. Noile tendințe s-au datorat, în parte, patronajului imperial și preocupărilor intelectuale ale anumitor oameni excepționali. Întoarcerea la tradiția antică s-a reflectat însă în egală măsură și în alte domenii. Clasicismul literar a fost doar o parte a unui vast curent arhaizant. În epoca macedoneană, alături de renașterea clasică în literatură și educație, practicile religioase tradiționale au fost menținute în ambele domenii, în principal datorită eforturilor călugărilor.

Istoria Universității fondate la Constantinopol în secolul al V-lea și reformate în secolul al IX-lea de Caesar Bardas, care l-a ales pe Leon Filosoful drept rector al acesteia, este obscură. Renașterea intereselor intelectuale la curtea bizantină a coincis cu marile traduceri ale operelor grecești în arabă la curtea lui Mammun. O anumită anecdotă istorică susține chiar că promovarea lui Leon, mai întâi la funcția de arhiepiscop al Tesalonicului, apoi la cea de rector al Universității, a fost motivată de o propunere a califului către acest savant de a intra în slujba sa. Un contemporan relatează că împăratul Theolis considera știința „un secret de păstrat, precum prepararea smochinei grecești și considera că este o politică proastă să-i lumineze pe barbari".

Secolul al X-lea este dominat de figura lui Constantin al VII-lea Porfirogenetul, care nu numai că a protejat, dar a și participat cu sârguință la activitatea intelectuală a vremii. Un număr mare de lucrări, în general compilații, destinate în primul rând arhivării cunoștințelor utilitare, sunt atribuite cercului intelectual pe care l-a format la curte. Împăratul însuși a compus un manual, * *Despre administrarea Imperiului**, o lucrare diplomatică destinată fiului său, pentru ca acesta să știe cum să interacționeze cu diferite națiuni străine. Tratatul său * *Ceremoniile curții bizantine**, menit să stabilească complicata etichetă curteană și să contribuie astfel la puterea și gloria imperiului, a urmat aceeași intenție didactică. Funcționarii statului au scris istorii menite să umple golurile din narațiunile referitoare la viața imperiului. Aceste lucrări aveau un caracter enciclopedic.

Din secolul al X-lea, există *Lexiconul lui Suidas,* Viețile *Sfinților* de Simeon Metafrast, precum și o colecție antică de epigrame, numită de clasiciști *Antologia*

Palatină . Acestea sunt importante ca surse istorice și ca dovadă a unui nivel relativ ridicat de continuitate științifică și literară.

După moartea lui Constantin și a fiului său, Romanos, au urcat pe tron oameni cu temperamente complet diferite. Nichifor Foca și Ioan Tzimishes erau descendenți ai unor familii rurale numeroase din provinciile anatoliene, neîndemânatice în activități intelectuale, ci pasionate de războiul împotriva dușmanilor imperiului. Ei căutau divertisment și îmbunătățire literară nu alături de oameni cufundați în cultura clasică, ci alături de asceți monahali, moștenitori intelectuali ai Sfântului Antonie și ai Sfântului Pahomie. Vasile al II-lea, apărându-și poziția împotriva soldaților căliți de acest tip, a adoptat atitudinea asceților. Aceasta a marcat o pauză de un secol în interesul imperial pentru chestiuni educaționale și intelectuale. Educația seculară a continuat între timp, deși în mod privat și individual. A fost suficient, însă, pentru a produce unul dintre cei mai mari polimați ai întregului Ev Mediu, Mihail Pselus.

Interludiul birocratic din secolul al XI-lea, care a urmat morții lui Vasile al II-lea (1025), a sporit nevoia de funcționari publici educați. Această cerere a dus la redeschiderea Universității în 1045, eveniment la care a contribuit nu doar ascensiunea a trei intelectuali (Pselus, Xiphilinus și Leichudes) în poziții birocratice importante, ci și personalitatea puternică a lui Constantin al IX-lea. Funcția principală a Universității era de a pregăti funcționari bine educați, destinați birocrației, oarecum similar cu examinarea clasicilor lor folosită de chinezi în recrutarea funcționarilor publici. Statutele Școlii de Drept a Universității din Constantinopol specificau că niciun student nu putea practica jurisprudența fără a fi absolvit cursul și a fi primit mărturii orale și scrise despre competența sa de la maeștrii săi. Din păcate, statutele celei de-a doua dintre cele două facultăți, cea de Filosofie, nu s-au păstrat.

Totuși, avem o parte din organizarea sa. Directorul, intitulat „consul filosofilor”, era Pselus; conducerea Universității era în întregime în mâinile birocraților, întrucât Xiphilinus era directorul Școlii de Drept. În Școala de Filosofie, candidații studiau mai întâi Gramatica, apoi Retorica, sub îndrumarea lui Nicetas și Ioan Mauropus. Își terminau studiile cu catedra de Filosofie, al cărei profesor era Pselus, care, cu

lipsa sa de modestie caracteristică, afirma, ajungând la apogeul carierei sale, că celții, arabii, perșii și etiopienii veneau la Constantinopol pentru a-i asculta prelegerile. El a fost cel care a reînviat interesul pentru operele lui Platon, de atunci încolo o caracteristică notabilă a vieții școlare bizantine. Autor prolific, scrierile sale, atât în versuri, cât și în proză, cuprind întreaga panoramă a literaturii bizantine: o istorie a secolului al XI-lea; o bogată colecție de scrisori referitoare la toți oamenii importanți ai societății vremii sale; digresiuni filozofice; critici; comentarii (despre drept, știință, magie, proverbe); și chiar o descriere topografică a Atticii clasice. Deși Pselus, Xiphilinus și Mauropus au căzut în dizgrație în fața lui Constantin al IX-lea, iar Universitatea ar fi putut suferi un regres temporar, aceasta și-a revenit curând. Până în a doua jumătate a secolului al XI-lea, îl găsim acolo pe Ioan Italus ca „consul al filosofilor", învățându-i pe Platon și Aristotel. Educația seculară, bazată pe studiul clasicilor păgâni, a apărut ca o forță vitală în formarea intelectuală a societății bizantine. Pselus, ca băiat, putea recita întreaga *Iliada pe de rost.* Cunoașterea lui Homer era suficient de răspândită încât omul de rând putea descrie, în propriile versuri, frumusețea amantei lui Constantin Monomah. Atât educația bizantină, cât și literatura, ocupau însă o poziție de măsură justă între clasicism și religie. Activitatea lui Pselus a fost echilibrată de viața adversarului său monastic, Simeon Noul Teolog. Pselus considera Filosofia mai mult decât un simplu auxiliar al Teologiei. El a văzut-o ca fiind stăpâna cunoașterii integrale, în timp ce Teologia era doar o ramură a cunoașterii. Deși era un om foarte inteligent, Simeon a lăsat deoparte literatura păgână în cursul studiilor sale.

Educația sa (un punct asupra căruia biograful său insistă) a evidențiat importanța experienței emoționale a omului mai mult decât exercitarea facultăților sale de raționament. Pentru călugării pioși, Părinții Bisericii și viețile Sfinților erau modelele potrivite pentru formarea spiritului. Această diferență de opinii a dus la atacul îndreptat împotriva cursului secular predat la Universitate de Leon Filosoful în secolul al IX-lea. Motive identice l-au determinat pe Xiphilinus, mai târziu ca patriarh, să atace pasiunea lui Pselus pentru filosofie. De aici și faptul că ambivalența spiritului bizantin față de moștenirea clasică a devenit una dintre caracteristicile vieților lor, o caracteristică care nu a dispărut niciodată în ciuda sintezei capadocienilor.

Prosperitatea și patronajul macedonenilor au servit drept stimuli puternici pentru bizantini, care au inaugurat o a doua epocă de aur a artei lor. Progresul artistic și literar au fost remarcabil de paralele, ambele fiind caracterizate printr-o redescoperire și inspirație din modelele antice, precum și prin opoziția dintre gustul secular și sensibilitatea religioasă. Deși iconoclasmul a impus restricții asupra expresiei artistice religioase, acesta a dus la o revenire la tradițiile alexandrine. Arta bizantină s-a orientat astfel către teme istorico-profane, căutând în același timp ornamentația perfectă în Orientul arab. Gustul conducătorilor macedoneni a dat naștere unei arte imperiale puternic influențate de modelele antice și cu un caracter în mare parte secular. Când Vasile I a construit noul palat (Kainrugion), camerele au fost decorate cu mozaicuri care îl înfățișau pe împărat așezat pe tron, înconjurat de generali victorioși care i-au prezentat orașele pe care le recuceriseră. Faptele personale de vitejie ale împăratului erau înfățișate în chenar. Dormitorul imperial conținea mozaicuri care îi înfățișau pe Vasile și soția sa întronați, precum și decorațiuni cu motive florale.

Stilul imperial s-a extins la aristocrații influenți care au căutat să-și decoreze palatele într-un mod similar. Descrierea palatului eroului epic Digenes Akritas este, fără îndoială, tipică. Poetul vorbește despre picturi care ilustrează faptele lui Ahile.

...și a lui Bellerophon, a înfrângerii lui Darius, a victoriilor lui Alexandru. Scenele mitologice și seculare predomină în fildeșurile din secolul al XI-lea. Iluminarea manuscriselor realizate de autori păgâni, precum Nicander, Oppian și Apollonius, constituie o dovadă suplimentară a gustului pentru temele seculare.

Arta din biserici și mănăstiri a dat expresie unei tendințe opuse expansiunii prodigioase a monahismului din acea vreme. Conciliul ecumenic din 787 a supus arta religioasă a bisericilor unor impuneri dogmatice. De aici și dezvoltarea unei puternice tradiții iconografice în perioada macedoneană. Cu toate acestea, revenirea la temele antice a fost animată de o forță atât de puternică încât a făcut...

82. Romanos al IV-lea şi Eudoxia încoronaţi de Hristos. Relief de fildeş de la mijlocul secolului al X-lea.

Arta religioasă a fost influențată de Biserică într-o măsură nu mai mică decât arta imperială. Această influență este vizibilă în special în miniaturile manuscriselor religioase, în care artistul se inspiră uneori din teme antice, scene mitologice și alegorii. Se observă un efort realist serios prin utilizarea pitorescului și a detaliilor arhitecturale și peisagistice. În secolul al XII-lea, însă, tendința teologică a elementului monastic reușește să depășească tendința clasică și seculară din arta religioasă. Comparând Psaltirea de la Paris (secolul al XI-lea) cu manuscrisul Omiliilor călugărului Iacob de Kokinobafos (secolul al XII-lea), se observă clar respingerea secularului de către religios. În Psaltirea de la Paris, David este reprezentat în așa fel încât seamănă cu Orfeu înconjurat de peisaje, arhitectură, animale, plante și personificări, toate elemente cu caracter elenistic. În manuscrisul din secolul al XII-lea, artistul întoarce spatele modelelor antice și revine la o

compoziție mai teologică.

Nu este nimic surprinzător în forța elementului monastic-religios din tradițiile literare și artistice ale bizantinilor, așa cum se observă și în Europa Occidentală. Ceea ce este remarcabil este faptul că tradiția a rămas atât de viguroasă. Deși această bogată moștenire clasică a înăbușit creația literară, efectele sale în domeniul artei au fost mai pozitive, iar opera pe care a inspirat-o a fost cu adevărat originală. În orice caz, moștenirea clasică stă la baza superiorității bizantine față de modelele literare și artistice pe care Occidentul i le-a prezentat atunci.

III DECLIN (1057-1204)

În momentul morții lui Vasile al II-lea (1025), puterea și gloria Bizanțului păreau ferm stabilite, căci niciodată de la recuceririle lui Heraclian imperiul nu mai cunoscuse o astfel de expansiune. Granițele statului se întindeau de la Dunăre până la Creta și din sudul Italiei până la Siria. Apele Orientului erau din nou un lac bizantin prin care flotele grecești navigau liber din bazele avansate din Creta și Cipru. Victoriile strălucite de la sfârșitul secolului al X-lea și începutul secolului al XI-lea au adus pacea imperiului și au contribuit în mare măsură la înflorirea culturală a secolului al XI-lea. Convertirea Rusiei a fost însoțită de expansiunea simultană a Bisericii, care a devenit un rival formidabil al papalității. Marile cuceriri sporiseră bogăția statului și făcuseră ca trezoreria sa să revărse. Creșterea veniturilor și jaful recent l-au obligat pe Vasile al II-lea să construiască galerii subterane enorme pentru a depozita toate veniturile trezoreriei. Pacea și abundența care au

urmat morții lui Vasile au servit drept un puternic stimul pentru artă și literatură, atât în capitală, cât și dincolo de aceasta. Activitatea lui Pselus și a cercului său din Constantinopol a coincis cu o mare activitate arhitecturală în provincii.

PROBLEME INTERNE

În decurs de o jumătate de secol de la moartea lui Vasile, dinastia macedoneană a dispărut și, odată cu ea, prosperitatea pe care o crease. În primii ani ai domniei lui Alexius I Comnen (1081-1118), imperiul a decăzut, redus la o umbră palidă a gloriei sale de odinioară, teritoriul său fiind înghesuit între Adrianopol la vest și Bosfor la est. Atât de complet a fost declinul.

ceea ce este aproape de neînțeles pentru istoric. A existat o confluență remarcabilă de rele interne care au epuizat corpul imperiului, în timp ce, în același timp, acesta era atacat din exterior de forțe noi și viguroase. Cel mai virulent dintre aceste rele a fost lupta dintre birocrații civili și generalii provinciilor.

De la fondarea imperiului de către Dioclețian și Constantin, a existat întotdeauna o diviziune clară între oamenii condeiului și oamenii spadei, o tensiune prezentă și în alte imperii extrem de dezvoltate, cum ar fi cel islamic și cel chinez. Separarea puterii civile de cea militară decretată de Dioclețian a avut tendința de a slăbi clasa militară. Sistemul de *teme* și subordonarea ambelor puteri față de generali au dus la recâștigarea puterii de către clasa militară. Dominația lor asupra societății a fost întărită și mai mult prin fuzionarea strategeilor *cu* marii proprietari de pământuri din provincii. Succesele armelor bizantine din secolele al X-lea și al XI-lea au conferit clasei militare o mare aroganță și o dorință puternică de a neutraliza hegemonia birocraților guvernamentali. Datorită energiei sale nemiloase, Vasile al II-lea a reușit să frâneze aceste ambiții prin măsuri militare energice și persecuții neobosite. Pământurile confiscate de la magnați au constituit o sursă importantă de venit pentru trezoreria imperială în timpul domniei sale. Cu toate acestea, Vasile a fost succedat de fratele său incompetent, Constantin. Și când Constantin a murit, lăsând trei fiice ca moștenitoare, s-a produs dezastrul din cauza lipsei unui succesor masculin competent care să poată controla armata și a rivalității

acestora cu birocrații.

Inițial, cercul birocratic al capitalei, compus, printre alții, din eunuci, profesori universitari și familii aristocratice din Constantinopol, a preluat controlul asupra organelor guvernamentale și a zădărnicit ambițiile generalilor. Diferențele de tendințe dintre cele două grupuri s-au manifestat prin rebeliuni ale generalilor și prin persecuții răzbunătoare ale funcționarilor publici. După moartea lui Constantin al VIII-lea, succesiunea i-a revenit Zoei, fiicei sale necăsătorite, iar rivalitatea dintre birocrați și soldați s-a concentrat pe alegerea unui soț pentru împărătească. Mitul juridic al succesiunii dinastice, deși menținut, a fost adulterat în mod grotesc de conspirații.

ale celor două partide, implicate într-o luptă privind prezentarea candidaților lor respectivi pentru funcția de prinț-consort. Până în 1057, generalii au fost înfrânți în mod repetat. În acești treizeci de ani, a avut loc cel puțin o revoluție majoră anual.

Cât timp reprezentanții dinastiei au trăit, birocrații au menținut hegemonia datorită faptului că sentimentele dinastice prinseseră rădăcini adânci în poporul Constantinopolului. Aceste sentimente s-au manifestat clar atunci când Mihail al V-lea a încercat, în zadar, să pună capăt liniei macedonene. Nepot al unui obscur eunuc pe nume Ioan Orphonotrophos, care realizase ceea ce generalii fuseseră imposibil (promovarea unor întâlniri amoroase succesive între Zoe și nepoții săi), Mihail al V-lea a încercat să o expulzeze pe Zoe din palat. Mânia oamenilor breslelor a pus capăt violent tentativei sale de uzurpare. Puterea pe care deținerea capitalei o dădea funcționarilor administrativi a fost expusă dramatic de generalul Cecameno, când și-a avertizat fiul să nu se revolte niciodată împotriva împăratului, căci oricine ar fi posedat Constantinopolul va triumfa întotdeauna.

VICTORIE PENTRU MILITARI

Primul succes al generalilor a venit în 1057, când Isaac Comnen a urcat pe tron. În această situație de urgență, primii aristocrați anatolieni au jucat un rol important, alăturându-se forțelor revoluționare din Asia Mică. În ciuda formidabilei coaliții militare formate, elementul civil ar fi putut rămâne în controlul situației din Constantinopol dacă nu ar fi fost evenimentele neașteptate din oraș. Șeful

aristocrației civile din capitală, Constantin Dukas, era nemulțumit de influența pe care eunucii și oficialii curții o exercitau asupra lui Mihail al VI-lea. Prin urmare, s-a alăturat conspirației lui Comnen și, întrucât se căsătorise cu nepoata Patriarhului Cerularie, aceasta l-a ajutat, fără îndoială, pe unchiul ei să sprijine partidul anatolian. Pselus, șeful Senatului și al birocraților intelectuali, fusese strâns legat de Dukas în anii precedenți. Nu este surprinzător, în aceste condiții, că l-a trădat pe Mihail al VI-lea înainte de...

Armate în avans. Când Isaac Comnenul s-a apropiat de Constantinopol, patriarhul i-a incitat pe oamenii breslelor la revoltă, ceea ce a dus la înlăturarea lui Mihail al VI-lea și la urcarea pe tron a unui general. Isaac I se putea lăuda că luase imperiul prin sabie, lucru confirmat prin baterea unei monede de aur cu imaginea sa mânuind o sabie. Victoria, însă, nu a fost cu adevărat militară, deoarece sprijinul birocratului șef, Constantin Dukas, a făcut-o posibilă. Când Isaac a părăsit tronul (1059), Dukas i-a succedat, iar birocrații, conduși de Pselus, au persecutat fără milă elementul militar. Curentul luptei a oscilat între cele două facțiuni până la victoria finală a aristocrației militare în timpul domniei lui Alexius I (1081). Disputa prelungită dintre generali și oficialii civili a zguduit imperiul într-o perioadă critică. Generalii, împiedicați de oficialii din capitală, au recurs la armatele pe care le comandau și au lăsat în mod repetat granițele neapărate pentru a-și ataca dușmanii din oraș. Au făcut acest lucru într-o perioadă în care presiunea din partea selgiucizilor, ptzinacilor și normanzilor amenința din ce în ce mai mult granițele imperiului. Utilizarea armatelor în lupta politică nu numai că a diminuat numărul și eficiența acestora, dar a dus în cele din urmă la o respingere sistematică a recruților nativi de către birocrați, care aveau toată puterea să facă acest lucru.

83. Monedă a lui Isaac Comnen cu o sabie în mână. Aceasta trebuia să semnifice faptul că coroana îi aparţinea prin drept de cucerire.

84. Coroană cu portretul lui Mihail al VII-lea Doukas. În timpul domniei sale (1071-1078), Bari, ultima posesiune bizantină din Italia, a fost pierdută. Selgiucizii au avansat prin Asia Mică.

Motivele pentru care se temeau de ei. Serviciul militar pentru locuitorii regiunilor de frontieră a devenit rambursabil cu bani. Plata salariilor către armată era frecvent refuzată, iar armata, despre care se poate spune că a fost practic distrusă în timpul domniei lui Constantin al X-lea Dukas și înlocuită de mercenari normanzi, germanici, ptzinaci și armeni.

Revenirea la armatele mercenare reprezintă o slăbiciune serioasă, o slăbiciune care a jucat un rol semnificativ în prăbușirea statului. Loialitatea mercenarilor era măsurată prin banii pe care îi primeau. Au venit vremuri grele pentru imperiu, iar plățile au început să eșueze frecvent. Trupele străine au început atunci să atace imperiul care le angajase să-l apere, să jefuiască locuitorii și chiar să încerce să-și înființeze propriile state. Ostilitatea dintre birocrați și soldați este consemnată în literatura vremii.

Cecameno, un soldat dur și viclean, care prefera limba vernaculară limbii cultivate

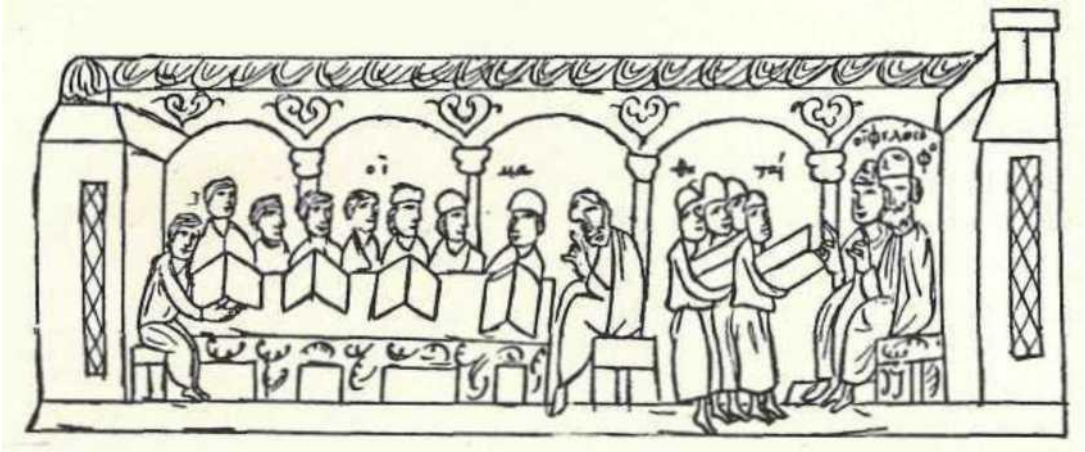

85. Elevi și profesori. Iluminare din Codexul Skylitzes (secolul al XIV-lea).

De la un anume Pselus, scriindu-i fiului său: „Nu încerca să fii birocrat, pentru că e imposibil să fii și general și comedian.” Un alt cronicar, când discută despre domnia lui Mihail al VII-lea și a învățătorului său, Pselus, face acest comentariu sarcastic:

> [Miguel Ducas] s-a dedicat întotdeauna studiului inutil și nesfârșit al elocvenței și compoziției iambice și a anapeste: nu era însă priceput în această artă, ci, fiind înșelat și păcălit de Consulul Filosofilor (Pselo), a distrus întreaga lume.

Dezechilibrul dintre sabie și condei, adică dintre militari și birocrați, este cauza principală a prăbușirii Imperiului Bizantin.

METAMORFOZE SOCIALE ȘI ECONOMICE

Ascensiunea generalilor a fost însoțită de o anumită feudalizare a societății, deoarece aceștia erau simultan stăpâni ai unor vaste proprietăți rurale și ai unor forțe armate destinate apărării acestora. Fuziunea magnatului teritorial cu *strategul* a fost finalizată la începutul secolului al X-lea. Generalitatea unei provincii din Anatolia a devenit practic ereditară în familii precum Scleros, Phocas și Argyros. Extinderea proprietăților acestor familii și creșterea populației provinciale au provocat o mare foamete în secolul al X-lea.

foametea care a pus în pericol

Parcelele de pământ aparținând micilor proprietari liberi. Deși economia bizantină se baza pe monedă și oamenii se îmbogățeau frecvent prin industrie și navigație,

principala modalitate de investire a capitalului era prin achiziționarea de terenuri. În cazul aristocraților, gustul pentru pământ a fost stimulat și mai mult de anumite măsuri guvernamentale care împiedicau clasele superioare să se angajeze în anumite afaceri comerciale. Răspândirea marilor proprietăți funciare amenința să-i devoreze pe țăranii liberi. Această situație i-a determinat pe împărați să publice o serie de legi riguroase, menite să sprijine operațiuni de această natură și să stabilizeze relațiile agrare dintre cele două clase. Romano I Lecapenus, care a promulgat primul dintre aceste decrete, a văzut că dispariția țăranilor liberi ar duce la ruina imperiului, din punct de vedere fiscal, militar și social. Prin urmare, a ordonat restituirea pământurilor țăranilor. Împărații care au urmat au făcut același lucru. Frecvența acestor legi arată ineficacitatea lor. Nu putea fi altfel, deoarece executarea lor era uneori încredințată chiar clasei împotriva căreia fuseseră promulgate. Pericolul reprezentat de aristocrația funciară a devenit evident în revolta lui Phocas și Scleros împotriva lui Vasile al II-lea. Întinderea moșiilor magnaților era atât de considerabilă încât Eustace Maleinus, de exemplu, a putut să-l înfrunte pe Vasile al II-lea cu armata sa pentru o lungă perioadă de timp.

Odată cu moartea lui Vasile, ultimele presiuni asupra magnaților care, în timpul secolului al XI-lea, reușiseră, dacă nu complet, cel puțin eficient, să elimine țăranii liberi au dispărut. Ei au fost cei care au susținut domnia împăratului-general Alexius Comnenus, proclamat în 1081, și de atunci încolo, au dominat armata. Deja la mijlocul secolului al XI-lea, împărații începuseră să acorde uzufructul proprietăților statului celor care se distingeau prin serviciile lor relevante. Aceste concesii, numite *pronoia,* au devenit cel mai mare stimulent pentru serviciul militar în timpul domniei lui Alexius. Transformarea pronoiei *într* -un fel de feudă occidentală a dat naștere, în Bizanț, unei societăți militare de proprietari de pământuri, care se deosebea...

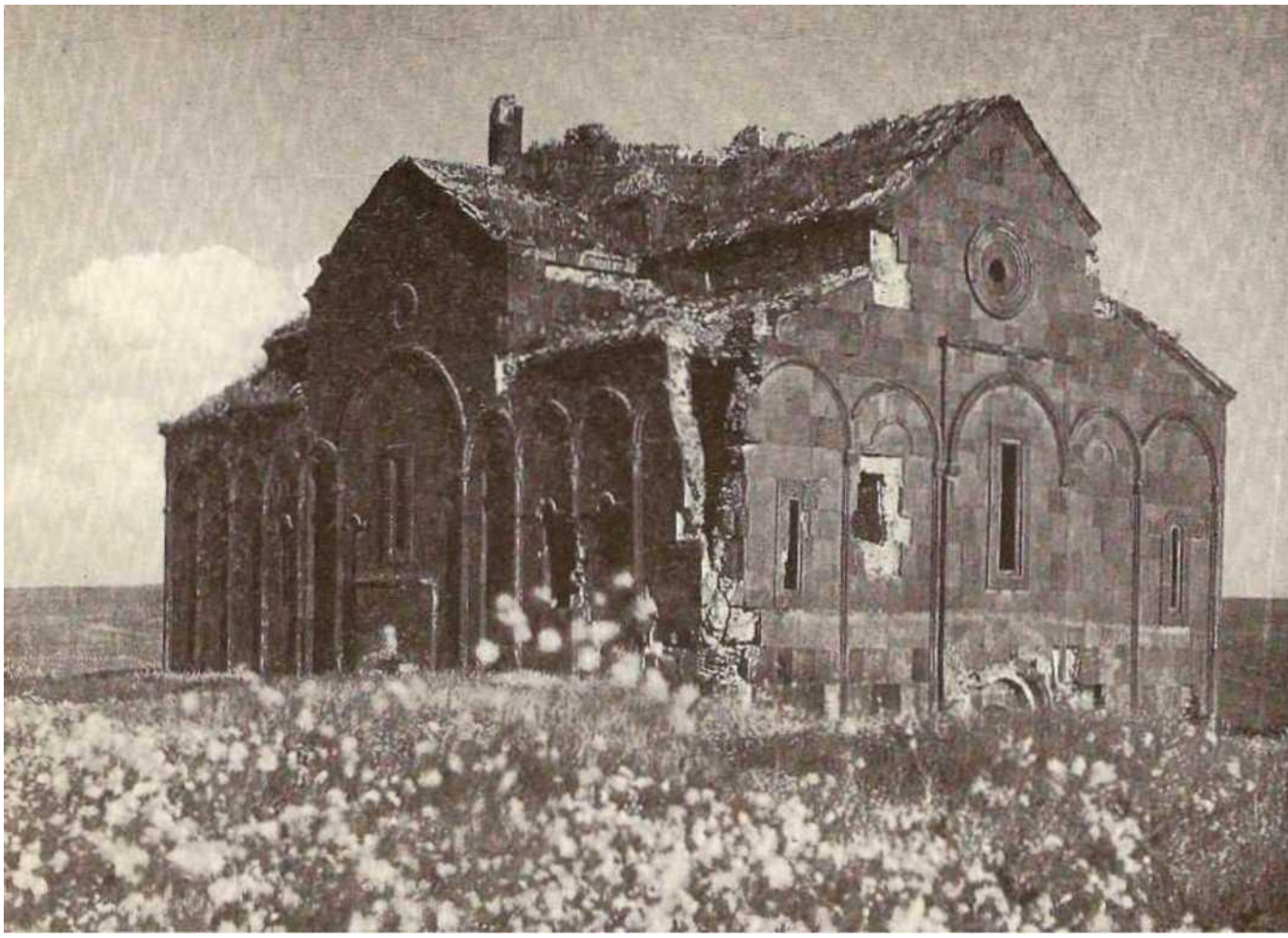

86. Arhitectură armeană. Catedrala din Ani, proiectată de arhitectul armean. Tradt. A fost construită între anii 989 și 1001.

Latinii occidentali, însă, nu erau familiarizați nici cu omagiul, nici cu sub-infeudismul. Este adevărat că împărații și-au impus autoritatea asupra sistemului *pronoia* pentru o lungă perioadă de timp. Regimul s-a descentralizat însă în cele din urmă. Și când latinii au cucerit imperiul în 1204, aristocrația greacă, în multe locuri, i-a primit pe baronii și feudalii latini ca și cum ar fi fost *arhonte* și *pronoiai bizantini* .

Expansiunea macedoneană a introdus din nou în imperiu grupuri enorme pe care nu reușise să le absoarbă din punct de vedere cultural. Cucerirea Bulgariei de către Vasile s-a încheiat cu posesia pământului, fapt care nu a împiedicat revolta băștinașilor în timpul secolului al XI-lea. În timpul domniei lui Constantin al X-lea , în sud, în Tesalia, a avut loc răscoala eșuată a valahilor, care se pare că nu a fost provocată de motive etnice. Mai grave au fost problemele rasiale care...

Împărații au trebuit să se confrunte cu numărul mare de armeni și sirieni care

locuiau în regiunile cucerite din Anatolia de Vest, în special cele cucerite de dinastia macedoneană. În plus, împărații au colonizat zone abandonate de musulmani, cum ar fi *Mitilene* și Cilicia, cu armeni, sirieni și greci. Raidurile turcești din secolul al XI-lea au împins mase mari de armeni pe teritoriul bizantin, ceea ce a dus la așezarea unui număr vast de armeni în Cappadocia.

Prezența acestor noi elemente a ridicat probleme pentru guvern, nu doar pentru că armenii și-au menținut instituțiile militare și politice, formând un stat în stat, ci și pentru că atât armenii, cât și sirienii erau monofiziți. Statul a încercat să-i absoarbă prin uniunea ecleziastică. Această politică, care eșuase atunci când a fost aplicată în raport cu popoarele non-grecești din Orient (secolele al VI-lea și al VII-lea), a eșuat acum din nou, și tragic. Principala încercare de unire a avut loc în timpul domniei lui Constantin al X-lea Dukas (1059-1067). Mai întâi, sirienii au fost chemați la Constantinopol, unde li s-a propus unirea. Liderii lor ecleziastici au refuzat—

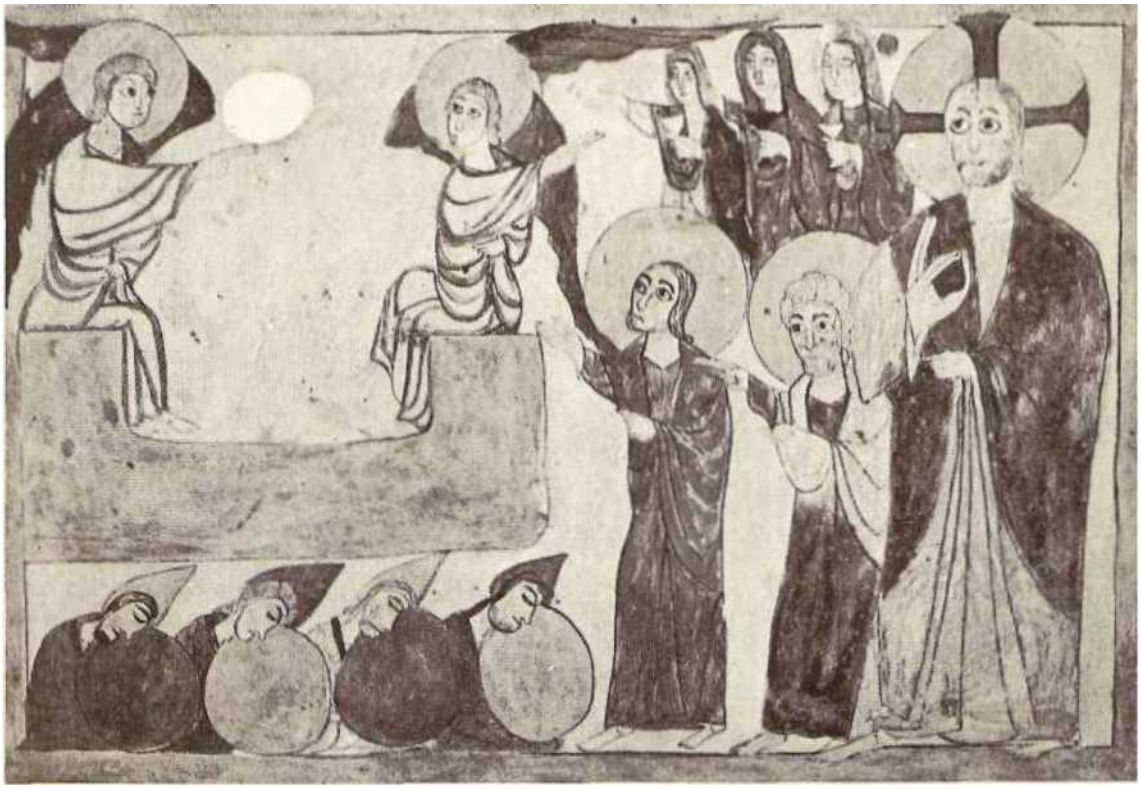

87. Artă armeană: Sfintele Femei lângă Sfântul Mormânt, miniatură din secolul al XI-lea.

Aceștia au fost condamnați la exil. În 1065, a venit rândul prinților și preoților armeni. Deși, pentru o clipă, părea că negocierile vor ajunge la un final încununat de succes, în cele din urmă, Kakig Bagratuni, fostul rege al Aniului, a refuzat să-și

dea consimțământul. Armenilor, spre deosebire de sirieni, li s-a permis să se întoarcă în Anatolia de Est. Kakig, însă, a declarat război populației grecești, a persecutat clerul acesteia și l-a ucis pe arhiepiscopul de Cezareea. Intenția sa era să treacă de turci, dar a fost ucis de greci înainte să poată face acest lucru.

Câțiva ani mai târziu, grecii din Sebastia s-au plâns lui Romanos al IV-lea că fuseseră tratați mai rău de armeni decât de turci, iar împăratul a trebuit să dea dovadă de mare prudență în aceste zone pentru a preveni atacarea armatelor sale. Vechea problemă monofizită a reapărut, ca și în secolul al VII-lea, amenințând securitatea imperiului. Conciliul din 1065, care exacerbase atât de mult relațiile dintre monofiziți și ortodocși, a exercitat o influență mult mai imediată și mai importantă asupra soartei politice a Bizanțului decât schisma din 1054 dintre greci și latini. Primii au jucat un rol semnificativ în cucerirea Anatoliei de către turci; cei din urmă au avut importanță doar în secolul al XII-lea și, chiar și atunci, doar parțial, ca urmare a pierderii Anatoliei.

O problemă economică tot mai mare, a cărei cauză fundamentală este necunoscută, a complicat foarte mult dificultățile imperiului. Este dificil de stabilit în ce măsură creșterea proprietății ecleziastice și private a redus veniturile statului în secolul al XI-lea, dar, fără îndoială, a jucat un rol din ce în ce mai important. Se pare că a existat o gestionare defectuoasă a finanțelor statului după moartea lui Vasile al II-lea, din cauza risiperii împăraților și împărăteselor, în timp ce, pe de altă parte, creșterea unităților mercenare din armată a epuizat și mai mult punga imperială. Cea mai gravă scădere a veniturilor a avut loc probabil atunci când ptzinacii și selgiucizii au devastat provinciile și le-au făcut neproductive. Dacă cauzele declinului economic sunt neclare, reflectarea sa în baterea monedelor este...

Acest lucru este destul de evident. De la instituirea sa de către Constantin I până la începutul secolului al XI-lea, *solidusul de aur bizantin* a suferit puține modificări, rămânând stabil timp de șapte sute de ani. În prima jumătate a secolului al XI-lea, a suferit o devalorizare crescândă, până când în 1080 conținea un procent foarte mic de aur. Într-un guvern centralizat care se baza pe bani pentru a-și menține structurile militare și civile, colapsul financiar era, fără îndoială, o problemă foarte serioasă.

Pe măsură ce aceste evenimente au subminat imperiul, noi popoare au apărut la granițele sale extinse și au avansat, în timp ce acesta a slăbit progresiv. Vasile al II-lea a luat în considerare recucerirea Siciliei de la arabi, dar nu a trăit suficient de mult pentru a duce la bun sfârșit această întreprindere. Campaniile victorioase ale lui George Maniaces, care au readus temporar Siracuza și Sicilia de Est sub stăpânire bizantină, ar fi reușit în cele din urmă dacă persecutarea armatei de către birocrații din Constantinopol nu ar fi provocat revolta lui Maniaces în 1043. Acest general bizantin a angajat mercenari în timpul campaniilor sale din Sicilia. Șaisprezece ani mai târziu, aventurierii normanzi, conduși de Robert Guiscard, au început să se impună ca o forță independentă în teritoriile bizantine din sudul Italiei. Instinctele politice ale scandinavilor, care interveniseră deja în Rusia, Franța și Anglia, i-au făcut pe normanzi mercenari extrem de periculoși. În a doua jumătate a secolului, aceștia au început să reprezinte o amenințare serioasă pentru Imperiul Bizantin, atât pe plan intern, cât și extern. În nord, popoarele nomade din Altai și-au aruncat din nou umbra asupra provinciilor balcanice atunci când ptzinacii, un popor turcic care a jucat un rol important în diplomația bizantină, au traversat Dunărea (1048) și au început să devasteze imperiul. Constantin Monomah le-a dat teritorii în Balcani, unde urmau să servească drept trupe de graniță și, spre disperarea birocraților, le-a ridicat liderii la ranguri de...

categoria senatorilor. Tulburările pe care le-au provocat s-au intensificat considerabil atunci când un alt popor turcic, uzoii, a invadat Balcanii, căutând să scape de cumani. Jafurile lor au răspândit moarte și distrugere într-o asemenea măsură încât locuitorii au luat în considerare serios evacuarea Peninsulei Balcanice. Printre aceste popoare nomade, cele mai importante au fost turcii selgiucizi, care au început să asedieze Anatolia în prima jumătate a secolului al XI-lea. Selgiucizii, care preluaseră acest nume de la un strămoș eponim, descendeau din turcii uzoi, care fondaseră un mare imperiu în Mongolia în secolele al VI-lea, al VII-lea și al VIII-lea. Odată cu distrugerea acestui stat, diverse triburi turcice s-au mutat spre vest, de-a lungul stepei rusești, spre Balcani sau spre sudul Mării Caspice, la granița cu lumea islamică. Ptzinakii și uzoii sunt reprezentanți ai popoarelor turcice care au

urmat ruta cea mai nordică; selgiucizii, cei care au luat calea spre ținuturile musulmane. Convertiți la islam în secolul al X-lea, selgiucizii au pătruns în ținuturile estice ale popoarelor islamice ca mercenari pentru statele aflate în război. Conduși de Toghril, aceștia au fondat un mare regat în Persia și au restaurat califatul într-o perioadă în care acesta era destul de slăbit. Puterea sultanilor selgiucizi le venea de la triburile turcice nomade, dar imediat ce au devenit stăpâni pe cea mai mare parte a Orientului Mijlociu, s-au trezit în mari dificultăți în a-i domina pe recalcitranți. Astfel, au fost împinși la granițele cu Imperiul Bizantin, unde natura lor războinică și setea de pradă puteau fi satisfăcute pe seama inamicului creștin. Autorii musulmani dau mărturii ample despre teama pe care o inspirau acești nomazi. Un oficial persan sfătuiește ca degetele mari ale turcilor să fie tăiate, astfel încât călăreții lor nomazi să nu poată mânui arcașele și săgețile teribile.

CRIZA DIN 1071

Situația internă și externă dezastruoasă a imperiului l-a adus în pragul ruinei în 1071. Bari, ultima sa dependență italiană, a fost pierdută în acel an. Odată cu pierderea sa, secole de stăpânire au dispărut.

88. Armata bizantină învinsă de turci. Miniatură din Codexul Skylitzes.

În sudul Italiei, Imperiul Bizantin era în plină desfășurare, în timp ce la celălalt capăt al imperiului, selgiucizii l-au învins pe Romanos al IV-lea în bătălia de la Manzikerte și au început cucerirea și colonizarea Anatoliei. Acest conflict, care avea să dureze patru sute de ani, a fost unul dintre marile evenimente din istoria lumii,

reprezentând tranziția de la Imperiul Bizantin la cel Otoman. După o conspirație victorioasă, Romanos al IV-lea (1068-1091), conducătorul generalilor anatolieni, a urcat pe tron, dornic să salveze imperiul din situația disperată în care îl adusese Constantin Dukas. Campaniile sale militare viguroase împotriva turcilor din Anatolia au fost ultima licărire a tradițiilor războinice ale lui Vasile al II-lea; cu toate acestea, el sosise prea târziu. Armatele care îl serveau erau, în cea mai mare parte, compuse din mercenari nesiguri, iar conspirațiile lui Pselus cu familia Dukas i-au zădărnicit eforturile.

Când, în 1071, Romanos a început a treia sa campanie în Anatolia, progresul înaintării sale a fost împiedicat de semne rele de tot felul. Mai întâi, cortul imperial a căzut; apoi, un incendiu a distrus grajdurile regale; grecii din Sebastia i s-au plâns de trădarea armenilor; la un moment dat a fost atacat de mercenarii străini pe care îi transporta; în cele din urmă, oastea sa a ocolit un câmp de luptă prin care au privit oasele carbonizate ale forțelor bizantine învinse anterior. El a împărțit trupele în trei grupuri, dintre care unul a tabărat lângă orașul Manzikerte, în al cărui

În vecinătate, fără știrea lui, se aflau forțele sultanului selgiucid Kilij Arslan. Bătălia care a urmat a fost un dezastru militar. Niciunul dintre lideri nu știa de prezența celuilalt, iar Romano a avut ghinionul de a-și diviza forțele. Chiar și după ce patrulele de cercetași din ambele părți și-au informat liderii despre situație, bătălia ar fi putut fi evitată, deoarece Kilij Arslan îl dăduse în judecată pe împărat pentru pace. Romano, însă, hotărâse că trebuie să rezolve problema turcească odată pentru totdeauna, deoarece turcii erau vicleni și era greu să se ajungă la compromisuri.

Incidentele bătăliei reflectă clar relele care bântuiau imperiul. Soldații armeni, din cauza urii religioase, au dezertat în masă de pe câmpul de luptă. Același lucru s-a întâmplat și cu un mic grup de ptzinaki. Cea mai importantă cauză a înfrângerii bizantine a fost însă dezertarea premeditată a generalului Andronic Doukas, nepotul lui Constantin al X-lea Doukas, o persoană de mare prestigiu în partidul birocratic. Acesta hotărâse să asigure viitorul familiei sale (Romanus își exilase tatăl) și, în calitate de comandant al ariergardei, după ce a răspândit zvonul fals că împăratul fusese învins, s-a retras cu forțele sale. Plecarea generalului a răspândit panică în

rândurile armatei bizantine. Prizonier, împăratul a fost adus în fața sultanului jubilant, care l-a tratat cu onoare.

Andronic s-a întors la Constantinopol cu vestea înfrângerii, iar grupul birocratic a procedat la încoronarea lui Mihail al VII-lea Doukas. Kilij Arslan, însă, l-a eliberat pe Romanos. Existența a doi împărați rivali a aruncat imperiul într-un război civil, exact când triburile turkmene au început să invadeze Anatolia fără nicio rezistență. În următorii zece ani, birocrații și generalii, care au continuat să lupte, s-au întrecut pentru serviciile liderilor turkmeni în războiul civil. Multe orașe s-au predat turcilor, facilitând astfel ocuparea teritoriului de către aceștia. Pierderea Anatoliei în fața turcilor avea să se dovedească fatală pentru imperiu. Lipsit de bogatele sale provincii, Constantinopolul a devenit un cap disproporționat, fără un corp care să-l susțină.

89. Marele Împărat Alexius Comnenus. El i-a exploatat pe cruciați în propriul său beneficiu și i-a ținut la distanță pe normanzi, pe ptzinaci și pe turci, fie prin mijloace diplomatice, fie militare.

90. În Catedrala normandă din Cefalu (secolul al XII-lea) se află acest mozaic al lui Hristos, realizat de artiști bizantini.

ALEIXO I COMNENO — REGENERAREA

Când Alexius Comnen a urcat pe tron, el deținea un imperiu sfâșiat de dificultăți atât de grave încât zilele sale păreau numărate. Salvarea imperiului și prelungirea vieții sale pentru încă trei secole și jumătate mărturisesc în mod remarcabil calitățile acestui împărat-soldat. Comnen nu numai că a salvat imperiul, oferindu-i o ultimă licărire de grandoare, dar a realizat acest lucru cu resurse în mare parte contingente, deoarece Anatolia era aproape în întregime în posesia turcilor. De îndată ce îmbrăcase purpuriul imperial, Alexius s-a trezit confruntat cu invazia normandă, care ar fi putut fi fatală. În acest moment, Robert Guiscard, care își consolidase poziția în sudul Italiei, a decis să cucerească Constantinopolul. Normanzii experimentaseră un anumit grad de bizantinizare după capturarea acelei provincii a Imperiului de Răsărit. Au adoptat stilul bizantin în arhitectură și efigii.

91, 92. În Veneţia, influenţa culturii bizantine a fost dominantă. Aceştia sunt Dovezi ale acestei influenţe, în secolul al XII-lea, sunt scenele din Noul Testament, în fildeş (dreapta), şi mozaicul Cinei Cea de Taină, din Biserica Sfântul Marcu (jos).

În ceea ce privește monedele etc., societatea normandă din sudul Italiei era însă destul de complexă, deoarece includea elemente grecești, lombarde și arabe. De aici și trilingvismul în baterea monedelor. Acest pluralism cultural s-a extins, în practică, la toate activitățile sociale.

Sosirea normanzilor în Italia și încercarea lui Guiscard de a domina ambele maluri ale estuarului Adriaticii au alarmat Veneția, care și-a văzut amenințată puterea maritimă în creștere. Prin urmare, venețienii au acceptat cu plăcere propunerea lui Alexius de a se alia cu el împotriva normanzilor. Nevoia sa disperată de asistență navală l-a determinat să acorde negustorilor venețieni privilegii economice excepționale, privilegii care au format baza emporiului său comercial în Orient. Cu toate acestea, orașul maritim Dyrrhachium, punctul de plecare al Via Egnatia, s-a predat lui Guiscard în 1081, în ciuda ajutorului venețian. Avansul normand părea irezistibil. O sediție, incitat de Bizanț, l-a forțat însă pe Guiscard să se întoarcă în Italia în 1082. Această diversiune a permis forțelor imperiale să recucerească Tesalia, în timp ce Dyrrhachium s-a predat venețienilor. Moartea lui Guiscard (1085) i-a oferit lui Alexius un răgaz providențial, căci în 1090-1091 ptzinacii, aliați cu emirul turc al Smirnei, au atacat Constantinopolul pe mare și pe uscat. Criza era serioasă, dar din fericire, Alexius, care asigurase alianța cumanilor, le-a provocat ptzinacilor o înfrângere atât de zdrobitoare la Muntele Livonia, încât i-a lăsat pe acești nomazi aproape complet exterminați. Împăratul trecuse de cele mai grele momente ale furtunii. Acum putea lua o pauză pentru a-și organiza forțele pentru recucerirea Anatoliei, unde diverșii lideri turci erau în conflict unii cu alții.

Planurile împăratului au fost brusc zădărnicite când componentele Primei Cruciade au mărșăluit spre Constantinopol prin provinciile bizantine. Alexius solicitase anterior ajutor din Occident, dar în loc de formidabilele oști de cruciați, stimulați de Papa Urban la Conciliul de la Clermont, au sosit doar un număr mic de mercenari.

Apăruse. În această nouă confruntare dintre Occident și Orient, diferențele la care

se referise anterior Liutprand au devenit curând dureros de evidente. Constantinopolul și Roma, moștenitori ai grecilor și latinilor, s-au dezvoltat din două culturi diferite, iar aceste diferențe fundamentale și forțe istorice au fost accentuate de-a lungul secolelor. În absența unui stat centralizat și puternic constituit, Papalitatea dobândise mai multă libertate de acțiune și influență politică decât patriarhatul grec, împiedicat de puternica putere seculară din Constantinopol să joace un rol identic.

Fricțiunile dintre cele două biserici existau încă din secolul al IV-lea, iar de-a lungul secolelor diferențele s-au intensificat. Problema monofizită a dus la schisma acaciană dintre Papă și Patriarh în secolul al V-lea. Mai târziu, în timpul controversei iconoclaste, Leon al III-lea nu numai că a pierdut favoarea Papalității din cauza abolirii imaginilor, ci și a transferului Iliriei și al Italiei de Sud de sub jurisdicția papală în cea patriarhală. La acestea s-au adăugat presiunile din partea lombarzilor - un pas fatal - care vizau abaterea papilor de la bizantini către carolingieni.

Convertirea slavilor de sud, începută în timpul Patriarhului Fotie, a dus încă o dată la o ruptură temporară a relațiilor dintre Roma și Constantinopol. În jurul anului 1024, se pare că a existat un acord între conducătorii celor două biserici conform căruia fiecare va fi supremă în sfera sa de influență. Mișcarea lui Cheni, însă, a întinerit Papalitatea și i-a dat un nou *impuls.* Din vremea Papei Leon al IX-lea, această nouă mișcare de reînnoire s-a răspândit rapid. Oriunde au ajuns reprezentanții săi, a existat o consolidare a vieții spirituale și o ascultare riguroasă față de Papalitate. Influența papală a început să întâmpine rezistență din partea bisericii grecești pe măsură ce înainta prin regiunile bizantine din sudul Italiei. Prezența unor preoți ambițioși pe tronurile Romei și Constantinopolului a fost scânteia care a aprins divergențele explozive care au separat Biserica Catolică de Biserica Ortodoxă. Papa Leon al IX-lea l-a trimis pe arogantul cardinal Humbert în fruntea unei legații însărcinate cu prezentarea punctului de vedere papal.

93. Bătălia de la Dorylaeum, în care bizantinii și cruciații i-au învins pe selgiucizi. Această victorie le-a permis să invadeze Cilicia (1104).

către Patriarhul Cerularie, care a fost unul dintre cei mai puternici oameni care au urcat vreodată la patriarhat. Cerularie poseda un temperament impulsiv, așa cum demonstrase atât în relațiile sale cu împărații și papi, cât și în controversa dintre cei doi

dintre cele două biserici a atins curând punctul culminant. S-a concentrat pe detalii

minuțioase ale dogmei și ritualurilor: celibatul clerical; folosirea pâinii nedospite la comuniune; postul Sabatului; și faimoasa *clauză filioque* - toate probleme concrete pe care spiritul popular le putea înțelege cu ușurință. Intransigența ambelor părți a atins apogeul în 1054, când Humbert, cu aroganță, a pronunțat excomunicarea asupra lui Cerularius de pe altarul Hagiei Sofia, care, la rândul său, l-a excomunicat pe Humbert și anturajul său. Deși consecințele imediate au fost nule, schisma dintre cele două biserici a consolidat divergențele dintre Est și Vest, iar complicațiile politice din secolul al XII-lea, apărute în urma cruciadelor, le-au dezvăluit curând gravitatea. Abia în generația actuală, bisericile catolică și ortodoxă au convenit să înlăture blestemele pe care le puseseră una asupra celeilalte cu mai bine de nouă sute de ani în urmă.

În spiritul cruciadelor, influențate de aceste diferențe religioase și culturale, chiar și în prima, care dintre toate era cea care se supunea cel mai bine unei intenții „pure", sunt relevante considerațiile de natură lumească. Orașele italiene au observat mișcarea prin ochii lacomi ai negustorilor lor, în timp ce normanzii intenționau să profite de cruciadă pentru a dobândi noi teritorii și victorii în detrimentul Bizanțului. Alexius, confruntat cu puternicele armate occidentale, a hotărât să le folosească pentru a recuceri ceea ce era posibil în Anatolia. În 1096-1097, liderii cruciaților s-au adunat la Constantinopol, unde împăratul a reușit în cele din urmă să-i convingă să jure că toate teritoriile aparținând anterior imperiului pe care le-ar putea cuceri îi vor fi returnate. În schimb, împăratul s-a angajat să-i ajute pe occidentali în marșul lor.

Înțelegerea pe care o făcuse împăratul a dat roade când turcii învinși au predat Niceea bizantinilor. La scurt timp după aceea, forțele bizantine i-au alungat pe turci din întreaga regiune vestică a Anatoliei. Aparenta armonie dintre greci și cruciați a dispărut însă când Bohemond a revendicat orașul Antiohia pentru sine în 1098. Recucerirea bizantină a Ciliciei (1104) a adus din nou divergența la un punct culminant.

94. Fecioara și Pruncul între Împăratul Ioan al II-lea Comnen și Împărăteasa Irina. Mozaic din cca. 1118, în Hagia Sofia.

Greco-normand. Bohemond, jucându-se pe antagonismele religioase, a răspândit zvonul că grecii trădaseră cruciada și se pregăteau să invadeze imperiul dinspre Occident. De data aceasta, însă, Alexius s-a trezit într-o situație complet diferită de cea în care îl găsise Guiscard în 1081.

Bohemond, învins în Grecia de Vest și forțat să se predea, a acceptat în mod rușinos să primească Antiohia ca feudă, acordată de împărat. Alexius a avut norocul să-i împiedice pe normanzi să distrugă imperiul. În secolul al XII-lea, atacurile lor serioase au fost reluate, determinându-i să jefuiască Corintul, Teba și Tesalonicul.

SUCCESORII LUI ALEIXO

Găsind Bizanțul practic distrus, deposedat de cele mai bogate provincii ale sale și cu dușmani la porți, Alexius a reușit, după treizeci și șapte de ani dificili de domnie, să întărească considerabil imperiul și să-i restabilească gloria. Cu o abilitate subtilă, i-a învins pe normanzi, i-a distrus pe ptzinaci, i-a exploatat pe cruciați și i-a forțat pe turci să se retragă.

95. Manuel Komnenos. În timpul domniei sale, Anatolia a fost, de fapt, pierdută pentru Islam.

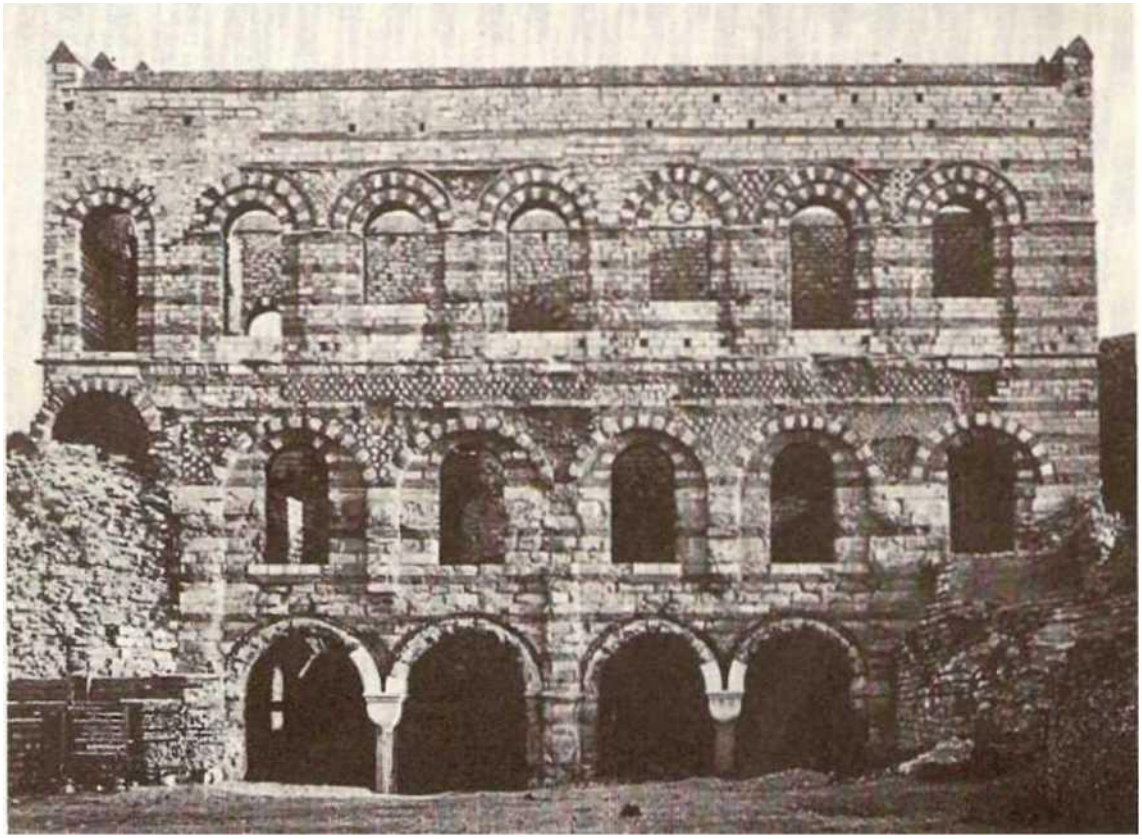

96. Palatul lui Tekfur Saray, din Constantinopol. Posibil construit de Manuel Komnenos.

Situația imperiului în momentul morții sale nu era, însă, cea care fusese cu un secol mai devreme, deoarece, din păcate, recucerirea Anatoliei fusese incompletă. Aceasta lăsase platoul central în mâinile selgiucizilor. Înfrângerea lui Guiscard nu s-ar fi produs dacă imunitățile comerciale acordate veneților nu le-ar fi permis să le obțină ajutorul. Moștenirea lui Ioan al II-lea și a lui Manuel I Comnen a fost ingrată, compusă din glorie deșartă și realitate dură. Deși este adevărat că Veneția organizase o întreprindere maritimă remarcabilă în secolul al XI-lea, nu este mai puțin adevărat că tocmai concesiunile obținute în 1082 i-au permis să pună bazele imperiului său comercial și să înceapă să se amestece în viața economică a imperiului. Împărații au depus eforturi repetate pentru a se elibera de această strânsoare. O strădanie zadarnică. Negustorii occidentali erau ca niște paraziți care devorau energiile imperiului.

Alexius le-a acordat veneților dreptul de a face comerț liber în porturile imperiului. Această concesie i-a eliberat de concurența cu negustorii bizantini, care erau obligați să plătească taxe comerciale formidabile. Aceasta a fost o măsură dezastruoasă, deoarece nu numai că comerțul de transport a trecut din mâinile grecilor în cele ale veneților, dar și vistieria statului a pierdut o sursă bogată de venituri. Alexius le-a acordat veneților, de asemenea, un sfert din Constantinopol, precum și trei cheiuri și depozite în Cornul de Aur destinate navelor și mărfurilor lor. Numeroșilor mercenari occidentali care veniseră anterior în Bizanț li s-a adăugat astfel un nou aflux de negustori latini, al căror număr a crescut la zeci de mii în Constantinopol în timpul secolului al XII-lea. Concurența acerbă din partea rivalilor Veneției și teama Bizanțului că imperiul ar stabili un monopol exclusiv asupra celebrului oraș adriatic au dus la acordarea unor privilegii identice Pisei și Genovei, în timp ce împărații încercau să pună orașele italiene unele împotriva altora.

Ioan Comnenul a încercat să echilibreze afacerile turcești din Anatolia cu afacerile occidentale și nu numai că a consolidat recuceririle făcute acolo de tatăl său, dar le-a extins în detrimentul selgiucizilor. Urcarea pe tron a extravagantului Manuel a anulat acest lucru.

Acest echilibru s-a datorat în mare parte fascinării sale față de Occident. S-a înconjurat de latini, a adoptat obiceiuri latine (îi plăcea să participe la turnee și

turniruri în stil occidental) și a luat o prințesă latină ca a doua soție. A devenit atât de interesată de politica latină și germanică încât a neglijat apărarea provinciilor anatoliene bizantine. Această atitudine i-a permis lui Kilij Arslan să-și elimine rivalii danezi și să facă din nou foarte serioasă amenințarea selgiucidă. Abia la final, văzând transformările profunde din Anatolia, a decis să pornească la drum cu armatele sale (1176), hotărât să atace capitala selgiucidă Konya (antica Iconium).

În timpul înaintării lor din Anatolia de Vest către cheile muntoase care duceau spre platou, armatele bizantine au fost atacate constant de numeroasele triburi turcești care trăiau la granița dintre selgiucizi și greci. La ajungerea la trecătoarea Myriophalon din Frigia, forțele lui Manuel s-au trezit brusc înconjurate. Bătălia care a urmat a fost un nou Manzikert pentru soldații bizantini, care au suferit un dezastru grav. O furtună de nisip care a întunecat cerul a dat loc unei lupte dezastruoase în care a fost imposibil să distingi prietenul de dușman. După lupte, împăratul învins a acceptat condițiile de capitulare ale lui Kilij Arslan, care, în ciuda victoriei, suferise și el pierderi foarte mari. Când bizantinii s-au retras, au văzut un număr mare de morți. Turcii smulseseră pielea de pe fețe și de pe organele genitale ale tuturor combatanților căzuți, astfel încât grecii nu au putut calcula amploarea pierderilor lor. Cu toate acestea, după această înfrângere, bizantinii au renunțat la orice speranță de a-i expulza pe turci din Asia Mică. În restul secolului al XII-lea, triburile turcești, urmând cursul râurilor de la izvorul lor din munți până la vărsarea lor în Marea Egee, au devastat fără milă regiunile pe care Comnenii le recolonizaseră atât de meticulos.

În Occident, sârbii și bulgarii au profitat de haosul politicii bizantine din ultimul sfert al secolului al XII-lea pentru a-și câștiga independența. Frederic Barbarossa a putut conta pe ajutorul popoarelor anatoliene și balcanice, dușmani ai...

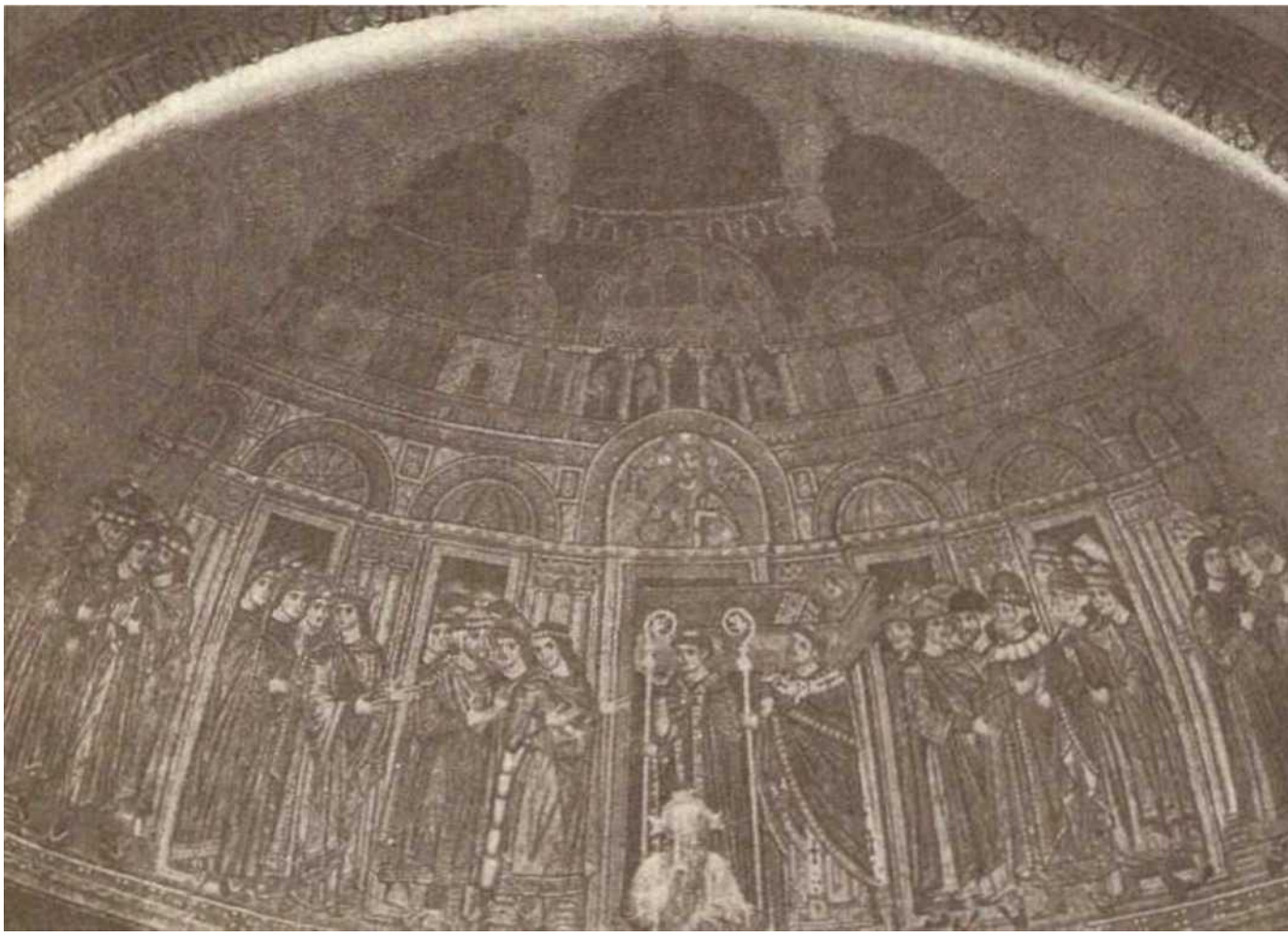

97. Acest mozaic din Catedrala Sf. Marcu din Veneția dezvăluie aspectul bisericii originale, inspirată de cea a Sfinților Apostoli din Constantinopol.

Imperiul, când traversa aceste regiuni în drumul său spre Țara Sfântă. Starea precară a relațiilor imperiului cu Occidentul se reflecta în relațiile dintre latinii și grecii din Constantinopol. După ce a încheiat alianțe cu Pisa și Genova, Manuel a decis să-i expulzeze pe venețieni din statele lor. Pe 12 martie 1171, toți cei care locuiau în imperiu au fost arestați, iar navele și mărfurile lor au fost confiscate.

Afluxul de venețieni în Bizanț a creat o situație intolerabilă și a dus în cele din urmă la ruptura dintre imperiu și Republică. Hegemonia economică a latinilor din Constantinopol era atât de opresivă încât locuitorii s-au alăturat lui Andronic când acesta a mărșăluit asupra orașului în 1183 pentru a prelua puterea de la Alexius al II-lea și de la mama sa, care era de origine latină. Revoltele

98. Arta bizantină a exercitat o influență profundă asupra artei din Kiev, în Rusia, în special prin intermediul acestei icoane, Fecioara lui Vladimir. Pictată la Constantinopol în jurul anului 1125, aceasta a fost dusă ulterior în Rusia.

care a erupt a culminat cu atacul brutal asupra vieților și proprietăților latinilor. Este fără îndoială că evenimentele din 1171 și 1183 constituie un punct de cotitură important.

Aceasta a marcat începutul mișcării care a dus la cucerirea orașului de către latini în 1204. Pentru venețieni, care atinseseră maximumul în ceea ce privește concesiile oficiale menite să le protejeze și să le sporească veniturile, nu mai rămăsese decât cucerirea militară a Constantinopolului. A părut, pentru o clipă, că normanzii îi vor anticipa pe venețieni în această privință, deoarece în 1185 au cucerit brusc orașul Tesalonic și i-au supus pe locuitorii acestuia unor încercări nemiloase. Deși înaintarea lor asupra Constantinopolului a fost oprită, soarta Tesalonicului a reprezentat o răzbunare pentru masacrul latinilor din 1183. Era, în același timp, o prefigurare a ceea ce avea să se întâmple cu grecii în 1204.

MIȘCARE ARTISTICĂ

Epoca Comnenilor și a Îngerilor, deși o perioadă de declin politic, a fost totuși o epocă a înfloririi artelor, în special a literaturii. Deși activitatea artistică, motivată de factori economici și politici favorabili, nu a fost la fel de extinsă ca în timpul domniilor macedonene, ea s-a răspândit totuși până la Kiev, Rusia, Veneția, Sicilia normandă și Țara Sfântă. Poate cel mai remarcabil fenomen al ultimului imperiu este că degenerarea sa politică a fost însoțită de o producție literară tot mai mare și de o bogăție artistică de înaltă calitate, deși rară. Acest fapt infirmă presupusa interrelație dintre succesele politice și înflorirea culturală pe care istoricii o presupun adesea.

Spre deosebire de soarta politică, viața literară a imperiului din timpul Comnenilor și Angelilor reprezintă, în același timp, o continuare a intensificării vieții literare dezvoltate în secolul al XI-lea. Chiar mai mult decât predecesorii lor macedoneni, cărturarii și scriitorii secolului al XII-lea au studiat și imitat autorii clasici, deși literatura religioasă tradițională a rămas și ea un element prezent.

O prezență constantă în peisajul cultural bizantin. Este un fapt că Biserica l-a condamnat pe Ioan Italo pentru îndrăzneala de a echivala Filosofia cu Teologia. Pe de altă parte, adevărul este că cei doi mari autori clasici ai vremii au fost arhiepiscopi. Erudiția lui Eustațiu din Tesalonic, dezvăluită în vastele sale comentarii la textele homerice și pindarice, constituie un monument în istoria

erudiției grecești. Reacția estetică a acestor preoți învățați la poezia greacă este clar perceptibilă chiar de la primul rând al comentariului homeric al lui Eustațiu: „Dacă cineva intenționează să scape de puterea sirenelor lui Homer, ar fi înțelept să-și astupe urechile cu ceară pentru a evita vrăjirea”.

Casa lui Eustathius din Constantinopol a devenit o școală unde i-a inițiat pe tineri în studiile clasice. Cel mai cult elev al său a fost viitorul arhiepiscop al Atenei, Mihail Acominatus. Această pasiune pentru bogata moștenire literară a grecilor a fost elementul dominant în sentimentul de superioritate culturală al bizantinilor față de restul lumii. Anna Comnenul își cere în mod repetat scuze pentru că și-a pătat istoria cu nume și cuvinte de origine barbară, în timp ce Mihail Acominatus este un strămoș medieval al acelor clasiciști moderni care, în pelerinajele lor la Acropole, îi critică aspru pe atenienii de astăzi pentru că nu posedă calitățile fizice și intelectuale ale lui Apollo și Platon. Mihail, un discipol anatolian al elenismului cultural născut în Frigia, a călătorit la Atena pentru a primi învestitura episcopală și acolo i-a observat cu perspicacitate pe descendenții lui Pericle. Curând, însă, și-a dat seama, în timpul predicilor ținute publicului în Partenon (pe atunci o biserică dedicată Fecioarei), că atenienii lui Pericle nu mai existau. Viața lui, totuși, a fost plăcută, în contrast cu cea a unui alt arhiepiscop la fel de cultivat, Teofilact, care studiase cu Pselus și suferise un adevărat exil când a fost numit în arhiepiscopia de Ohrida, în munții Balcanilor de Vest. La ce bun cultura literară când era condamnat să aibă un public de broaște orăcăitoare și țărani cu vederi înguste?

Atât limba vernaculară, cât și greaca clasică au avut stăpânii lor, și ambele au fost folosite pentru a relata tristele...

Starea societății bizantine. În ciuda influenței limbii și spiritului marilor cronicari păgâni, istoricii bizantini ai secolului al XII-lea au fost complet indiferenți față de realitățile politice și militare ale timpului lor. Departe de spiritul arhaic pe care preocuparea pentru Antichitatea Clasică îl inspiră atât de des, Anna Comnenul descrie, în linii mari, vitejia militară a normanzilor și latinilor, făcând în același timp observații detaliate asupra superiorității tehnologiei militare occidentale. Istoricul Choniatus afirmă, fără ezitare, că haosul de la sfârșitul secolului al XII-lea din anumite zone ale Anatoliei bizantine a fost de așa natură încât mulți greci au preferat

să locuiască pe pământurile sultanului.

Acești istorici prezintă clar și obiectiv nenorocirile imperiului. Poeții din Constantinopol, deși dependenți de patronii lor zeloși, puteau scrie satire sociale la fel de ușor ca apologetici banale și o făceau cu mare plăcere. Un exemplu tipic a fost Ioan Tzetzes, cel mai savuros cronicar al vieții din Constantinopol din secolul al XII-lea. Pentru el, poate datorită caracterului său cosmopolit, acesta era orașul viciilor, unde hoții și indivizii corupți erau canonizați ca sfinți. Se mândrește cu faptul că poate saluta, pe străzi și în propriile lor limbi, sciți, latini, perși, alani, arabi, ruși și evrei. Unul dintre cei mai notabili poeți, Teodor Ptocoprodromus, a folosit limba vernaculară în batjocurile sale ascuțite la adresa condițiilor sociale.

Același limbaj fusese folosit, cu un secol mai devreme, de Catacolon Caecamenus (care el însuși relatează că a fost criticat pentru greaca sa incultă) în sfaturile pe care le-a dat propriului său fiu și împăratului. Fiul, a observat el, ar trebui să-și țină soția privată, altfel ea și onoarea familiei ar cădea victime artelor viclene ale seducătorului. Dacă își dorea o viață lungă, nu ar trebui să fie în compania medicilor. Poetul l-a avertizat pe împărat, printre altele, că angajarea funcționarilor barbari ar aduce nenorocire imperiului. Limba vernaculară a primit un tratament mai artistic de la Ptocoprodromus, care a folosit-o pentru a se plânge de inversarea valorilor sociale. În poemul său

Anatema Literelor, de exemplu, relatează cum, în ciuda anilor lungi petrecuți studiind, el se află într-o stare perpetuă de foame. Spre deosebire de el, muncitorii needucați sunt bine plătiți, au cămări bine aprovizionate, mese încărcate cu pește, fripturi, grătar, tripă, vin, pâine integrală de grâu și brânză munteană, în timp ce cămara lui conține doar hârtii. La aceasta, meșterii au răspuns că poetul, care era și preot, ar trebui să-și potolească foamea cu versuri sau altfel să se dezbrace de veșmintele sale și să îndeplinească, ca ei, orice muncă reală. Plângerea conținută în această figură literară că muncitorul câștigă mai mulți bani este familiar modernă, la fel ca și anticlericalismul muncitorilor.

CĂDEREA CONSTANTINOPOLULUI

Relele Bizanțului, evidente în întreaga literatură,

Au slăbit imperiul atât de mult încât, până la sfârșitul secolului al XII-lea, căderea sa era practic inevitabilă. Planurile lui Manuel distruseseră forțele pe care Alexius I și Ioan le adunaseră cu atâta migală. Îngerii ar fi fost succesorii nominali ai Comnenilor, dar le lipseau capacitățile pe care le cerea situația extraordinară a imperiului.

Henric al VI-lea, dublu urât de bizantini (provenea din familia Hohenstaufen care cucerise Sicilia normandă), pregătise o expediție împotriva imperiului, care a fost suspendată doar din cauza morții sale premature în 1197, exact în momentul în care flota era pe cale să părăsească Messina. Doi ani mai târziu, la un turneu organizat în stăpânirea contelui Tibald de Champagne, un predicator elocvent i-a îndemnat pe nobili să ia Crucea, o cerere care nu viza Constantinopolul și nu era nimic extraordinar dacă luăm în considerare cruciadele anterioare. Cavalerii au obținut sprijinul Papei Inocențiu al III-lea și au început să organizeze planul de invadare a Egiptului. Între timp, zilele au trecut, iar direcția cruciadei a căzut progresiv sub influența unor puternice forțe anti-bizantine.

După moartea lui Tybalt, în 1201, conducerea mișcării a trecut la Bonifaciu de Montferrat, un om cu interese personale atât în Țara Sfântă, cât și în Bizanț și o persoană puternică, care a reușit să elibereze cruciada de sub conducerea efectivă a papalității. Prieten al regelui german Filip de Șvabia, acesta a vizitat curtea acestuia și a ajuns la o înțelegere cu acesta, presupunem, deoarece Filip era căsătorit cu Irene, fiica bizantinului Isaac al II-lea, care fusese detronat, și l-a găzduit și pe unul dintre fiii acestuia, tânărul Alexius. Odată reuniți la Veneția, cruciații nu au reușit să strângă cele 85.000 de mărci de argint pe care venețienii le cereau pentru a-i duce la destinație. Perspicacele doge Dandolo le-a făcut apoi o propunere interesantă, prin care plata celor 85.000 de mărci putea fi amânată. Ar fi fost suficient ca cruciații să-i ajute pe venețieni să recucerească orașul dalmat Zara de la maghiari, astfel încât maghiarii să-i poată conduce în Egipt. Legați de la bun început de interesele egoiste ale venețienilor, cruciații s-au văzut nevoiți să atace un oraș creștin, în timp ce venețienii, cu puțin timp înainte, intraseră în negocieri cu regele Egiptului menite

să protejeze țara de atacul cruciaților. După ce au capturat Zara, Alexius și cruciații au încheiat o înțelegere fatală. Primul urma să plătească banii datorați venețienilor, dar impuneau condiția ca aceștia să-l ajute să-l repună pe tatăl său, Isaac, pe tronul Constantinopolului.

Combinația dintre politica dinastică bizantină și planurile germanice și ambițiile cruciaților a căzut în mâinile lui Dandolo, care le-a exploatat cu viclenie la maximum în favoarea intereselor venețiene din Bizanț. Cruciații și venețienii au intrat în Constantinopol în vara anului 1203. Isaac a urcat pe tron, iar Alexius a fost încoronat co-împărat. Dar Alexius nu a reușit să-și îndeplinească promisiunile pe care le făcuse cruciaților din cauza lipsei de bani, iar poporul s-a opus uniunii ecleziastice cu latinii. Relațiile dintre latini și greci au devenit destul de tensionate. Primii au jefuit satele grecești din jur și chiar au ars o parte din oraș. Cruciații și venețienii au decis să abandoneze lupta împotriva musulmanilor și să ajungă la o înțelegere cu privire la preconizată împărțire a Imperiului Bizantin. Viitorul împărat,

Cei aleși din grupul lor urmau să primească cele două palate ale Constantinopolului și un sfert din oraș și din imperiu. Cele trei sferturi rămase urmau să fie împărțite în mod egal între venețieni și cruciați. În aprilie 1204, după ce Alexius al V-lea i-a detronat pe Isaac și Alexius al IV-lea, latinii au atacat orașul, iar de data aceasta victoria lor a fost completă. Împăratul, patriarhul și Teodor Lascaris, împreună cu alți greci, au fugit în Asia Mică și în Balcani, unde intenționau să organizeze rezistența, în timp ce soldații latini au supus cel mai mare oraș din Europa unui jaf de nedescris. Timp de trei zile, au ucis, violat, jefuit și distrus la o scară pe care chiar și vandalii și goții din antichitate ar fi considerat-o de necrezut. Constantinopolul devenise un adevărat muzeu de artă antică și bizantină, un emporiu cu o bogăție atât de incredibilă încât latinii au fost uimiți de ceea ce au găsit. Deși venețienii au apreciat arta pe care au descoperit-o (ei înșiși erau semi-bizantini) și au salvat o mare parte din ea, francezii și alții au distrus-o fără discriminare. Se opreau doar pentru a se răcori cu vin, a viola călugărițe și a ucide preoți ortodocși. Cruciații și-au arătat ura față de greci în modul spectaculos în care au profanat cel mai mare oraș al creștinătății. Au topit iconostasele de argint, au ars icoanele și cărțile sacre ale Hagiei Sofia. Au așezat pe tronul patriarhului o prostituată, care cânta cântece vulgare, în timp ce beau vin din vasele sacre ale templului.

Discordia dintre Est și Vest, care continuase de-a lungul secolelor, a culminat cu oribilul masacru care a însoțit cucerirea Constantinopolului. Grecii erau convinși că nici măcar turcii, dacă ar fi fost cuceritorii orașului, nu ar fi fost la fel de cruzi ca creștinii latini. Înfrângerea Bizanțului, deja aflat într-o stare de declin, a accelerat degenerarea sa politică într-o asemenea măsură încât bizantinii au devenit în cele din urmă o pradă ușoară pentru turci. Mișcarea cruciaților a dus astfel în cele din urmă la victoria Islamului, un fapt, fără îndoială, exact opus intenției sale inițiale.

99. Mozaic din secolul al IX-lea (distrus). Biserica Adormirii Maicii Domnului, Niceea.

IV Slăbire și prăbușire

DISPERSIA ELENISMULUI

Consecințele cruciadelor în victoria finală a islamului asupra imperiului grec au fost mari, dar efectele imediate au fost, de asemenea, de o semnificație considerabilă. Pierderea *orașului* **(nõZq*)*** , așa cum numeau grecii Constantinopolul la acea vreme și chiar și astăzi, a spulberat unitatea societății grecești medievale. Grecii nu mai puteau considera Constantinopolul, a cărui viață religioasă și politică era acum prezidată de un împărat și patriarh catolic, punctul central al loialității lor, deși dorința și speranța restaurării sale erau dominante în lumea ortodoxă. Constantinopolul a fost pierdut, dar imperiul a supraviețuit. În timp ce latinii ocupau regina orașelor și multe dintre provincii, nobilii, clerul și soldații greci au fugit în număr mare în districtele care erau încă libere de occidentali. În aceste zone, inaccesibile latinilor din cauza barierelor muntoase sau maritime, entități politice grecești s-au cristalizat în jurul orașelor Niceea, Trabizonda și Arta (în Epir). Regatele nou formate rivalizau între ele în loialitatea lor față de greci, iar concurența lor în recucerirea Constantinopolului de la latini a facilitat oarecum presiunea asupra acestora din urmă. Fondatorii dinastiilor care au prins rădăcini în Epir, Bitinia și Caldeea erau cu toții înrudiți cu familii imperiale. Legăturile dinastice au intensificat considerabil cerințele lor de ascultare din partea grecilor din provincii. Fragmentarea politică a lumii bizantine rezultată din cucerirea latină nu numai că a întârziat recucerirea Constantinopolului de către greci, dar a contribuit și la prăbușirea sa finală, așa cum se întâmplase...

100. Hagia Sofia, Trabizonda.

A durat mult după 1261. Existența unor state independente în Pont, Asia Mică de Vest și Grecia de Vest a servit însă la revitalizarea elenismului în aceste zone, ai căror conducători au contribuit mult la stimularea vieții economice, religioase și culturale a supușilor lor.

Michael Ango-Konnenos Doukas, fondatorul Despotatului Epirului, a decis să-și facă avere politică alăturându-se cuceritorilor latini ai Greciei. Acest aventurier bizantin și-a dat seama curând, însă, că existau puține speranțe de a-și îndeplini ambițiile ca soldat în armatele latine, așa că a luat în considerare alte posibilități. Susținut de legăturile sale familiale din Grecia Centrală și de Vest, a reușit să cucerească Arta, unde l-a forțat pe detronat, dar itinerantul Alexius al II-lea, să-l încoroneze despot. Astfel, și-a legitimat oportunismul cu o pseudo-legitimitate. Politician perspicace și războinic viguros, care știa cum să se descurce cu latinii și bulgarii, a extins curând granițele despotatului spre vest, până la Dyrrhachium, și spre est, până la Tesalia.

Trebizonda se bucura de o protecție și mai mare împotriva expansiunii latine decât Epirul, fiind situată la câteva mii de kilometri de latini și posedând multe alte avantaje.

Poziția sa geografică și strategică o făcuse unul dintre marile centre comerciale ale Occidentului. Loc de întâlnire pentru navele grecești și latine cu caravanele musulmane, profiturile din comerț îi îmbogățeau pe locuitorii săi. Deși teritoriile interioare care mărgineau orașul nu erau foarte extinse (turcii dominau platoul vecin al munților sudici), acestea erau bine irigate și fertile. Cucerirea turcească a platoului izolase considerabil Trebizonda la sfârșitul secolului al XI-lea și le dăduse multora dintre locuitorii săi sentimente separatiste. Cea mai puternică familie din regiune, Gabra, a ridicat multe dificultăți pentru Comneni, deoarece aceștia își demonstrau deschis independența. Istoria acestui clan aristocratic...

101. Pictură murală de la Hagia Sofia, Trebizonda. Aceasta înfățișează alungarea diavolului din trupul fiicei femeii cananeene.

În secolul al XII-lea, a avut loc o situație destul de curioasă. Unul dintre Gabri, principalul apărător al Trebizondei împotriva turcilor, a fost condamnat la moarte de aceștia pentru că a refuzat apostazia. O slujbă specială a fost cântată în onoarea sa până în secolul al XIX-

lea. Paradoxal, o altă ramură a familiei a dat trei viziri curții selgiucide din Konya.

Individualitatea orașului se reflectă și în mândria panegiriștilor săi, care citau întotdeauna colonizarea sa de către atenieni în Antichitate (prin Sinope și Milet). Ca și în cazul fondatorului despotatului epirot, Alexius și David Comnen nu erau singurii; înrudiți cu împăratul, aveau și legături familiale locale puternice. Bunicul lor, Andronic I, domnise în Sinope, iar mătușa lor, regina Tamar, în Georgia. Cei doi prinți au scăpat de masacrul familiei lui Andronic, care a însoțit căderea sa în 1185, și fuseseră crescuți la curtea georgiană. Tamar a profitat de presiunea latină asupra Constantinopolului în 1204 pentru a ocupa Trebizonda cu trupe georgiene și a preda guvernul orașului nepoților ei. David, cel mai îndrăzneț dintre frați, și-a extins curând influența în zona de coastă, de la Trebizonda la Heracleea, în vest.

Al treilea dintre aceste state succesorale grecești, Imperiul de la Niceea, a avut norocul de a restaura onoarea bizantină la Constantinopol. Spre deosebire de Trebizonda (care era foarte departe) și Epir (care era sărac din punct de vedere economic), Niceea se bucura atât de o locație geografică favorabilă, cât și de controlul asupra unui teritoriu interior vast și fertil. Văile bogate din Anatolia de Vest, udate de râuri care coborau din munți, susțineau o viață agricolă înfloritoare și o populație densă, în timp ce orașele importante Smirna, Efes, Magnesia, Pergamon, Prusa, Nicomedia și Niceea confereau regiunii un puternic caracter comercial și urban. Orașul Niceea, mai aproape de Constantinopol decât Trebizonda sau Arta, era practic inexpugnabil, având în vedere amplasarea sa lângă Lacul Ascania și zidurile sale puternice. În plus, se bucura de prestigiul de a fi fost locul primelor și ultimelor concilii ecumenice recunoscute de biserica greacă.

102. Zidurile orașului Niceea.

Despotul Teodor Laskaris a fost unul dintre oficialii bizantini care au părăsit capitala pentru a lupta în Anatolia de Vest. Situația din aceste regiuni a devenit extrem de confuză atunci când alți greci au început să stabilească acolo principate rivale și, mai important, când latinii, selgiucizii și trebizondenii au început să atace din toate părțile. Când Imperiul Latin a suferit înfrângerea dezastruoasă provocată de monarhul bulgar Ioanitsa în 1205, Teodor a folosit perioada de acalmie pentru a-și reorganiza forțele. Trei ani mai târziu, Biserica a ales un nou patriarh, iar Teodor a fost încoronat împărat. Astfel, tradițiile imperiale au prins rădăcini în comunitatea bizantină din Niceea. Kaikusrau, sultanul din Konya și oaspete al lui Alexius al III-lea, a decis în 1211 să invadeze domeniile Niceei sub pretextul repunerii lui Alexius pe tron, dar, de fapt, cu ideea de a cuceri pământul. Într-o bătălie aprigă care a avut loc lângă râul Meandru, Teodor l-a ucis pe sultan, iar victoria care a urmat a stabilit granițele estice ale statului. Pacea cu latinii a fost semnată în 1214, după ce Teodor recucerise coasta Mării Negre spre est, de la Comneni, până la Sinope.

103. Împăratul Teodor Lascaris.

A început recucerirea greacă a teritoriului dezorganizat.

Imperiul Bizantin.

ADMINISTRAȚIE LATINĂ

Stabilirea latinilor în teritoriile luate de la greci a fost dificilă. Dogele Dandolus, care se temea de ambițiile lui Bonifaciu, a manevrat pentru a-l face pe un om mai slab, Balduin de Flandra, să fie ales împărat, în timp ce venețianul Thomas Morosini a fost ales ca patriarh. Împărțirea cuceririi s-a efectuat în conformitate cu liniile generale stabilite anterior. Balduin a primit Tracia, cinci optimi din Constantinopol, nord-vestul Asiei Mici și câteva insule. Concurentul său frustrat, Bonifaciu, a păstrat importantul oraș Tesalonic și teritoriile adiacente din Macedonia și Tesalia, dar a cedat Atica și Beoția vasalului său Otto de la Roche. Venețienii, fiind politicieni realiști, au revendicat doar regiunile care nu le dăunau intereselor comerciale. Cele mai importante dintre acestea cuprindeau trei optimi din Constantinopol, pe care le-au primit. În plus, au obținut și Dyrrhachium, Ragusa (pe coasta Dalmației), Corone, Modon (în sudul Peloponezului), anumite porturi de pe Hellespont și Marmara și orașul

104. Încoronarea lui Balduin de Flandra, împărat al statelor latine, cu sprijinul Veneției.

Adrianopol. De asemenea, controla Ionia, Creta și insulele din Marea Egee.

Peloponezul, sau Morea, cum se numea, s-a predat lui William de Champlitte și lui Godfrey de Villardouin. În ciuda victoriei spectaculoase a latinilor, uniunea de state pe care au format-o reprezenta un sistem politic palid și slab, a cărui existență a fost posibilă doar datorită triplei diviziuni a grecilor. Cruciații au impus sistemul feudal din Occident pe noile lor teritorii, ceva mai dezvoltate, un sistem care a dus la o descentralizare fatală a puterii. Deși toți nobilii primiseră pământuri donate de împăratul Constantinopolului, interesele latinilor din provincii adesea se depărtau de cele ale donatorului. Pe de altă parte, venețienii avuseseră grijă să stipuleze că nu erau obligați să jure credință împăratului, fapt care a contribuit la slăbirea Imperiului Latin.

Cea mai mare slăbiciune a noilor state latine consta în faptul că populația care le compunea era în mare parte de origine greacă, ceea ce înseamnă că loialitatea față de clasa conducătoare era aproape inexistentă. Divergență-

Acțiunile ecleziastice au sporit ura grecilor față de stăpânii lor, întrucât una dintre bazele fundamentale ale politicii latine consta tocmai în stabilirea supremației Bisericii Catolice.

Papa Inocențiu al III-lea, entuziasmat de șansa de a aduce Biserica Greacă în sfera de influență catolică, s-a simțit umilit de masacrul și jaful care au însoțit intrarea latinilor în Constantinopol. Deși a sfătuit în repetate rânduri clerul și domnii să-i trateze pe greci într-un mod mai creștin, nu a fost întotdeauna ascultat.

Anumiți episcopi greci, inclusiv Patriarhul Constantinopolului și faimosul Arhiepiscop al Atenei, Mihail Acominatus, abandonaseră pământurile ocupate de latini și căutaseră refugiu în Epir, Niceea, Bulgaria și Trabizonda. Alții au rămas în scaunele lor, au căutat să ignore cererile ecleziastice latine și au menținut contact frecvent cu clerul din teritoriile nelatine. Catolicii au decis ca clerul grec să păstreze bisericile din regiunile locuite exclusiv de greci. În zonele mixte, episcopii ar trebui să fie latini. În zonele cucerite, ierarhia bisericească a trecut astfel în mâinile catolicilor, în timp ce în sate preoții greci au fost menținuți. Cu rare excepții, episcopatele latine au fost ocupate de aventurieri care nu erau exemplari din punct de vedere religios, care îi tratau pe diecezenii greci ca schismatici. Nu era neobișnuit să vezi clerul grec, care se conforma ordinelor Papalității și, prin urmare, avea sprijinul lui Inocențiu, fiind detronat de episcopi latini fanatici care aspirau să ocupe toate episcopatele.

Episcopii greci s-au dovedit, de asemenea, frecvent ireconciliabili. Arhiepiscopul de Corfu, de exemplu, le-a spus fără menajamente cruciaților care se opriseră acolo în drum spre Constantinopol în 1203 că nu putea înțelege argumentele lor în favoarea primatului papal decât dacă se refereau la faptul că soldații romani au fost cei care l-au răstignit pe Hristos. Pentru a agrava animozitatea politică, grecii din Niceea și latinii s-au implicat în dispute religioase, cea mai importantă dintre acestea având loc la Constantinopol (1206, 1214-1215).

Apariția lui Nicolas Mesarite, mitropolitul Efesului, ca reprezentant al grecilor, a contribuit, fără îndoială, la întărirea rezistenței lor la Constantinopol, dar nu a făcut prea mult pentru a îmbunătăți relațiile dintre cele două biserici. Dezacordul dintre catolici și ortodocși s-a extins chiar și la detalii de protocol și procedură. O astfel de problemă a apărut între un cardinal și Mesarite pe baza unei simple formalități de precedență. Când Mesarite a intrat în Hagia Sophia, cardinalul nu s-a ridicat să-l întâmpine. El a susținut că, purtând papuci violet, ridicarea în picioare ar fi nedemnă de demnitatea imperială asociată cu utilizarea acelei culori. Mitropolitul Efesului nu a renunțat. A scos unul dintre papuci și

a arătat că și căptușeala era violetă. Fiind mai umil decât adversarul său latin, a spus el, a vrut să evite o etalare mai ostentativă a purpuriei.

INTERAȚIA CULTURILOR GRECEȘTI ȘI LATINE

În afara sferei religioase, relațiile dintre latini și greci nu erau comparabile. Alianța dintre bizantini și franci din Peloponez este evidentă în așa-numita „Cronica Morea", al cărei text există în greacă, franceză, aragoneză și italiană. Magnații greci ai peninsulei s-au alăturat cavalerilor latini și au format o societate feudală cu aceștia. *Pronoia bizantină* era echivalată cu feudul franc. Cei doi termeni au semnificații identice în Cronică.

Feudalismul latin a fost astfel altoit peste sistemul bizantin de proprietate funciară, iar cuvinte latine precum *liege* (deja cunoscut din relațiile dintre Comnen și domnii cruciadei) și *omagiu* au trecut în greacă prin transliterare *(lizios)* și traducere *(anthropea)*.

Același tip de adaptare pare să fi avut loc și în literatură. Romanele grecești și franceze au urmat o evoluție similară. Și, așa cum dezvoltarea paralelă a feudalismului bizantin și latin a pregătit calea pentru fuziunea lor, tot așa a avut loc o fuziune și în acest domeniu al literaturii. A existat

Influența directă a romanului francez asupra romanului bizantin a continuat pe măsură ce acesta din urmă s-a dezvoltat în secolul al XII-lea și ulterior. Preponderența vieții economice occidentale, atât de notabilă în secolul al XII-lea, a triumfat acum în mod absolut. Influența comercianților a devenit atât de mare încât vocabularul maritim, de natură comercială, folosit nu numai de greci, ci mai târziu și de turci, a fost în mare parte italian. Efectele acestei dominații latine au fost cele mai puternice în posesiunile insulare venețiene, care au rămas sub stăpânire occidentală până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Deși prozelitismul Bisericii Catolice nu a obținut același succes în Insulele Ionice ca în anumite insule din Marea Egee, cultura ionică a continuat să se răspândească. Cea mai reușită simbioză a celor două mișcări poate fi observată în marea școală de pictură cretană, care a persistat în Insulele Ionice după cucerirea turcească a Cretei în secolul al XVII-lea, provocând dispersarea pictorilor. Literatura ionienilor a cunoscut, de asemenea, o nouă înflorire sub inspirația modelelor italiene. Influența italiană în Insulele Ionice a fost atât de profundă încât locuitorii săi prezentau

caracteristici diferite de ceilalți compatrioți de pe continent, aspect care a rămas până în secolul al XIX-lea.

Cele mai caracteristice exemple ale „împrumuturilor” solicitate grecilor constau în obiecte de artă clasică și bizantină care au ajuns în Europa după 1204. Faimoși în acest sens sunt caii gigantici de bronz care se află acum la intrarea în Bazilica Sfântul Marcu din Veneția. Constantinopolul, marele depozitar de relicve sacre, a devenit apoi depozitul din care se aproviziona întreaga Europă. Și mai extraordinar a fost cazul lui William de Moerbecke, arhiepiscop de Corint (1277-1281), care a tradus multe dintre lucrările lui Aristotel în latină. În timp ce interesul pentru reunirea celor două biserici a dominat Occidentul, dorința de a învăța greaca a fost motivată mai mult de considerații religioase decât de oricare altele.

105. Sfinții Luca și Iacob, pictați la Constantinopol, probabil în secolul al XIII-lea. Dintr-o carte cu Faptele Apostolilor și Epistole.

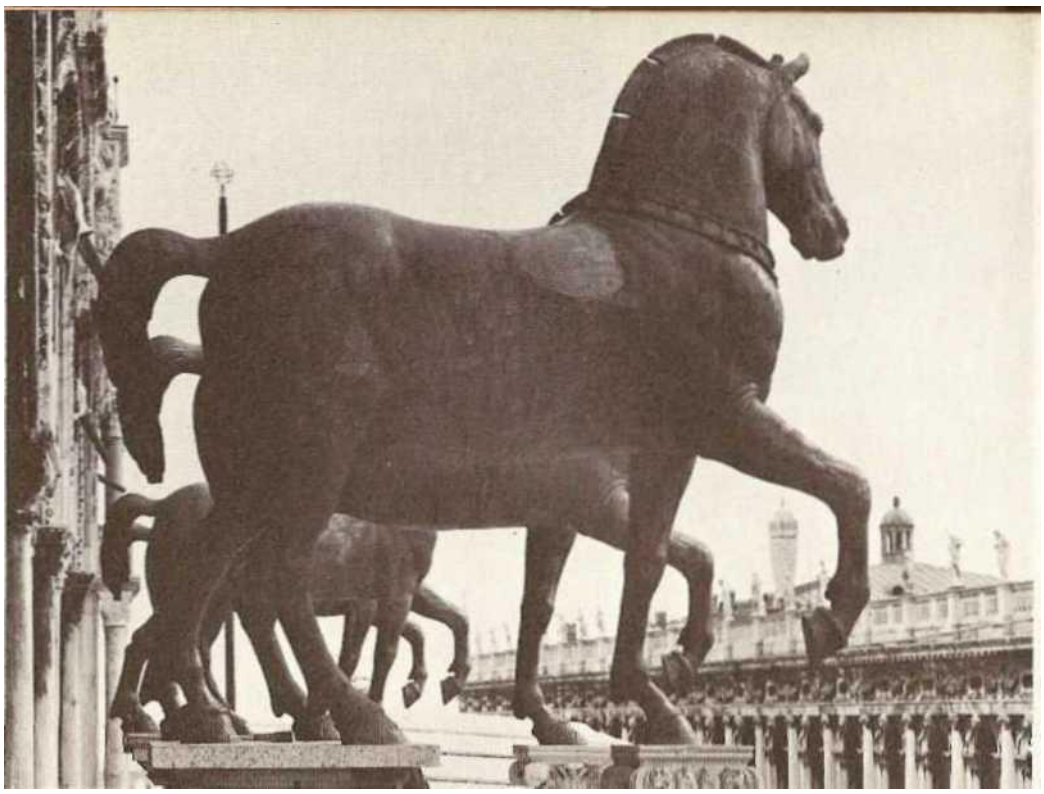

106. Caii mari de bronz de la Catedrala Sfântul Marcu, aduși de la Constantinopol la Veneția.

Recucerirea Constantinopolului

În competiția dintre grecii asiatici și cei balcanici pentru recucerirea Constantinopolului, soarta l-a favorizat inițial pe despotul Epirului. Teodor Anjou, succesorul lui Mihail Anjou, a luat Tesalonicul de la latini în 1224 și a fost încoronat împărat la scurt timp după aceea de către arhiepiscopul de Ohrida. Înfrângerea sa în fața țarului bulgar Asen al II-lea în bătălia de la Klokotinitza din 1230 a adus un sfârșit neașteptat ambițiilor imperiale ale epiroților. Asen s-a bucurat de o anumită importanță în afacerile balcanice până la moartea sa (1241). Cu toate acestea, Niceea a fost cea care a început în cele din urmă să-și extindă stăpânirea asupra Traciei și Macedoniei.

Condus de Ioan al III-lea Doukas Vatatzes (1222-1254), Imperiul Niceean a devenit cel mai puternic dintre statele grecești și a jucat un rol nu doar local. Vatatzes a încheiat o alianță matrimonială cu familia lui Frederic al II-lea, a negociat o uniune cu Papa și a făcut un acord cu selgiucizii în fața invaziei mongole. Pe plan intern, a obținut o mare prosperitate.

către regatul anatolian. O politică tarifară care proteja producătorii locali împotriva

concurenței italiene a reînviat vechea industrie textilă bizantină, în timp ce depozitele portuare s-au umplut cu mărfuri din toate părțile lumii. El a acordat o atenție deosebită orașelor, umplând silozurile cu produse agricole și încredințând fabricarea armelor unor muncitori calificați plătiți de stat. A protejat educația. A fondat biblioteci în mai multe orașe. Domnia sa a dezvăluit latura avantajoasă a dispersiei cauzate de cucerirea latină din 1204. Înainte de această dată , capitala bizantină neglijase cele mai bune dintre provinciile sale. În plus, extinderea puterii Niceei în Balcani, încununată de ocuparea Tesalonicului în 1246, i-a izolat pe latini în Constantinopol și a făcut din cucerirea finală o simplă chestiune de timp.

În mod ironic, triumful final nu a fost opera dinastiei lascaride, deoarece, în 1258, Mihail Paleologul, descendent al unei vechi familii aristocratice, a preluat puterea efectivă și a fondat cea mai longevivă dintre dinastiile imperiale bizantine. La acea vreme, progresul rapid al grecilor anatolieni îi determinase pe dușmanii lor să se unească într-un ultim efort de a le opri avansul. Manfred, fiul lui Frederic al II-lea, a condus o coaliție care includea și Despotatul Epirului și Principatul Latin al Moreei. Bătălia decisivă de la Pelagonia din Grecia Occidentală (1259), o victorie zdrobitoare pentru Mihail Paleologul, i-a lăsat liber nu numai să se îndrepte spre Constantinopol, ci și să avanseze spre Moreea. Sprijinul Genovei, asigurat prin Tratatul de la Nymphaeum, care le-a acordat negustorilor genovezi avantaje economice semnificative, a beneficiat și imperiul și i-a permis lui Mihail să neutralizeze marina venețiană, singura forță încă capabilă să-i reziste. Cu toate acestea, asistența genoveză nu a fost necesară. În timpul unei misiuni de recunoaștere la periferia Constantinopolului, un mic corp de trupe din Niceea a găsit orașul neapărat și l-a cucerit cu ușurință pe 25 iunie 1261. În cadrul veselei sărbători care a urmat, Mihail a fost încoronat din nou de patriarh, de data aceasta în Hagia Sofia. Astfel, tradiția Constantinopolului ca șef al Bisericii și Imperiului Grecesc a fost reînnoită.

Expulzarea francilor detestați, o mare victorie pentru Bizanț, a fost, în alte privințe, o sursă de nenorocire. Odată pus în posesia orașului, Mihail s-a trezit implicat în dificultăți nu numai cu diferitele state balcanice, ci, în primul rând, cu cruciații, care sperau să restabilească imperiul latin al Constantinopolului. Mai mult, mutând capitala în Europa, a întors spatele Anatoliei de Vest și a ignorat provinciile care, de fapt, făcuseră posibilă recucerirea. Abandonarea acestor regiuni, chiar în momentul în care presiunea turcească

creștea din nou , avea să se dovedească fatală. Cel mai imediat pericol, însă, venea dinspre Occident, unde ambițiosul Carol de Anjou, fratele regelui francez Ludovic al IX-lea, preluase regatul Siciliei de la Manfred. Prin Tratatul de la Viterbo (1267) cu Baldwin al II-lea, Carol, împăratul detronat al Constantinopolului, a început să adune aliați pentru o expediție împotriva orașului. Prin diplomația sa, a creat legături cu Morea latină, Epirul, bulgarii și sârbii, făcându-l pe Mihail al VIII-lea să trăiască timp de cincisprezece ani sub amenințarea unei cruciade latine. Din fericire, diplomația bizantină a reușit să împiedice cruciada lui Carol. Primul pas ar fi fost unirea ecleziastică cu Biserica Latină, realizată la Lyon în 1274. Mihail a acceptat supremația Papei, iar Papa l-a forțat pe Carol să abandoneze inițiativa. Succesiunea unui papă francez, Martin al IV-lea, i-a oferit lui Carol o altă oportunitate. Acesta se pregătea să-și mobilizeze forțele când rebeliunea Vecerniei siciliene (1282) i-a zădărnicit planurile. Aurul bizantin a fost folosit pentru a incita nemulțumirea în Sicilia și mai târziu a adus forțele lui Petru al III-lea de Aragon pe insulă.

O VICTORIE TEMPORARĂ

Mihail al VIII-lea reușise încă o dată să ridice Bizanțul la o poziție proeminentă la nivel mondial datorită victoriilor sale spectaculoase asupra latinilor. Efectul a fost însă de scurtă durată, deoarece posesia Constantinopolului s-a dovedit a fi o povară dincolo de capacitățile unui guvern care abandonase Asia Mică, un punct vital al puterii sale, pentru a se angaja într-o agendă politică dezamăgitoare.

de glorie în Balcani. Deși consecințele politicii lui Mihail nu s-au manifestat pe deplin în timpul vieții sale, adevărul este că, după ce se cufundase în lumea politică a Balcanilor și a Occidentului, statul bizantin nu a putut da înapoi, chiar dacă era fizic incapabil să îndeplinească sarcina. Pentru a complica și mai mult lucrurile, politicile dinastice, militare și economice ale lui Mihail au redus Anatolia bizantină la o provincie rebelă, în care soldații autohtoni își pierduseră disciplina, viața agricolă fusese strămutată, iar ierarhia ecleziastică înstrăinată.

Andronic al II-lea (1282-1328) a cules roadele amare ale domniei lui Mihail, căci, deși a urcat pe tron la Constantinopol și nu la Niceea, a găsit statul epuizat din cauza politicilor predecesorului său. Istoria imperiului după moartea lui Mihail al VIII-lea devine o narațiune a dezastrelor militare, declinului economic și catastrofelor politice, ceea ce este

trist de citit. Ambițiile lui Mihail supuseseră imperiul unor cerințe tot mai mari într-o perioadă în care resursele sale se diminuau. Când a uzurpat puterea imperială, a căutat să-și recompenseze auxiliarii militari și aristocrați, făcând *pronoia* și feudele lor ereditare. După ce a stabilit acest precedent, numărul feudelor a crescut constant în următoarele două secole.

107. Turnul Galata, citadela comunității negustorilor genovezi, construită la Constantinopol ca parte a plății pentru ajutorul acordat în lupta împotriva statelor latine.

108, 109. Mihail al VIII-lea Paleologul (stânga). El a reînviat ultimele energii ale Imperiului Bizantin. În dreapta, nefericitul său succesor, Andronic al II-lea.

Privilegiile ereditare , uneori însoțite de scutirea de serviciul militar, erau frecvente. Scutirile de taxe, acordate pe scară largă de către paleologi proprietarilor de pământuri nemilitari, au redus veniturile statului și au îngreunat recrutarea personalului militar. Veniturile vamale au scăzut ca o consecință a strangulării exercitate de genovezi și venețieni asupra vieții economice a imperiului. În jurul secolului al XIV-lea, în timp ce veniturile vamale anuale ale genovezilor din Galata ajungeau la 200.000 de *hiperpere* în Cornul de Aur din Constantinopol, cele ale grecilor nu depășeau 30.000 *de hiperpere.* Până la sfârșitul secolului al XIII-lea, se presupune că veniturile statului reprezentau doar o optime din ceea ce fuseseră în timpul dinastiei isaurice. Această sărăcire a afectat chiar și ceremoniile fastuoase de la curte, așa cum s-a întâmplat în timpul festivităților de încoronare a lui Ioan al VI-lea Cantacuzen, în timpul cărora vesela din aur și argint a fost înlocuită cu cositor și lut.

110. Împăratul Ioan al VI-lea Cantacuzeno pe tron. Este flancat de episcopi și călugări la conciliul pe care l-a convocat în 1351.

Rivalitățile dinastice, luptele sociale și conflictele religioase au distrus orice urmă de putere pe care imperiul ar fi putut-o avea în timpul secolului al XIV-lea, beneficiind în cele din urmă sârbii și turcii otomani. În 1321, Andronic al III-lea, nepotul lui Andronic al II-lea, a readus la viață spectrul rebeliunii dinastice mărșăluind asupra capitalei, unde l-a forțat pe bunicul său să-i cedeze părți din Macedonia și Tracia. Odată cu reluarea conflictului familial, cei doi împărați au căutat sprijinul sârbilor și bulgarilor. Păcatele lui Andronic al III-lea au căzut asupra propriului său fiu cel mic, Ioan al V-lea, care, după ce a urcat pe tron, l-a văzut pe Ioan Cantacuzen declarându-se împărat. În următorii paisprezece ani, imperiul a suferit ororile unui război civil intens, în timpul căruia partidele rivale, plasându-și din nou propriile interese politice mai presus de prosperitatea statului, s-au întrecut pentru serviciile sârbilor, turcilor și venețienilor. Controversa religioasă din jurul quietismului a paralizat și mai mult societatea în...

Mișcarea quietistă a persistat la mijlocul secolului al XIV-lea, susținătorii luând partea lui

Cantacuzen și adversarii lui Ioan al V-lea. Controversa a apărut atunci când occidentalul Varlaam a atacat practicile mistice ale călugărilor de la Muntele Athos, iar Grigore Palama le-a venit în apărarea. Quietistul a atins extazul mistic stând pe propriile picioare, cu capul plecat pe piept, ochii fixați pe buric, invocând numele lui Isus în timp ce își ținea respirația. Acest exercițiu l-a condus la vederea luminii ireale care l-a înconjurat pe Isus la Schimbarea la Față de pe Muntele Tabor. Conflictul nu a fost doar de natură teologică. A reprezentat, de asemenea, o altă fază a discordiei continue dintre monahismul bizantin și tradițiile umaniste. Quietismul a persistat datorită sprijinului primit de la Cantacuzen, dar, în realitate, era limitat la un număr mic de asceți.

În ciuda tuturor acestor lucruri, această ultimă mare controversă teologică a Bisericii Occidentale a fost importantă, mai ales pentru că a contribuit la anarhia și confuzia din societatea bizantină generate de războaiele civile. În cursul controversei, regența lui Ioan al V-lea a alimentat și lupta de clasă, în detrimentul lui Cantacuzen, care reprezenta aristocrația societății bizantine. Războiul civil și declinul politic și economic au lărgit prăpastia dintre bogați și săraci. Stimulate de domnia lui Ioan al V-lea, clasele inferioare (zeloții politici) s-au revoltat în orașele Traciei și Macedoniei, și-au stabilit propriile guverne municipale în Tesalonic și i-au expulzat pe aristocrați.

Când Ioan Cantacuzen a fost în cele din urmă înlăturat de la putere în 1354 și s-a retras la o mănăstire pentru a-și scrie faimoasa istorie, a lăsat imperiul transformat într-un câmp de luptă. Societatea era împărțită în facțiuni dinastice, sociale și religioase, în timp ce sârbilor și turcilor nu li se mai permitea să se extindă pe cheltuiala Bizanțului, ci erau admiși doar ca mercenari. Anii de războaie civile dezorganizaseră serios societatea bizantină, ruinaseră agricultura și distruseseră forțele productive ale provinciilor.

Exploatând această slăbiciune, căpetenia sârbă Milutinus (1282–1321) a dus, până la sfârșitul secolului al XIII-lea, cucerirea Macedoniei până la Skoplie. Războaiele civile din secolul al XIV-lea i-au adus pe sârbi spre sud, în Tesalia și Etolia, după ce își eliminaseră vecinii bulgari în bătălia de la Velbuzd (1330). Amestecul în afacerile bizantine, care începuse în timpul războiului civil dintre Andronic al II-lea și Andronic al III-lea, a atins apogeul în timpul domniei marelui căpetenie sârbă Stephan Dusan (1331–1355). Dusan a încheiat inițial o alianță cu Cantacuzenus în 1342–1343, dar l-a înlocuit curând cu Ioan al V-lea pentru a-și promova propriile interese. Când Cantacuzenus s-a întors spre

Constantinopol și a părăsit Macedonia, Dusan a ocupat cea mai mare parte a Albaniei, a Greciei Centrale și de Nord, iar în 1346 patriarhul sârb l-a încoronat împărat al sârbilor și grecilor. La fel ca liderul bulgar Simeon în secolul al X-lea, Dusan a încercat și el să întemeieze un imperiu după modelul sistemului bizantin. Cu toate acestea, eforturile sale au fost de scurtă durată. După moartea sa (1355), Imperiul Sârb s-a dizolvat și a fost înlocuit de mai multe state nesemnificative.

ASCENSIUNEA TURCILOR

Adevăratul pericol pentru Imperiul Bizantin nu se afla în Balcani, ci în Asia Mică. Aici se stabiliseră turcii războinici, moștenind doctrina războiului sfânt de la arabii ezitanți și fiind destinați să pună capăt conflictului, vechiul conflict dintre creștinătatea bizantină și islam. Cucerirea turcească, cu trei sute de ani în urmă, a majorității Anatoliei, urmată de dominația lor, adusese mari schimbări în peninsulă. Înainte de bătălia de la Manzikert, populația Asiei Mici era compusă în mare parte din greci și armeni, care, până la mijlocul secolului al XIII-lea, îi depășeau numeric pe vecinii lor turci. Odată cu stabilirea turcilor musulmani în peninsulă, creștinii din Asia Mică s-au trezit supuși unor presiuni culturale neobosite, deoarece, așa cum a observat istoricul arab Ibn Khaldun, „O națiune învinsă moare repede când cade sub stăpânirea alteia”.

Cuceririle și stabilirea turcească în Anatolia au provocat răscoale, strămutări și ruine considerabile în rândul creștinilor până în a doua jumătate a secolului al XV-lea, când peninsula a fost în sfârșit pacificată. Cea mai mare victimă a fost Biserica, cu adevărat zdrobită atunci când și-a pierdut proprietățile, templele și veniturile și a fost supusă unor impozite mari în perioada dinaintea unificării Anatoliei de către Mehmed al II-lea. Creștinii ortodocși, separați de inima societății lor și fără o conducere creștină autentică (episcopii au rămas, mult timp, retrași din scaunele lor din ținuturile turcești), s-au trezit expuși presiunii unor puternice curente prozelitiste în noua societate islamică. Transformările suferite de societatea creștină au convins ordinele dervișilor (cele mai importante fiind Mevleviții și Bektaxii) că creștinii erau pregătiți psihologic pentru predicile lor religioase. Aceste frății sufite au fost cele care au convertit majoritatea creștinilor armeni și greci în musulmani turci. Procedând astfel, au realizat o revoluție culturală echivalentă, în

111, 112. Jalal al-din Rumi (at (stânga). Sufit și ascet din secolul al XIV-lea, a fost fondatorul spiritual al ordinului dervişilor Mevlive, care sunt văzuți în dreapta în dansul lor ritualic („sema"). Mev1visul liberal a jucat un rol important în islamizarea creştinilor din Anatolia.

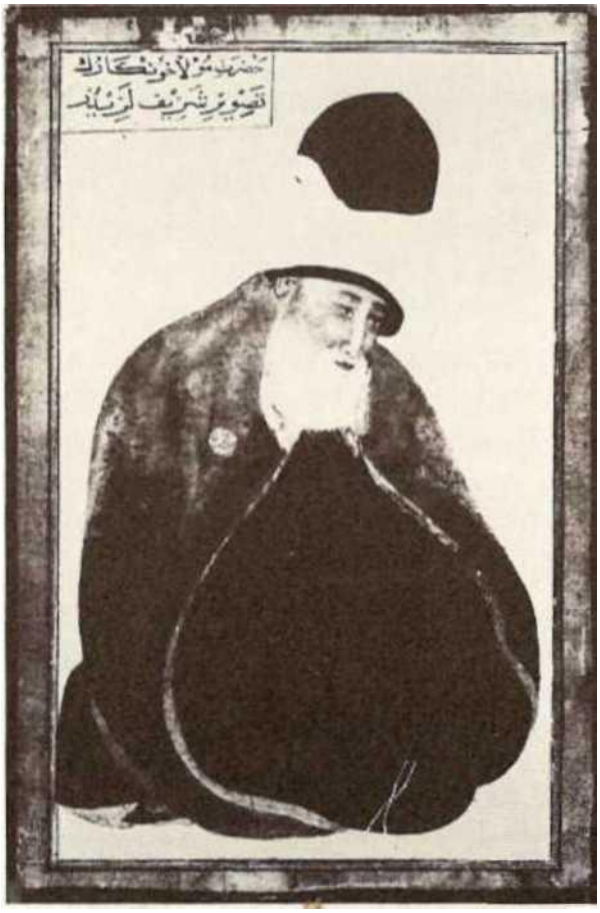

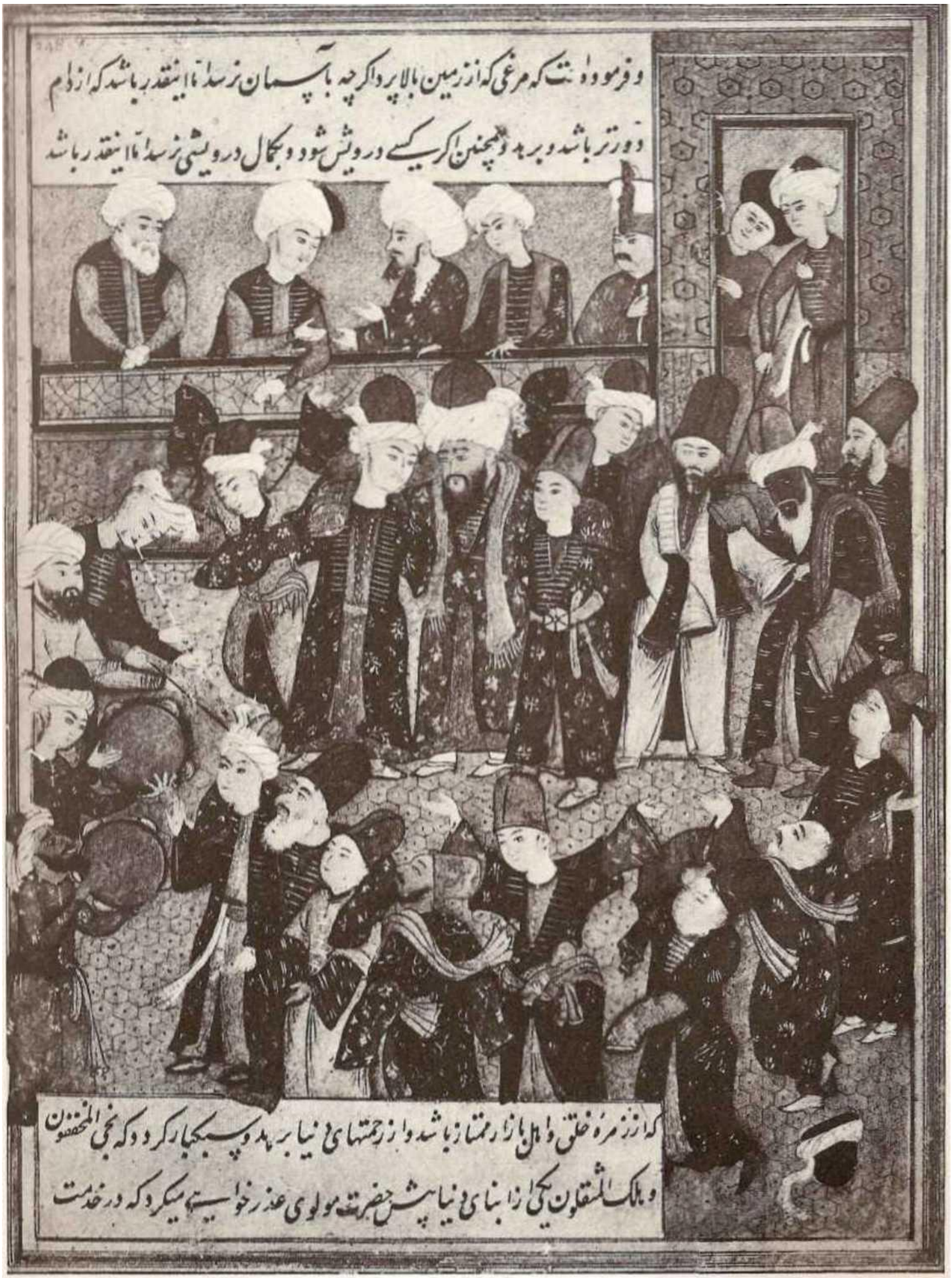
و فرموده است که مرغی که از زمین بالا پرد اگرچه با آسمان نرسد اما اینقدر باشد که از دام
دورتر باشد و برهد و همچنین اگر کسی درویش شود و بکمال درویشی نرسد اما اینقدر باشد
که از زمره خلق و اهل بازار ممتاز باشد و از زحمتهای دنیا برهد و پس بکبار کرد و که نجی المخصوصون
و هالک المثقلون یکی از ابنای دنیا پیش حضرت مولوی عذر خواسته میکرد که در خدمت

măreție, la care arabii o atinseseră cu secole înainte în Siria, Egiptul și Palestina bizantine.

Viața politică din Anatolia s-a stabilizat temporar în prima jumătate a secolului al XIII-lea, odată cu fondarea Imperiului de la Niceea și ascensiunea puternicului Sultanat de la Konya. Mutarea lui Mihail al VIII-lea la Constantinopol în 1261 a dus din nou Anatolia de Vest la haos administrativ și declin economic. Pe partea islamică, prosperitatea selgiucizilor a dispărut când rebeliunea triburilor turkmene a slăbit Sultanatul într-o asemenea măsură încât acesta a căzut victimă mongolilor în 1243. Dispariția acestor două forțe stabilizatoare a transformat Anatolia într-un câmp de luptă pentru căpeteniile turce care, în fruntea diferitelor coaliții tribale, au organizat principate nesemnificative în timp ce devastau domeniile selgiucide și bizantine. Cel mai important dintre aceste emirate, cel al lui Osman, era situat în nord-vestul Anatoliei, la granița cu Bitinia bizantină. La începutul secolului al XIV-lea, Osman a reușit să exploateze declinul stăpânirii bizantine, cucerind cea mai mare parte a acestei regiuni. Fiul său, Orhan, a desăvârșit cucerirea prin capturarea Prusei (1326), Niceei (1331) și Nicomediei (1337).

După câteva decenii de consolidare, timp în care societatea otomană primitivă a fost organizată, rezultată din fuziunea elementelor creștine și musulmane cu instituțiile bitiniene, turcii otomani au traversat Strâmtoarea Dardank în Europa, similar cu ceea ce făcuseră grecii din Niceea în secolul al XIII-lea. Cantacuzem a obținut ajutor turcesc în războiul civil din 1344-1345, dându-și fiica în căsătorie sultanului Orhan, care a intrat apoi în Tracia, unde a jefuit fără milă populația. Zece ani mai târziu, după ce un teribil cutremur a distrus zidurile orașului Gallipoli, Orhan a asediat acest oraș cheie din partea europeană a strâmtorii. Așa a început cucerirea turcească a Balcanilor. Prăbușirea imperiului Dusan, împreună cu slăbiciunea Bulgariei și a Bizanțului, au creat un vid imens care i-a târât cu adevărat pe turci în Europa. În 1365, aceștia au transferat capitala de la Prusa în orașul european Adrianopol, simbolic...

113. Schiță de Gentile Bellini care înfățișează un ienicer. Ienicerii formau trupele de elită ale otomanilor, recrutate dintre copiii creștini convertiți la islam și menținute ca o armată profesionistă permanentă.

Astfel, au urmărit orientarea pro-occidentală a programului lor politic. După ce au cucerit orașul Constantinopol datorită puterii sale defensive, și-au continuat avansul, i-au supus pe bulgari și i-au îngenuncheat pe sârbi în Bătălia de la Kosovo (1389). Sultanii au triumfat datorită slăbiciunii adversarilor lor și, de asemenea, pentru că construiseră cea mai formidabilă mașinărie militară din toată Europa și Orientul Apropiat. O mare parte din vitalitatea lor militară și administrativă se datora sistemului adoptat pentru elita tinerilor creștini convertiți la islam și apoi antrenați în mânuirea sabiei și a condeiului. Trupele de șoc, ienicerii și uneori vizirii au fost recrutați dintre tinerii convertiți la creștinism, *devșirmii.* Când Bayezid I Yildirim, adică „Trăsnetul", i-a succedat tatălui său, Murad I, și s-a infiltrat adânc în Balcani și Anatolia, zilele imperiului s-ar putea spune că sunt numărate. Realizările sale în Europa au fost supuse unor experiențe dure.

114. Manuel al II-lea Paleologul, împărat și scriitor. A călătorit prin Occident, încercând în zadar să obțină ajutor împotriva turcilor.

Datorită apariției unei expediții cruciate conduse de Sigismund al Ungariei, deși șocul inițial al cavalerilor occidentali din Bătălia de la Nicopole (1396) a alarmat rândurile otomane, forțele sultanului i-au anihilat pe cruciați. Această victorie a arătat că poziția lui Bayezid în Balcani era ferm asigurată, iar Manuel al II-lea Paleologul, temându-se că sfârșitul era aproape, și-a părăsit capitala în 1339 și s-a dus la Veneția, Londra și Paris în căutare de ajutor. Doar un miracol putea acum salva Constantinopolul, inundat cum era de o mare otomană. Încă o dată, s-a produs un miracol care a prelungit viața gloriosului oraș pentru încă o jumătate de secol.

În 1402, Bajazeto s-a confruntat cu stăpânul său în bătălia de la Angora, unde acesta din urmă, marele cuceritor al lumii, se afla în război cu lumea.

În răscoala din stepă, Timur (Tamerlan) i-a zdrobit pe otomani și aproape le-a distrus imperiul. Bizanțul a fost salvat, dar prea slăbit pentru a profita de această

oportunitate, în timp ce Occidentul încă suferea durerea sfâșietoare a înfrângerii de la Nicopole. După furtună, sultanii otomani eficienți au restabilit unitatea și vigoarea tânărului stat. Cel mai mult ce a putut face imperiul a fost să negocieze, încă o dată, uniunea ecleziastică cu Roma. Așa a și făcut (1438-1439), dar fără niciun rezultat practic. Unirea a fost foarte prost primită în tot imperiul. În îndepărtatul Kiev, liderul slav l-a închis pe mitropolitul orașului pentru semnarea documentului de unire, trădând cauza ortodoxă. Noua politică religioasă a divizat și mai mult lumea bizantină într-un moment în care aceasta avea nevoie să fie perfect unită și nu a dus la niciun ajutor material din partea Occidentului către Est.

115, 116. Andrei Paleologul, Despot al Moreei. Frescă de Pinturicchio (jos, stânga). Ioan al VIII-lea Paleologul, Portret din celebra frescă de Benozzo Gozzoli, din Palatul Medici, Florența.

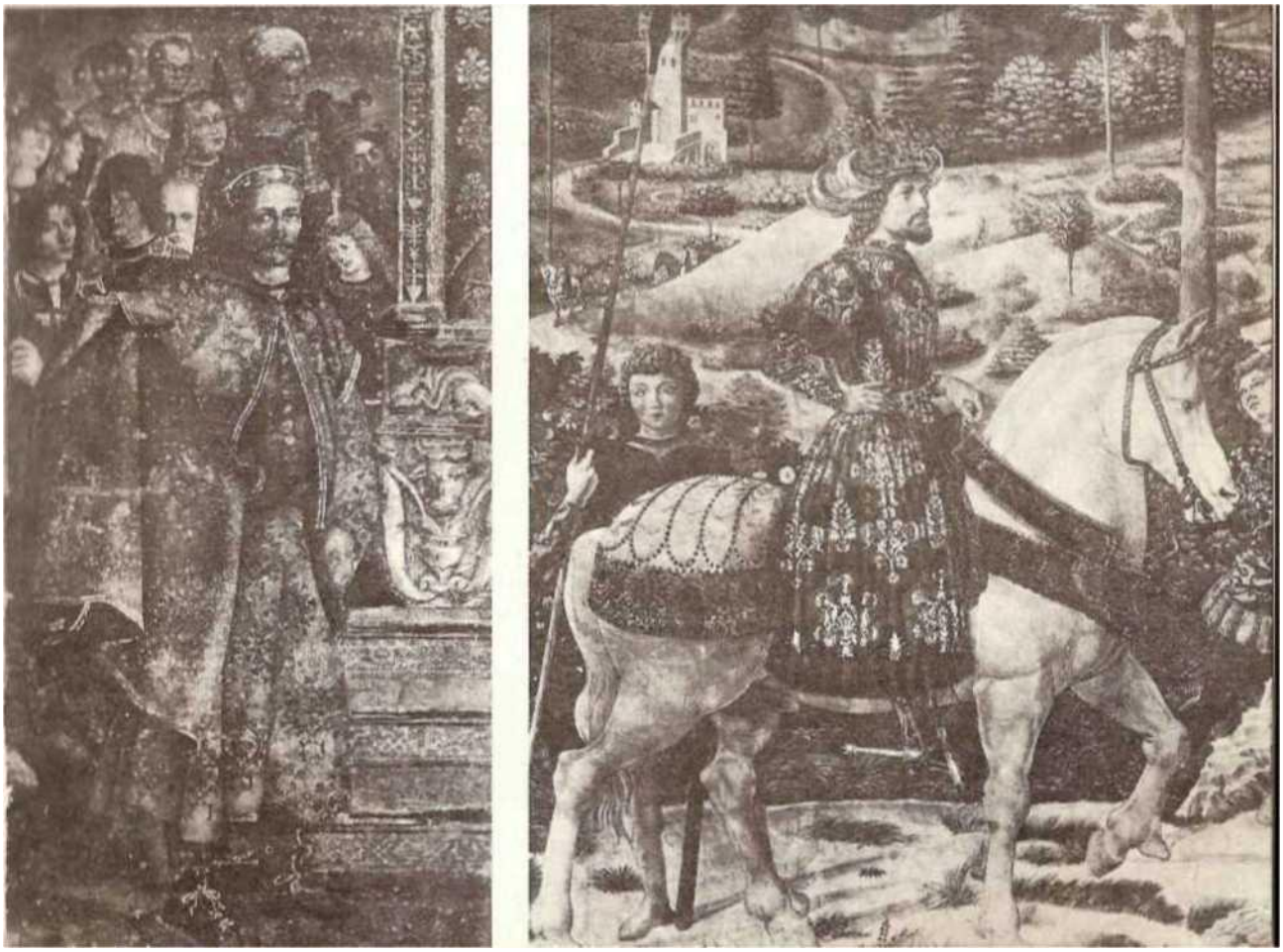

117. Mistra, un oraș de munte din Peloponez, aproape în starea în care se afla în secolul al XIV-lea.

LITERATURA DECLINULUI

În ciuda războaielor civile și a dezastrelor militare care au devastat imperiul, atât arta, cât și literatura au înflorit în perioada Paleologos. Deși obscurantismul monastic ostil clasicilor a persistat, aceștia erau acum studiați mai mult în conținut decât în formă de către intelectualii bizantini. Umaniștii i-au studiat pe Platon și Homer, nu doar pentru bogăția limbii lor, ci și pentru caracterul lor edificator. Pe scurt, au arătat simpatie intelectuală pentru calitățile și virtuțile discutate de scriitorii antici. Universitatea din Constantinopol a fost din nou reconstituită și, când Manuel al II-lea Paleologos s-a întors din călătoria sa în Occident, a reformat-o în lumina a ceea ce văzuse la Sorbona.

Tesalonicul, un centru renumit pentru studii clasice încă din secolul al XII-lea, și Mystras au devenit centre culturale importante datorită școlilor și preocupărilor intelectuale pe care le desfășurau. Mystras, capitala bizantină a Moreei, a fost forța motrice din spatele renașterii culturale și naționale grecești, susținută politic de prinții paleologi și intelectual de activitatea literară a lui George Gemistus.

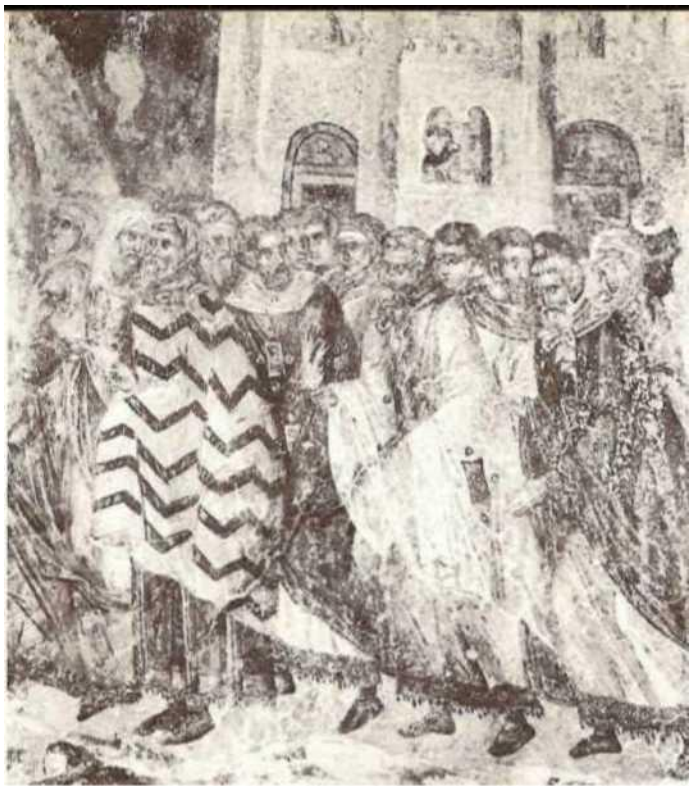

118. Intrarea în Ierusalim. Detaliu al unei picturi murale (cca. 1380) din Biserica Peribleptos, Mystras.

Plethos. Este interesant de observat cum conștiința și viața culturală a grecilor au înflorit din nou în căldura patriei lor, după ce migraseră spre est în timpul epocilor elenistico-romană și bizantină. Cuceririle lui Alexandru și îndrumarea Cezarilor au transformat Alexandria și Antiohia în metropole ale elenismului. Constantin a conferit ulterior Constantinopolului statutul de regină a lumii vorbitoare de limbă greacă. După invaziile arabe, Anatolia a devenit patria societății ortodoxe. În cele din urmă, au apărut turcii, care, după ce au revigorat puterea militară a islamului, au șters caracterul grecesc al Asiei Mici.

Cel mai spectaculos aspect al vieții intelectuale din perioada Paleologilor a fost contactul și schimbul dintre umaniștii greci și italieni din secolele al XIV-lea și al XV-lea. Deși relațiile dintre Italia și Bizanț deveniseră mai strânse încă din secolul al XI-lea, acestea au fost mai degrabă de natură politică și economică. Datorită renașterii activității umaniste în Occident și în Orient, savanții din ambele lumi au început să se intereseze de literaturile celuilalt. Grecii au început să traducă opere latine în propria lor limbă,

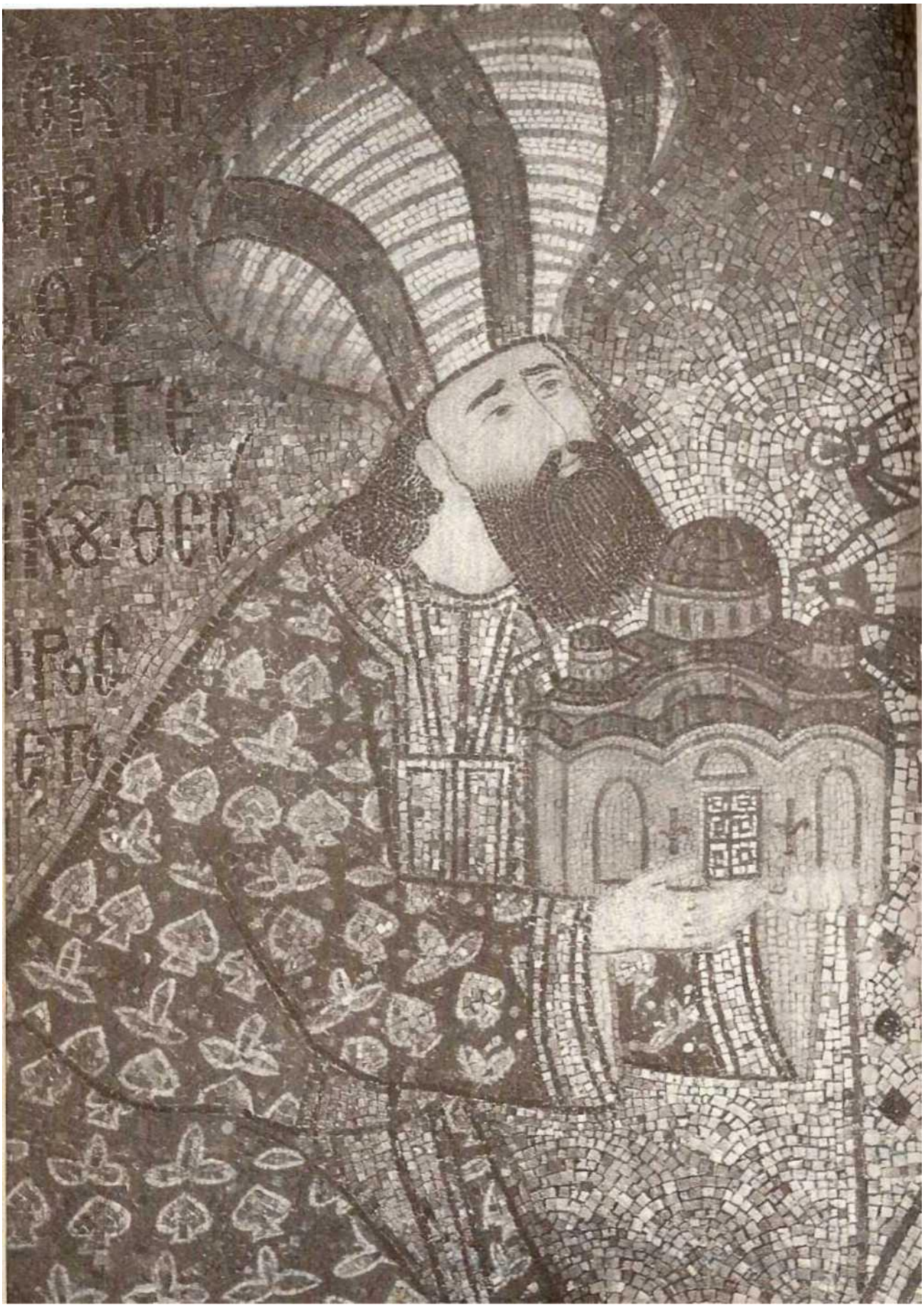

119. Teodor Metochita, scriitor umanist și birocrat, a fost înfățișat ținând în mână Biserica Kariye Jami, decorată sub patronajul său.

Și este semnificativ faptul că au ales atât lucrări religioase, cât și laice. Maximus Planudes, un ambasador erudit la Veneția, a tradus lucrări de Cato, Ovidiu, Cicero și Caesar. Demetrius Cydones a tradus importante tratate teologice în greacă, inclusiv Summa *Theologica* a Sfântului Toma de Aquino și pamfletul antiislamic al lui Ricoldo da Monte Croce. Această lucrare a fost, pentru bizantini, principala sursă de cunoaștere a doctrinei islamice.

Însă Italia lui Petrarca și Boccaccio era mai însetată de literatura greacă decât grecii de literatura latină. Când umanistul grec Manuel Chrysolorus a acceptat invitația de a preda limba și literatura greacă la Florența, a fost primit cu entuziasm. La întoarcerea la Constantinopol la începutul secolului al XV-lea, mulți studenți italieni i s-au alăturat acolo. Interesul italienilor pentru învățarea limbii grecești nu era motivat exclusiv de umanismul pur. Exista și disputa aprinsă a uniunii religioase, precum și problemele economice și politice ale Orientului. Motivațiile academice și religioase s-au contopit pentru o clipă când împăratul bizantin, însoțit de savanți și clerici greci, a venit la Florența pentru a finaliza uniunea ecleziastică din 1439. Umaniștii italieni au fost încântați de sosirea unor clasicișți erudiți precum Bessarion și Plethus, iar prezența lor în Italia a dat un impuls considerabil progresului studiilor grecești.

Scriitorii greci din această perioadă erau profund conștienți de declinul imperiului, iar acest lucru se reflectă în scrierile lor. Unul dintre cei mai strălucițiumaniști, birocratul Teodor Metochitas, care a murit în 1332, a fost martor la războiul civil dintre Andronius al II-lea și Andronic al III-lea și a urmărit îndeaproape cucerirea otomană a Bitiniei. El a observat clar discrepanța crescândă dintre eticheta afectată a curții Constantinopolului și trista realitate a situației imperiului. Singurul remediu pentru melancolia pe care i-o provoca această situație, scria el, ar fi să rămână ignorant în ceea ce privește trecutul glorios al imperiului. Dar, din moment ce monumentele istorice ale măreției trecute nu pot fi uitate,

El caută alinare în speculări despre rolul Fortunei *(Tyche).* Viețile oamenilor și ale

popoarelor, spune el, sunt guvernate de incertitudini și fluctuații.

> Națiuni care odinioară dominau altele au fost ulterior înrobite la rândul lor. Acest lucru s-a întâmplat cu asirienii, care au devenit supuși ai perșilor; cu perșii și supușii lor, care au devenit supuși ai macedonenilor; și cu macedonienii, în cele din urmă, supuși ai romanilor. Și aceste evenimente se succed alternativ, în funcție de mersul timpului și de Tyche. Nimic nu este constant în lucrurile lumii, nici imuabil etern. Așa cum fiecare om sau animal se naște, crește, suferă decădere, distrugere și moarte, tot așa se întâmplă și în treburile umane, în guverne și dinastii. Ele se schimbă constant. Nu se opresc nici o clipă. Se nasc, progresează, apoi trec treptat decădeau, trec la starea opusă, ajung la un sfârșit și mor.

A fost o inversare a sorții, comună tuturor statelor, care, potrivit lui Metochitas, se abătuse asupra Bizanțului.

Aceste condiții triste au inspirat satire literare în limba vernaculară, care au ridiculizat tonul nerealist al majorității tradiționalismului bizantin mult mai crud decât metochiții. Până în secolul al XV-lea, imperiul devenise atât de nesemnificativ încât istorici precum Chalcocondiles și Cristoboules i-au luat pe turcii otomani ca subiect al operelor lor, nu Bizanțul. Anumiți oameni de litere, îngrijorați de sfârșitul care se apropia, au recomandat programe de acțiune pozitivă. Latinofilul Bessarion a propus ceea ce istoricii de astăzi ar numi „occidentalizare”, recomandând ca tinerii greci să fie trimiși să studieze tehnologia occidentală. Plethus și-a imaginat un nou stat grec, de esență păgână, bazat pe modele platonice, care ar trebui fondat în Peloponez. În ciuda acestor expuneri și propuneri „seculare”, societatea bizantină a rămas în esență religioasă până la sfârșit. Predicatorii spuneau...

credincioșilor că Dumnezeu i-a trimis pe turci să pedepsească păcătoșii creștini. Cel mai faimos și mai energic dintre acești predicatori bizantini a fost Iosif Brynnius, ale cărui predici aveau o violență identică cu cea din timpul cuceririi turcești.

Conducătorii noștri sunt nedrepți, cei care ne conduc treburile sunt lacomi, judecătorii sunt mituiți, intermediarii sunt mincinoși, locuitorii orașului sunt impostori, țăranii sunt de neînțeles și toți ceilalți sunt inutili. Fecioarele noastre au mai puțină rușine decât prostituatele, văduvele sunt mai curioase decât ar trebui să fie, femeile măritate sunt disprețuitoare și infidele, tinerii sunt desfrânați, iar bărbații în vârstă sunt bețivi. Călugărițele și-au insultat vocația, preoții L-au uitat pe Dumnezeu, călugării s-au abătut de la calea cea dreaptă... Mulți dintre noi trăim în lăcomie, beție, curvie, adulter, necinste, desfrânare, ură, gelozie, invidie și furt. Am devenit aroganți, lăudăroși, avari, egoiști, nerecunoscători, neascultători, dezertori, hoți, trădători, profanați, nedrepți, Nepocăiți, ireconciliabili... Acestea și lucruri similare aduc pedeapsa lui Dumnezeu asupra noastră.

Oricare ar fi fost cauzele declinului - instabilitatea afacerilor umane, virtuțile turcilor sau păcatele grecilor - ceea ce este remarcabil este că, până în acest punct, societatea nu pare fatalistă. Implicit în explicația declinului bizantin era posibilitatea inversării stării societății creștine. *Tyche* nu era o constantă; păcatele puteau fi exorcizate, iar virtuțile restaurate.

Chiar și folclorul grecesc exprimă credința comună că turcii ar putea fi în cele din urmă înlăturați.

Deși activitatea literară din perioadele de tensiune poate fi explicată prin efectul stimulativ al crizelor politice și militare, aceleași condiții au uneori un efect negativ asupra producției și progresului artistic. Aceasta deoarece, în perioadele de dezastru,

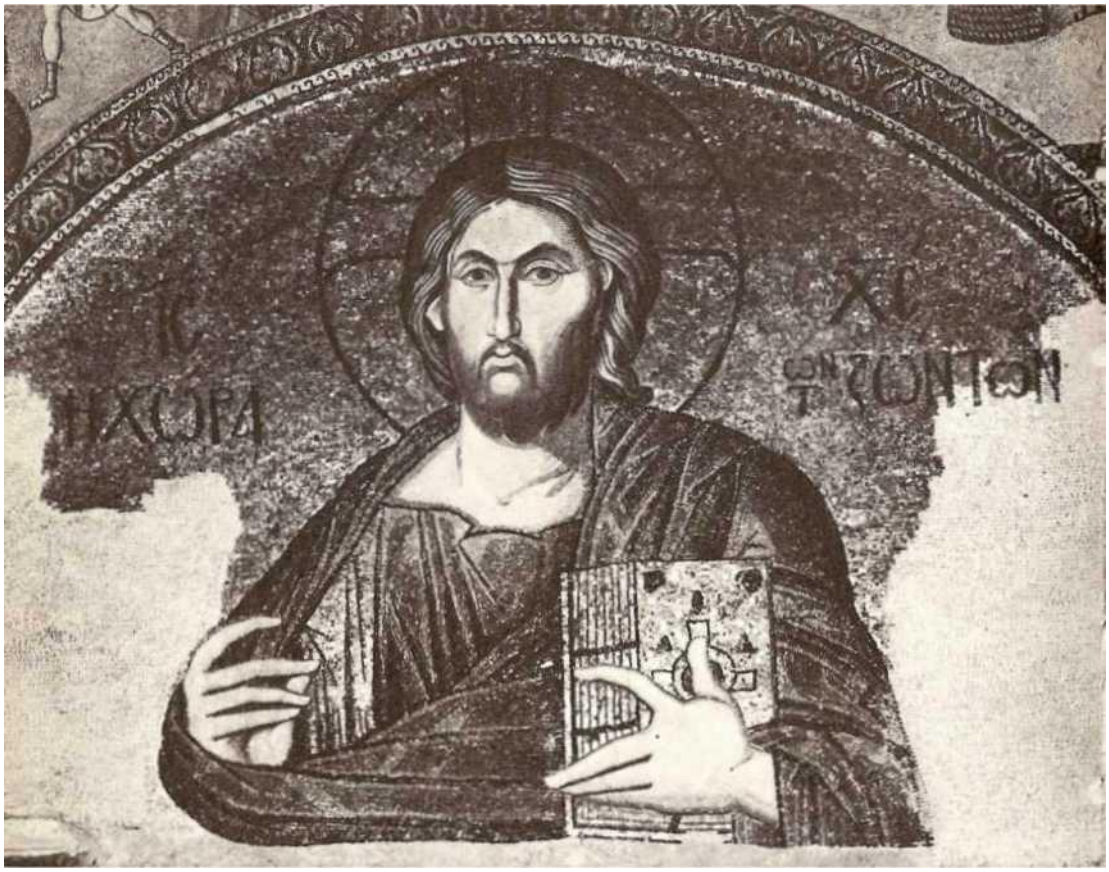

120, 121. În perioada Paleologilor, a existat o mare înflorire a artei bizantine. Mozaicurile Bisericii Kariye Jami, în care apare acest Hristos Pantocrator (sus), sunt deosebit de remarcabile. Noua tendință umanistă este vizibilă în acest portret (stânga) dintr-un manuscris al lui Hipocrate, cca. 1342.

122, 123. Reprezentare naturalistă a păstorilor (stânga). Parte dintr-un mozaic (cca. 1312) din Biserica Sfinții Apostoli din Salonic, centru cultural. important (jos, stânga).

124. Santa Maria Pammarkaristos, Constantinopol (jos, dreapta) este unul dintre cele mai frumoase exterioare care s-au păstrat din perioada bizantină târzie.

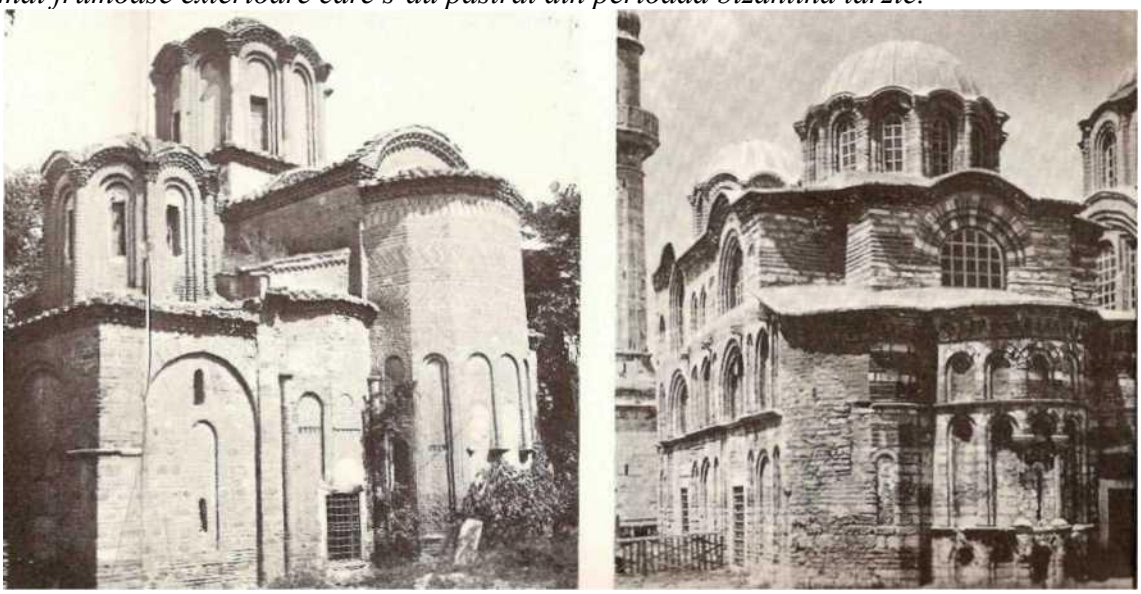

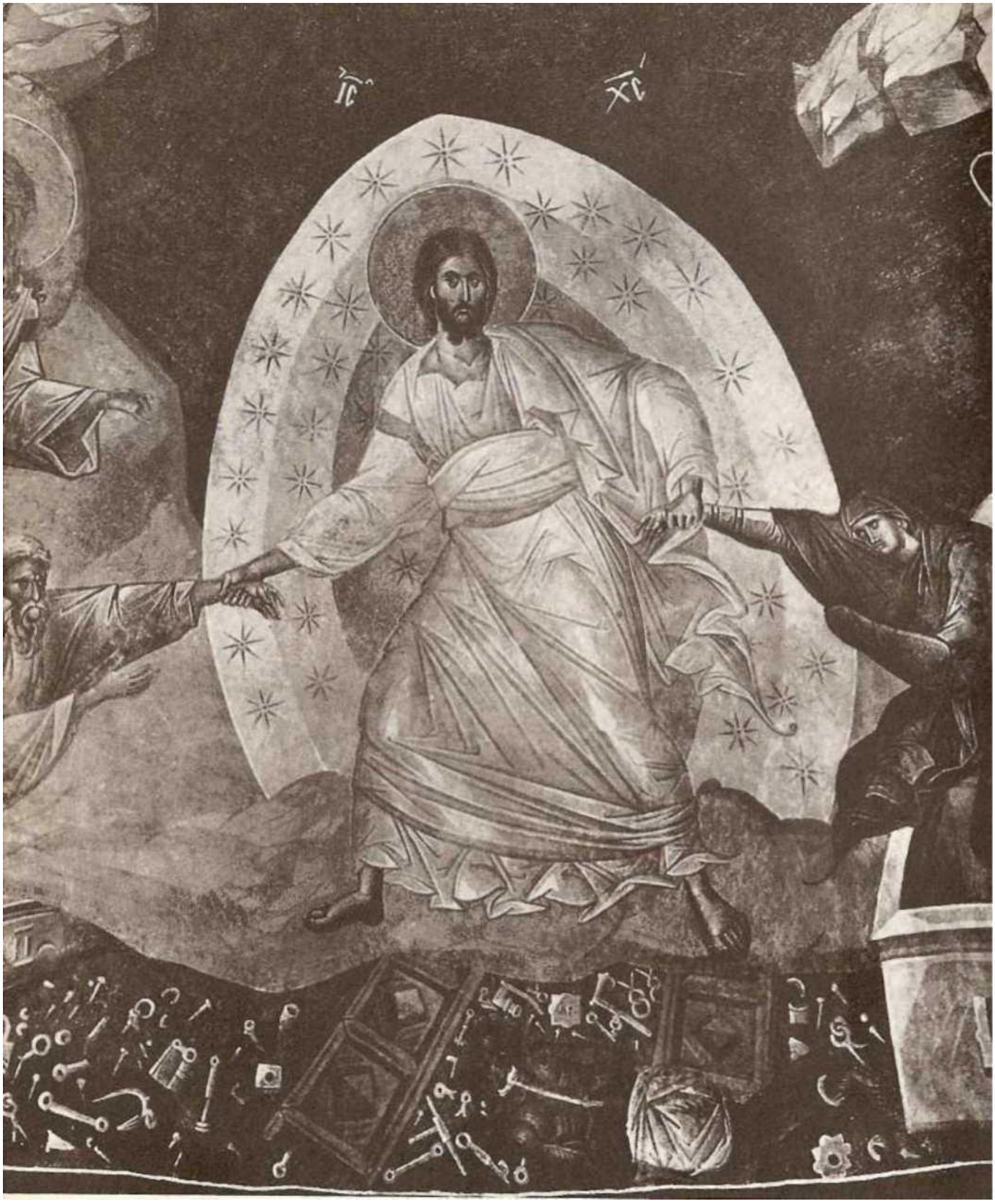

125. Anastasis: Hristos coboară în Iad şi îi învie pe Adam şi Eva din morţi. Detaliu dintr-o pictură murală de Kariye Jami, cca. 1310.

Supraviețuirea devine principala preocupare a societății, iar energia, timpul și banii pe care le cere arta sunt inexistente. Prin urmare, este extraordinar faptul că arta paleologică este una dintre cele mai grandioase eforturi ale societății bizantine. Înalta calitate a acestei arte poate fi observată în maiestuoasa Biserică din Chora (Kariye Jami), îmbogățită, sub patronajul lui Teodor Metochitas, cu mozaicuri prețioase și fresce delicate, o caracteristică observată și în monumentele din Tesalonic, Mystras și Serbia.

SFÂRȘITUL BIZANTINULUI

Sfârșitul dramei, care se apropia, nu mai putea fi amânat. Datorită conducerii energicului Murad al II-lea (1421-1451), Imperiul Otoman era din nou ferm stabilit în Balcani și Anatolia. Tot ce mai rămânea era să le ofere capitala logică, Constantinopolul. În ciuda izolării sale complete, orașul reprezenta încă obstacole formidabile pentru Mahomed, care știa că nu-l poate cuceri ușor. Prin urmare, a construit fortăreața Rumeli Hisar la capătul îngust al Bosforului, pentru a bloca navele de cereale care se îndreptau spre Constantinopol. De asemenea, era îngrijorat de modul în care ar putea străpunge zidurile puternice de uscat care împiedicau intrarea în oraș. A fost cu adevărat dezastruos pentru împăratul bizantin să piardă serviciile lui Urban, producătorul de tunuri din Transilvania, care a trecut de partea lui Mahomed, unde a făurit niște piese extraordinare atât pentru Rumeli Hisar, cât și pentru asediul Constantinopolului care urma să aibă loc.

Constantin al XI-lea nu a putut face prea multe cu resursele puține de care dispunea. El a cerut ajutorul Papei Nicolae al V-lea, iar rezultatul a fost ultima și temporara uniune ecleziastică a celor două biserici în 1452. Megaduxul *Lucas* Notaras și anti-unioniștii au denunțat actul și au declarat că ar prefera să vadă turbanul turcesc decât tiara latină în Constantinopol. Majoritatea locuitorilor orașului nu au fost de acord, spunând că ar prefera să vadă orașul în mâinile latinilor, care cel puțin mărturiseau o credință în...

Hristos. Unirea bisericilor i-a dezbinat pe greci în acest moment critic, fără a le

aduce ajutorul necesar din Occident.

Mahomed și-a desfășurat trupele în fața zidurilor de pământ ale Constantinopolului vineri, 6 aprilie 1453. Astfel a început ultimul asediu al orașului de către armatele barbare. Luptele au fost inegale, deoarece trupele otomane, despre care estimările prudente numără 80.000 de oameni,
Aceștia depășeau numeric cu mult forțele totale ale împăratului (numai 9.000 de oameni) și populația orașului (probabil mai puțin de 50.000 de suflete). Primul bombardament a început pe 11 aprilie, iar atacul flotei otomane pe 19 aceeași lună, acesta din urmă fiind oprit de *Megadux* Notaras prin intermediul unor lanțuri de fier care împiedicau intrarea în Cornul de Aur. Incapacitatea otomanilor de a rupe lanțurile și de a conduce flota în Cornul de Aur a fost gravă, deoarece însemna că grecii...

126, 127. Rumeli Hisar, o fortăreață construită pe Bosfor de Mahomed al II-lea (mai jos).

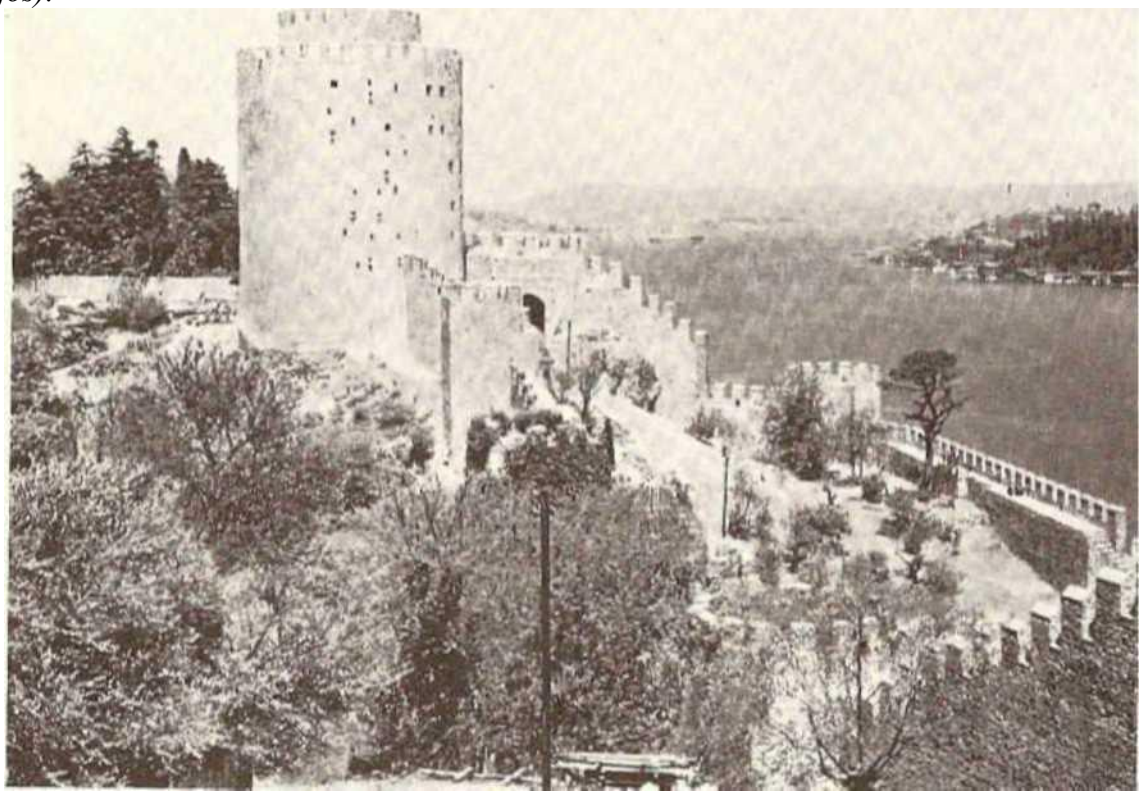

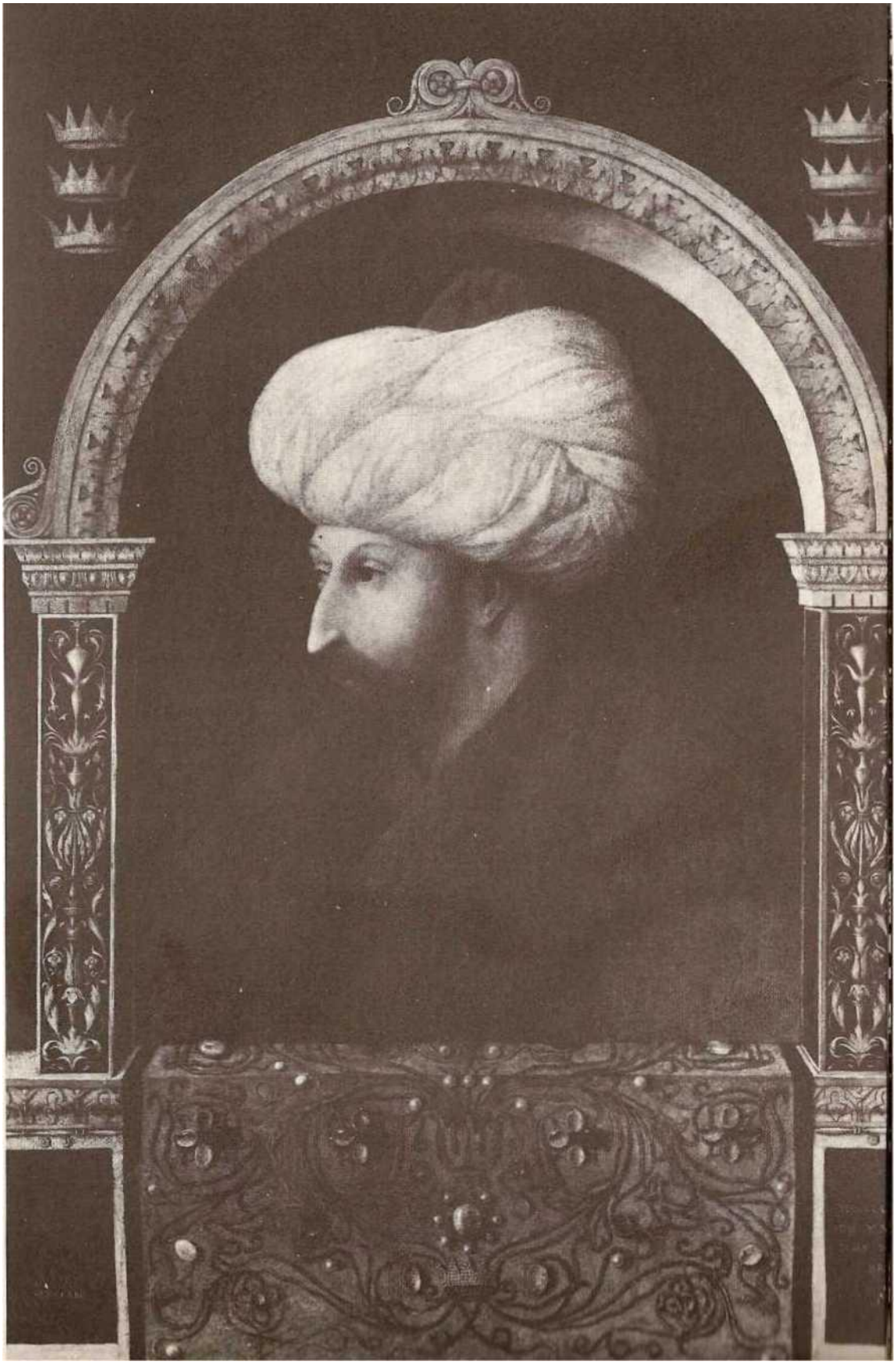

Iar genovezii se puteau concentra asupra grosului trupelor otomane. Dificultatea a fost depășită în noaptea de 22 aprilie, noapte pe care otomanii au folosit-o pentru a-și transporta navele peste Muntele Galata, de la Bosfor la Cornul de Aur, ale cărui ape le-au navigat în ritmul tobelor și în zgomotul trompetelor.

Acum, zidurile maritime erau și ele expuse atacurilor musulmane, iar împăratul a trebuit să-și devieze soldații de la zidurile terestre către zidurile extinse de-a lungul coastei de nord a orașului. Deși această ispravă a reprezentat un succes răsunător pentru turci, asediul s-a prelungit pe tot parcursul lunii mai. Mahomed a oferit Constantinopolului condiții în care împăratul putea abandona orașul și se putea îndrepta spre Morea. Constantin a ales calea onoarei și l-a informat pe sultan că prefera să moară apărând orașul. Având în vedere acest lucru, Mahomed a pregătit asaltul final. Pe 27 mai, și-a trecut în revistă trupele și a indicat personal poziția pe care fiecare unitate ar trebui să o ocupe. În dimineața următoare, bizantinii au lucrat cu înfrigurare la repararea breșelor din ziduri. Străzile erau pline de procesiuni, cântând litanii. Icoane miraculoase au fost așezate pe ziduri. Împăratul, înconjurat de greci și latini, s-a îndreptat spre Hagia Sofia, unde toată lumea a participat la ultima liturghie creștină a Imperiului Bizantin, înainte de a se întoarce la posturile lor de pe zidurile orașului.

Primul asalt turcesc, care a început în după-amiaza zilei de 28 mai, a fost respins. Imediat a urmat un al doilea asalt, mai hotărât, al soldaților anatolieni. De asemenea, respins, Mahomed a ordonat un al treilea și ultim atac al ienicerilor în dimineața zilei de 29 mai. În timpul acestui atac, generalul genovez Giustiniani Longo a fost rănit mortal, iar în curând stindardele sultanului au fost văzute plutind într-un punct din interiorul zidurilor. Împăratul și trupele sale au continuat să reziste la Poarta San Romano, unde Constantin a fost măcelărit de turci.

Turcii erau în sfârșit stăpânii citadelei creștinătății orientale. Scenele din 1204 s-au repetat. Bărbați, femei-

128. Căderea Constantinopolului în mâinile turcilor.

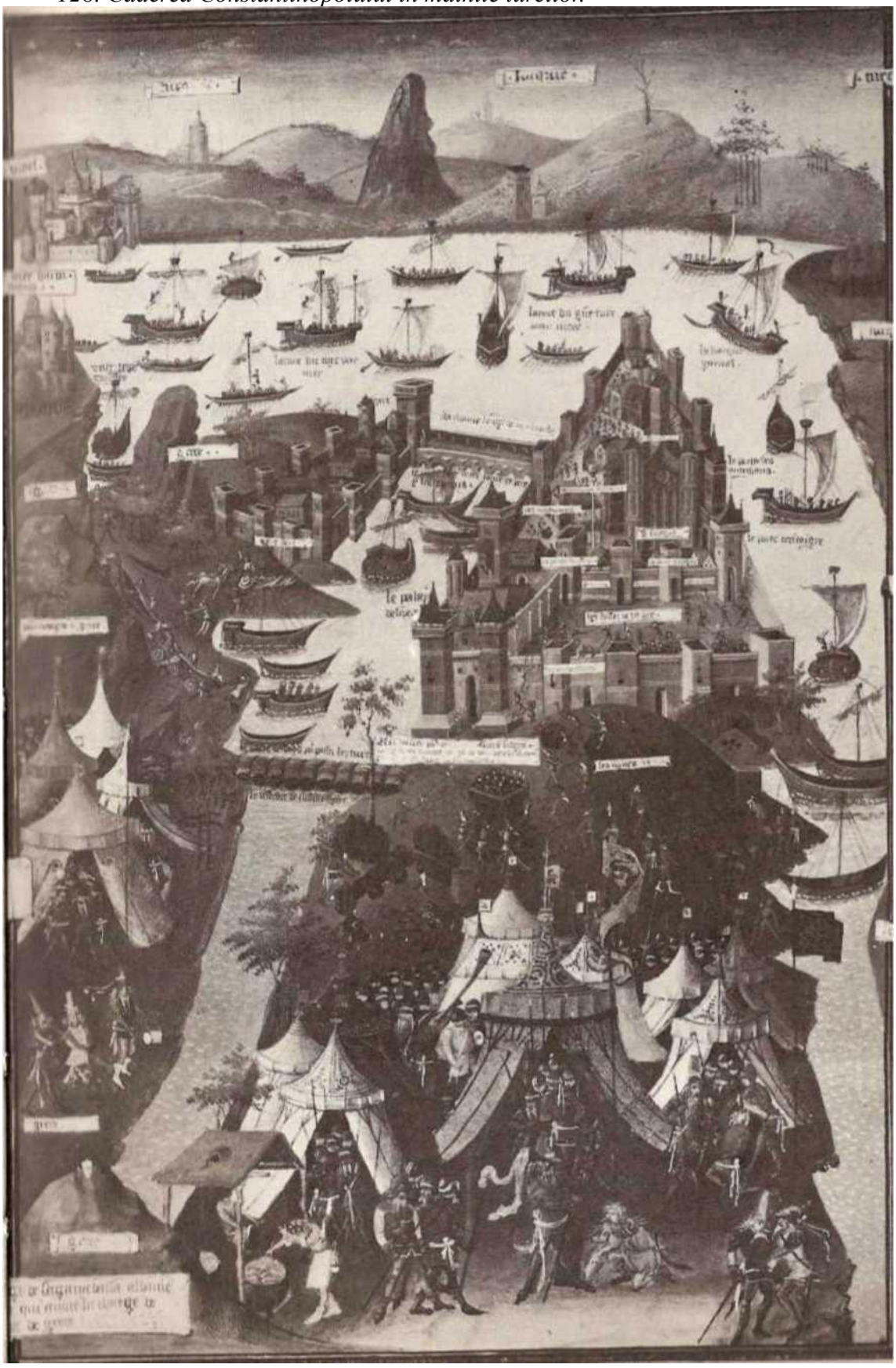

Oameni și copii au fost măcelăriți fără discriminare sau milă. După prima baie de sânge, a urmat asaltul sistematic asupra bisericilor, mănăstirilor, palatelor și reședințelor. Prizonierii, foarte numeroși, au fost înrobiți. Prada strânsă de soldații otomani era formidabilă. Niciodată înainte nu se mai văzuse așa ceva. Istoricul Ducas descrie evenimentul în detaliu:

> La trei zile după căderea orașului, el (Mohamed) a demontat corăbiile pentru ca acestea să se poată întoarce în provinciile și orașele lor de origine. Cărau încărcături atât de enorme încât păreau că se scufundă. Și ce încărcături? — Materiale și veșminte luxoase; obiecte și vase de aur, argint, bronz și alamă; nenumărate cărți; prizonieri, inclusiv preoți, laici, călugărițe și călugări. Toate corăbiile erau încărcate, iar corturile taberelor militare erau pline de captivi, precum și de obiecte și articole precum cele enumerate mai sus. Printre barbari, cineva a văzut un arhiepiscop îmbrăcat ca un preot, altul afișând un simbol auriu al unui preot, altul folosind lese din aur și stole de brocart pentru a ține câinii, în loc de lesele obișnuite. Mulți ospătau în fața unor patene aurii pline cu fructe și diverse alimente, devorându-le cu lăcomie și bând vin din potire sacre. Au umplut numeroase căruțe cu cărți, pe care apoi le-au răspândit în Occident și Orient. Pentru o singură monedă puteau cumpăra zece cărți (și ce cărți!) despre Aristotel, Platon, teologie și alte subiecte. Existau nenumărate evanghelii frumos iluminate. De la unii au luat aurul și argintul. Pe alții le-au vândut sau le-au aruncat. Toate icoanele au fost aruncate în focul unde se găteau.

După trei zile de jafuri oribile, Mahomed a intrat în Hagia Sofia, s-a urcat la amvon însoțit de un imam și a fost recitată rugăciunea de vineri. Apoi a intrat în sanctuarul creștin, unde a distrus personal altarul, un act care a simbolizat sfârșitul a o mie de ani de istorie.

EPILOG

Oricât de deplorabil ar fi fost sfârșitul său, istoria Bizanțului reprezintă totuși o mare epopee. Bizantinii au menținut vie flacăra civilizației într-o perioadă în care triburile barbare germanice și slave au redus cea mai mare parte a Europei aproape la haos și au păstrat acest grad ridicat de civilizație până când Europa Occidentală a putut să se ridice treptat și să înceapă să prindă contur. Nu este o exagerare să spunem că imperiului i se atribuie protejarea civilizației europene împotriva islamului în secolele al VII-lea și al VIII-lea. Dacă imperiul ar fi cedat atacurilor arabilor, islamul s-ar fi răspândit în cea mai mare parte a Europei, cu consecințe imprevizibile, într-o perioadă în care se afla încă într-o stare amorfă. Orientul slav ar fi primit, fără îndoială, credința musulmană, la fel ca și cea mai mare parte a Europei Centrale. Italia, izolată între Spania musulmană și un islam stabilit în Balcani și Europa Centrală, ar fi fost serios amenințată, la fel și papalitatea. De fapt, invaziile originare din Sicilia arabă ar fi putut foarte bine răspândi influența islamică în întreaga peninsulă italiană.

Imperiul a dat naștere unei arte extraordinare și originale, o artă care a fost decisivă în mare parte a lumii slave și a cărei influență este vizibilă în arhitectura venețiană și otomană, precum și în unele dintre primele școli de pictură din Italia. Civilizația sa a jucat un rol important în evoluția unor fenomene atât de diferite precum muzica religioasă, monahismul și umanismul occidental. Unul dintre cele mai mari servicii ale sale a fost cu siguranță conservarea unei vaste părți a patrimoniului literar grecesc clasic, o moștenire care reprezintă adevăratul fundament al umanismului occidental. În cele din urmă, a creat teologia creștină, cel mai impresionant monument intelectual al Evului Mediu.

Care este relația dintre Bizanț și „derivatele bizantine moderne” (adică Balcanii și Rusia) și Europa? Din punct de vedere geografic, în mod firesc, aceste derivate bizantine fac parte din Europa. Din punct de vedere istoric, însă, răspunsul nu este atât de ușor, întrucât Europa de Est prezintă diferențe puternice față de Europa de Vest, diferențe care erau deja vizibile în momentul ambasadei lui Lutprand la curtea lui Nicephorus Phocas. Civilizația europeană istorică despre care se vorbește de obicei este cea a Occidentului latino-germanic, care, ieșind din epoca feudală, a creat și a trăit Renașterea, Reforma, Iluminismul și industrialismul modern.

Spațiul cultural bizantin (în special Bizanțul și Balcanii) a început să simtă presiunea Occidentului la sfârșitul Evului Mediu și să sufere multe dintre influențele acestuia în viața comercială, artele militare, tehnologie, literatură și artă. Victoriile militare ale popoarelor altaice (mongolii în Rusia și turcii în Balcani) au oprit această mișcare, reorientând aceste societăți către Orientul musulman. În consecință, întâlnirea dintre Bizanț și Occidentul latin, care începuse atât de dezastruos pentru Orient, dar părea atât de promițătoare, a fost amânată cu patru sute de ani (până în secolul al XIX-lea), moment în care popoarele balcanice s-au confruntat cu sarcina imposibilă de a umple golul dintre Renaștere și Revoluția Industrială într-un interval scurt de timp. Rusia, care fusese prima care se scuturase de jugul mongol, inițiase mai devreme *apropierea* de Occident.

Însă, dacă Bizanțul se deosebea de Occident și poseda mult din ceea ce, pentru occidentali, are aroma Orientului exotic, societatea bizantină, la rândul ei, era la fel de diferită și distinctă de societatea islamică pe cât era de societatea occidentală. Acest lucru este încă vizibil pentru călătorul care părăsește Europa Centrală și, traversând Balcanii, intră în țările musulmane, căci, pe măsură ce se deplasează spre est, gradul de „ciudățenie” crește. Balcanii constituie zona de tranziție dintre Europa și Orientul Apropiat musulman. Același lucru era valabil și în Evul Mediu. Occidentul, Bizanțul

129. Grup de călugărițe din Constantinopol. Dintr-un manuscris din jurul anului 1400.

Islamul și alte societăți s-au dezvoltat în zone care aparținuseră parțial Imperiului Roman. Toate cele trei societăți împărtășesc tradiția greco-romană. Acest fapt le conferă o unitate vagă în perioada medievală, spre deosebire de societățile chineze, indiene și altaice.

În Occident, această tradiție a fost alterată de dispariția elementului grecesc, înlocuit de influența germanică, în timp ce în Orientul Apropiat elementul grec s-a dovedit destul de slab. Deși primii cuceritori arabi au fost afectați de proximitatea Bizanțului și au moștenit o mare parte din cultura literară greacă și instituțiile bizantine, Persia și Arabia au fost cele care au predominat în cele din urmă. Astfel, pe măsură ce Occidentul și Islamul s-au dezvoltat, acestea s-au distanțat treptat, în felul lor, de civilizația bizantină. Bizanțul a rămas mai atașat de cultura tradițională. Deși acest lucru, pe de o parte, a conferit societății sale un mare rafinament, a creat și cătușele care au împiedicat o dezvoltare mai viguroasă. Bizanțul reprezintă o societate și o cultură la jumătatea distanței dintre cele ale Islamului și Occidentul latin, mai legată de ambele decât Occidentul de Islam sau Islamul de Occident. Ca urmare a acestei poziții intermediare, popoarele ortodoxe s-au trezit pregătite psihologic să accepte occidentalizarea cu cel puțin un secol înaintea musulmanilor și s-au simțit mai puțin constrânse decât musulmanii de problemele pe care le-a implicat o astfel de adaptare.

BIBLIOGRAFIE

ISTORIE

G. Ostrogorsky, ... Istoria statului bizantin (Paris, 196?)
L. Bréhier, ... Viața și moartea Bizanțului (Paris, 1969)
Ch. Diehl, ... Istoria Imperiului Bizantin (Paris, 1969)
Cl. Dietrich ..... Die bizantinische Stadt im. 6. Jahrhundert (Munique, 1969)
Granville-Dawney ..... The Late Raman Empire (Nova Iorque, 1969)
Charles M. Brand ..... Bizanțul se confruntă cu Occidentul, 1180-1204 (Cambridge, Massachusetts).
1968)
D. Franz e.
J. KarayannopulosByzantinische Urkunderslehre (Munica, 1968)
A. Vasiliev, ... Istoria Imperiului Bizantin (Paris, 1932)
R. Jenkins ..... Bizanțul — Secolele imperiale, DD 610-1071 (Nova Iorque, 1966)
A. N. Stratos ..... Bizanțul în secolul al VII-lea, 2 vol. (Atena, 1965-1966)
D. T. RíceThe ..... Byzantins (Londres, 1964)
P. Lemerle ..... Histoire de Bizance (Paris, 1943)
J. M. ..... Hussey, Lumea bizantină (Londra, 1957)
K . RothHistoria del Império Bizantino (Barcelona, 1928)
N. Baynes , ... Imperiul Bizantin (Londra, 1946)
JB Bury ..... Istoria Imperiilor Lather Raman 2 vol. (Londra, 1923)
O istorie a Imperiului Roman de Răsărit (802-867) (Londra, 1912)
AHM Jones ..... Imperiul Roman Târziu (Oxford, 1964)
E. Stein, ... Istoria Imperiului Roman Târziu (Paris, 1949)
Ch. Diehl, R. Guilland și
R. Grousset ..... Imperiul de Vest de la 1081 la 1453 (Paris, 1945)
Ch. Dihel și G. Marçais, ... Lumea orientală din 395 până în 1081 (Paris, 1936)
E. Demangeot, ... De la unitate la divizarea Imperiului Roman (Paris, 1951)
V. Grumel, ... Tratat de studii bizantine — Cronologie (Paris, 1958)
J. Longmon ..... Imperiul Latin al Constantinopolului și Principatul Moreei (Paris, 1949)
E. Gerland ..... Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstanlinopel (Homber, 1905)
P. Goubert, ... Byzantium before Islam, 3 voi. (Paris, 1951-1965)
Gaudefroy-Demombynes e
Platanov, ... Lumea musulmană și bizantină până la cruciade (Paris, 1933)
D. M, Nicol ..... Despotatul Epirului (Oxford, 1957)
D. A. Zakythinos ..... Despotatul grecesc de Morea, 2 vol. (Paris, 1932)
W. Miller, Trebizonda , ultimul imperiu grecesc (Londra, 1926)

J. Bidez, ... Viața împăratului Iulian (Paris, 1930)
A. Piganiol ..... Împăratul Constaram (Paris, 1932)
A. Vasiliev ..... Justin I (Cambridge, Mass., 1950) P, Nevllie Ure
Justiniano y su época (Madrid, 1963)
WG Holmes ..... Epoca lui Justinian și Teadora, 2 vol. (Londra, 1903)
N . VolieOrigine et race de 1'empereur Justinian (Belgrad, 1935)
Ch. Diehl ..... Theodora, Împărăteasa Bizanțului (Paris, 1904)
H. Mielul ..... Théodora și Împăratul (Londra, 1954)
W. Schubart ..... Justinian și Théodora (München, 1943)
B. Rubin ..... Das Zeitalter Justinians (Berlin, 1960)
F, Chalandon ..... despre domnia lui Alexis Comnène (Paris, 1900)
Comnen, 2-Ioan al II-lea și Maurice Comnine (Paris, 1912)
J. Higgins, ... Războiul persan al împăratului Maurice I (Washington, 1939)
JB Pappadopulos ..... Theodore II Lascaris, Împăratul Niceei (Paris, 1908) Versuck
einer Genealogie der Palaiologen (1259-1453) (München, 1938)
A. Pernice ..... Împăratul Heraclio (Florența, 1905)
S. Runciman ..... Împăratul Romanus Lecapenus (Cambridge, 1929)
G. Schlumberger ..... Un empereur byzantin au Xe. secolul (Nicéphore Phocas)
(Paris, 1923) A. Vogt ..... Vasile I și civilizația bizantină la sfârșitul secolului al IX-lea.
1908)
P, Goubert ..... L'empereur Maurice et son temps (Paris, 1948)
G. Dennis ..... Domnia lui Manuel al II-lea la Tesalonic (Roma, 1960)
D. J. Geanakaplos ..... Împăratul Mihail Paleolog și Occidentul (Cambridge, Massachusetts,
1959)
DM Nicol ..... Familia bizantină a lui Kantakouzenos (Harvard, 1968)
G. Villehardouin ..... La Conquéte de Constantinople, ed. Faral, 2 vol., (Paris, 1938
1939)
S. Runciman ..... Căderea Constantinopolului, 1453 (Cambridge, Mass., 1969)

POVOS ESTRANGEI

L. Musset ..... Les Invasions, 2 vol., (Paris, 1965)
R. GroussetL'empire des steppes (Paris, 1939)
F. Mastroye ..... L'Ocádent à 1'époque Byzantine-Gothe et Vandales (Paris,
1904)
A. Vasiliev ..... Goții din Crimeea (Cambridge, Massachusetts, 1936)
Bizanțul și arabii (Bruxelles, 1968)
S. GuterbockByzanz und Persie (Berlim, 1906)
G. Patrono ..... Bizantini i Persiani alla fine del VI secolo (Florença, 1907)
I. Dujcec ..... Medioevo Bizantin-Slavo (Roma, 1965-1968)
F, Dvornik ....., Slavii, Bizanțul și Roma în secolul al IX-lea (Paris, 1926)
B. Leib ..... Romes, Kievul și Bizanțul la sfârșitul secolului al IX-lea (Paris, 1924)
I. Dujcev ....., Slavii și Bizanțul (Sofia, 1960)
N. Iorga, ... Istoria romanilor și a civilizației lor (Paris, 1922)
E. Eckhardt ..... Histoire de Ia Hungrie (Paris, 1932)
S. Runciman, ... O istorie a Primului Imperiu Bulgar (Londra, 1930)
V. Zlatarski ..... Istoria bulgarilor (München, 1918)
K. Jirecek Istoria sârbilor 2 vol. (Gotha, 1911-1918)

M. de Voinovitch ..... Histoire de Ia Dalmatie, 2 vol. (Paris, 1934)
G. Downey, ... O istorie a Antiohiei în Siria (Princeton, 1961)
J. Laurent ..... L'Arménie entre Byzantium et l'Islam (Paris, 1919)
S. der Nersessian ..... Armenia și Imperiul Bizantin (Cambridge, Mass., 1935)
Peter Charanis, ... Armenii în Imperiul Bizantin (Lisabona, 1963)
F. Chalandon, ... Istoria dominației normande în Italia, 2 vol. (Paris, 1907)
Ch. Diehl, ... Egiptul creștin și bizantin, în Hanotaux (Istoria Egiptului Națiunea Egipteană, III (Paris, 1933)
A, Ch. Johnson e
L. Egiptul bizantin Clwet (Princeton, 1949)
Ch. Diehl, ... Africa bizantină (Paris, 1959)
G. Starr ..... Iisus în Imperiul Bizantin (Nova Iorque, 1967)
F. Chalandon, ... Istoria Primei Cruciade (Paris, 1925)
G. Schlumberger, ... Bizanțul și cruciadele (Paris, 1927)
A. Frolow ....., Cercetări privind devierea celei de-a patra cruciade către Constantinopol (Paris, 1955)
E. Bradford ..... Crucea Ruptă - Povestea celei de-a Patra Cruciade (Noua Jersey, 1967)
S. Runciman, ... O istorie a cruciadelor, 3 vol. (Cambridge, 1951-1954)
AS Atiya ..... Cruciada din Nicopolis (Londra, 1934)
O. HaleckiCruciada din Varna (Nova Iorque, 1943)
J. Gay ..... Italia de Sud și Imperiul Bizantin (Paris, 1904)
D. de Guildenerone ..... L'Italie Byzantine (Paris, 1914)
D. C. de longh ..... Aspecte bizantine ale Italiei (Nova Iorque, 1967)
F. Thiried ..... Histoire de Venise (Paris, 1952)
P. GoubertL'Espagne Byzantine, (Paris, 1947)
JC Estopanãn ..... Byzancio y Espana (Barcelona, 1952)
E. Pere ..... Distrugerea Imperiului Grec (Nova Iorque, 1903)
W. Miller ..... *Latinii din Levant* (Cambridge, 1964)
Claude Cahen ..... Turcia preotomană (Nova Iorque, 1968)
H. A. Gibbons ....., Întemeierea Imperiului Otoman (Londra, 1916)
J. Laurent ..... Byzancet și turcii selgiucizi (Nacy, 1919)
P. Wittek ..... Ascensiunea Imperiului Otoman (Londra, 1938)
F. Babinger, ... Muhammad al II-lea, Cuceritorul și timpul său (Paris, 1954)
R. Mantran ....., Expansiunea musulmană (secolele V-XI) (Paris, 1969)
M. Spinka , O istorie a Balcanilor (Chicago, 1933)
G. Istoria Europei de Sud-Est de Stadrmüller (München, 1950)

BISERICA ȘI RELIGIA

F. Dvornik ..... Bizanțul și Primatul Roman (Paris, 1964)
B. Sartorius ..... L'Eglise Orthodoxe (Paris, 1968)
C. Olivier ..... L'essor du christianisme orientale (Paris, 1964)
M.J. ..... Le Guillou Spiritul ortodoxiei grecești și ruse (Paris, 1961)
A. Schmemann ....., Drumul istoric al ortodoxiei răsăritene (Londra, 1963)
A. Fortescue ..... Biserica Ortodoxă Răsăriteană (Londra, 1928)
S, Runciman ..... Marea Biserică în Captivitate (Cambridge, Mass., 1968)
J. Pargoire, ... Biserica bizantină din 527 până în 847 (Paris, 1923)
G. Zananiri, ... Istoria Bisericii Bizantine (Paris, 1954)
R. Janin, ... Bisericile orientale și riturile orientale (Paris, 1955)
C. Olivier ..... Bizanțul și creștinismul (Paris, 1964)
H, J. Schulz ..... Kultsymbolik der byzantinische Kircke (Estugarda, 1962)
D. J. Geanokoplos ..... Orientul bizantin și Occidentul latin - Studii ecleziastice și Istorie culturală (Nova Iorque, 1966)
S. Runciman ..... Schisma Răsăritului (Oxford, 1955)
F. Dvomik ..... Le Schme Photien (Paris, 1950)
Dl. Jugie, ... Schisma bizantină (Paris, 1941)
W. Norden ..... Das Papstumund Byzanz (Berlim, 1958)

J. Gay, ... Papa Clement al VI-lea și afacerile orientale (Paris, 1904)
A. Luchaire ..... Inocent 111 și chestiunea orientală (Paris, 1907)
A. Fliche și V. Martin, ... Istoria Bisericii, IV-IX (Paris, 1937-1944)
L. Bréhier ....., Cearta imaginilor (Paris, 1904)
E. A. Martin, ... O istorie a controversei iconoclaste (Londra, 1930)
A. Grabar ....., Iconoclasmul bizantin (Paris, 1957)
D. Obolensky ..... Bogomilii (Cambridge, 1948)
Jean Maspero, ... Istoria patriarhilor din Alexandria (518-610) (Paris, 1923)
Mgr. R. Devresse ..... Le patriarcal d'Antioche (Paris, 1945)
PJ Alexander ..... Patriarhul Nichifor al Constantinopolului (Oxford, 1958)
G. Patriarhia Bizantină (401-1204) (Londra, 1962)
R. Irmler ..... Geheimnivoller Athos (Basileia, 1965)
V. Eckenstein, ... O istorie a Sinaiului (Londra, 1921)
D. M. Nicol ..... Meteora — Mănăstirile rupestre din Tesalia (Londra, 1963)
V. Chiaroni ..... Lo scisma greco e il concilio di Firence (Florença, 1938)
J. Gill ..... Conciliul de la Florența (Cambridge, 1959)
A. Grillmeiser e
H. Rachet ..... Gas Konzil von Chalkedon, 3 vol. (Warzeburg, 1951-1954)
F. Dvornik ....., Filosofie politică creștină și bizantină timpurie (Harvard, 1966)
P. Charanis ..... Politica religioasă a lui Anastasie I (Madison, 1939)
H. Flămând ..... al Noului Mit: Spiritul creștin al bizantinilor Cultură (Graz, 1965)
R, Janin, ... Geografia ecleziastică a Imperiului Bizantin (Paris, 1968)
E. Episcopi și episcopate monofizite Honigmann din Asia înainte de secolul al VI-lea. secolul (Leuven, 1951)
J. Calderone ..... Costantino e il Cattolicesimo (Florenta, 1962)
P, Badffol ..... Împăratul Justinian și Scaunul Apostolic (Paris, 1926)
O. HaleckiUn empereur de Byzance à Rome (Varsóvia, 1930)
St. Giet ..... Les idées et l'action social de St. Basil (Paris, 1941)
J. Economos ..... Viața religioasă în Imperiul I Bizantin în trecut Comnènes et des Ange; (Paris, 1918)
H. G. Beck ..... Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich (Munich, 1959)

COMPANIE

S. Runciman, ... Civilizația bizantină (Paris, 1934)
H. Gelzer ..... Byzaminische Kuhurgeschichte (Tübingen, 1909)
D. Hesseling ..... Essai sur Ia civilizație bizantină (Paris, 1907)

N. lorga ..... Histoire de la vie bizantine, 3 vol., (Bucareste, 1935)
A. Ducellier ..... Bizantinii (Paris, 1963)
Ch, Dihel..... Studii bizantine, 2 vol. (Paris, 1906)
Bizanțul — Grandoare și decadență (Paris, 1919)
Lucruri și oameni ai Bizanțului (Paris, 1926)
Societatea bizantină în epoca comnenianã (Paris, 1929)
Problemele majore ale istoriei bizantine (Paris, 1943) Justinian și civilizația bizantină în secolul al VI-
Ch. Diehl..... lea, 2 vol. (Paris, 1959)
Viața și vremurile Theodorei (Londra, 1961)
C. M. Franzero..... A vida quotidiana em Bizâncio no século dos Comnenos (Lisboa,
G. Walter..... 1970)
La civiltà byzantine (Turim, 1915)
W. Turchi ..... Civilizația bizantină (Paris, 1950)
L. Brehier ..... Instituțiile Imperiului Bizantin (Paris, 1950)
Lumea bizantină (Paris, 1958)
J, M. Hussey ..... Kulturgeschichte van Byzanz (Estugarda, 1957)
H. W. Haussig .....
N. H. Baynes e Bizanțul - O introducere în civilizația romană de est (Oxford, 1948)
L. B. Moss ..... Partide politice și lupte dinastice în Bizanț la moartea lui Manuel
Comnen (Turim, 1913)
F, Cognasso ..... Acele probleme ale istoriei peisajului bizantin (Bruxelles, 1925)
Pour 1'histoire de Ia féodalité byzantine (Bruxelas, 1954)
G. Ostrogorsky ..... Jus graecoromanum (Athenas, 1951)
Dreptul roman în Imperiul Roman de Sus (Cambridge, 1938)
Maestrul Oficiilor (Nova Iorque, 1924)
J. e P. Zepos ..... Un manual al monedelor Imperiului Bizantin (Londra, 1957)
E. H. Freshfield..... Sistemul administrativ imperial în secolul al IX-lea (Londra, 1911)
A. E. R. Boak ..... Cercetări asupra administrării Imperiului Bizantin în secolul al IX-
H. G. Goodacre ..... lea. siècle (Paris, 1960)
Orient et Occident, 2 voi. (Paris, 1928)
J. B. Bury..... Viața rurală în Imperiul Bizantin (Paris, 1953)
Istoria generală a muncii, II (Paris, 1962)
G. Glykatzi-Ahrweiler..... Oamenii din Constantinopol între anii 400 și 800 (Paris, 1936)
Constantinopolul bizantin (Paris, 1964) Locuire bizantină (Paris,
J. Ebersolt ..... 1902)
G. Rouillard..... Istoria claselor rurale în Imperiul Bizantin (Paris, 1953) Cercetări
L.- H. Parias..... asupra vieții sclavilor în lumea bizantină (Paris, 1950)
Y. Manojlovic ..... Die byzantinische Volkswirtschaft (Munica, 1917)
R. Janin..... Criza monetară și economică din Bizanț între secolele XII-XV
F. de Beylie..... (Atenas, 1948)
N. A. Constantinescu ..... Studii de istoria monetară a Bizanțului (Paris, 1966) Cercetări
A. Hadjinikolan-Marava..... asupra obiceiurilor în Bizanț (Paris, 1943)
Istoria comerțului levantin în Evul Mediu, 2 vol. (Leipzig, 1923)
L. Brentano .....
D. A. Zakythinos.....
H. Antniadis-Bibicou.....
W. Heyd .....

G. Bratianu ..... Cercetări privind comerțul genovez la Marea Neagră în secolul al XIII-lea.
secolul (Paris, 1929)
Studii bizantine de istorie economică și socială (Paris, 1938)
H. Bizanțul și marea de la Ahrweiller — Marina, politica și
Instituțiile maritime ale Bizanțului în secolele VII-XV (Paris, 1961)
AR Lewis ..... Puterea navală și comerțul în Evul Mediu (Princeton, 1951)
RA Lopez e.
I. W. Raymond ..... Comerțul medieval în lumea mediteraneană (Nova Iorque, 1955)
J. Lindsay ..... Bizanțul în Europa (Londra, 1952)
G. Luzzatto ..... Storia Económica di ltalia: II Medioevo (Florença, 1923)

ARTĂ, LITERATURĂ ȘI CUNOAȘTERE

Wladimir Sas-Zalociecky ..... Bizanț (Lisabona, 1969)
J. Beckwith ..... Arta Constantinopolului - O introducere în arta bizantină 330-1453 (Londra, 1965)
G. Mathew ..... Estetică bizantină (New York, 1964)
P. A. Michelis ..... Esthétique de l'Art Byzantin (Paris, 1959) l'Art Byzantin, 2 vol.
H. Pierre e R. Tyler ..... (Paris, 1934)
A. Grabar ..... L'Art Byzantin (Paris, 1938)
D. T. Rice ..... Arta epocii bizantine (Londra, 1963)
Ch. Dihel ..... Manuel d'Art Byzantin, 2 vol. (Paris, 1925)
D. T. Rice ..... Renașterea secolului al XII-lea în artele bizantine (Hull, 1965).
Die Baukunse Komtantinopels (Berlin, 1907)
D. Gürlitt ..... Constantinopol — Iconografia unui oraș sfânt (Oxford, 1965)
P. Sherrard ..... Pictură bizantină (Londra, 1948)
D. T. Rice ..... Pictură bizantină — Ultima fază (Nova Iorque, 1968) Sculptură bizantină și arte minore (Paris, 1936) Icoană și minaret — Surse ale
L. Bréhier ..... civilizației bizantine și islamice (New Jersey, 1969)
Ch. M. Brand ..... Arhitectură și decorare bizantină (Londra, 1956)
Mozaicuri bizantine (Londra, 1952)
J. A. Hamilton ..... Emailuri bizantine din secolul al V-lea până în secolul al XIII-lea
P. Meyer ..... (Nova Iorque, 1968)
V. Klaus ..... Miniatura bizantină (Paris, 1926)
Artele somptuoase ale Bizanțului (Paris, 1923)
J. Ebersolt ..... La musica byzantine (Milão, 1938)
O istorie a muzicii și imnografiei bizantine (Oxford, 1949)
O. Tiby ..... Mozaicuri bizantine din Italia (Paris, 1952)
E. Welksz ..... Bizanțul și pictura romanică în Germania (Paris, 1966)
Arta bizantină printre slavi, 2 vol. (Paris, 1930)
R, Guilland ..... Mozaicuri din Ravenna (Londra, 1952)
G. Carnes ..... Bisericile bizantine timpurii din Macedonia și sudul Serbiei
T. Opensky ..... (Londra, 1963)
G. Bovini .....
R, T. Hoddinott ..... Const. Cavamos Gândire și artă bizantină (Belmond, Mass, 1968)

André Mirambel, ...„Literatura bizantină”, în Istoria literaturii, I. Enciclopedia Pléiadei (Paris, 1956)
F. Masai .....Pléshon și platonismul lui Mistra (Paris, 1956)
Ch, Zervos .....Un filosof neoplatonic din secolul al XI-lea. — Michel Pselos (Paris, 1919)
Introducere la studiu de J. Meyendorff de Grégoire Palamas (Paris, 1959)
B. Tatakis ....., Filosofia bizantină (Paris, 1949)
R . Cantarella Poeții bizantini 2 vol. (Millau, 1938)
Epopeea Bizanțului (Florența, 1940)
G, Bucker .....Anna Comnena (Oxford, 1928)
G. Avionul .....Reprezentarea sacră în literatura bizantină (Gretta-Fierar, 1912)
J. Bury .....Romanțe cavalerești pe pământ grecesc (Oxford, 1911)
V. Cottas .....Teatrul Bizantin (Paris, 1931)
J. Theorides .....„Știința bizantină”, în R. Taton, în Istoria generală a Științe, I (Paris, 1949)
M. Stephanides .....„Savanții bizantini și știința modernă”, de Archeion, XIV (Paris, 1932)
P. Tannery , ...Științe exacte la bizantini (Paris, 1920)
Simpozion despre istoria științei bizantine (Washington, 1961)
Lynn White Jr. .....Tehnologie medievală și transformări sociale (Paris, 1969)
Domnul Mercier, ...Focul grecesc (Paris, 1952)
J. Theorides, ...„Tehnici bizantine”, de N. Dumas, „Istorie” Tehnici generale, I (Paris, 1962)
DJ Geanakoplos .....Bizanzio e il Rinascimento, (Roma, 1967)
Savanți greci la Veneția — Studii privind diseminarea
Învățarea greacă de la Bizanț până în Europa de Vest (Cambridge, Mass., 1962)

LISTA ILUSTRAȚIILOR

1. Capul împăratului Diocleţian. Marmură. Parte a unei statui mai mari decât natura. Muzeul Arheologic din Constantinopol. Fotografie Hirmer.
2. Victoria lui Șapur I asupra lui Valerian. Cameo sasanid. Secolul al IV-lea. Cabinetul Medalelor, Paris.
3. Capul lui Constantin cel Mare. Marmură. Basilica Nova, Palazzo dei Conservatori, Roma. Fotografie de Hirmer.

4.5. Aureus, monedă de aur a lui Diocleţian. British Museum. Londra. Fotografie de Peter Clayton.

6,7. Solidusul de aur al lui Constantin. British Museum, Londra. Fotografie de Peter Clayton.

8. Constantin aduce omagiu Fecioarei. Detaliu al unui mozaic. Secolul al X-lea. Hagia Sofia, Constantinopol. Fotografie de Hirmer.
9. Constantin I la Podul Milvian. Detaliu. dintr-o miniatură a Predicilor Sfântului Grigore de Nazianz, cca. 880. Ms. gr. Bibliothèque Nationale, Paris.
10. Podul Milvius, Roma. Fotografie Mansell-Anderson.
11. Constantinopol: orașul văzut din aer. Secolele al IX-lea-al XI-lea. Reconstrucție de Alam Sorrell.
12. Teodosie prezidând jocurile. Baza de marmură a unui obelisc egiptean din cca. 390. Hipodromul din Constantinopol. Fotografie de Hirmer.
13. Nave în portul Classis. Mozaic. Începutul secolului al VI-lea. Biserica Sant'Apollinare Nuovo, Ravenna. Fotografie de Marzari.
14. Stilicho. Relief din panoul din dreapta al unui diptih de fildeș, cca. 400. Comoara Catedralei din Monza. Fotografie de Hirmer.
15. Capul lui Arcadius. Marmură Pentelică. 395-400. Muzeul Arheologic din Constantinopol. Fotografie de Martin Hürlimann.
16. Monedă de aur cu efigia lui Teodoric cel Mare. 493-526. Muzeul Terme, Roma. Fotografie: Deutsches Arháologisches Institut, Roma.
17. Dansatoare și un animal mic. Parte dintr-o broderie de lână. Secolul al V-lea sau al VI-lea. Muzeul de Arte Frumoase, Boston.
18. Fecioara cu Pruncul. Detaliu al unei picturi murale. Secolul al VI-lea sau al VII-lea. Mănăstirea Baxit. Fotografie de la Muzeul Coptului, Cairo.
19. Palatul lui Theodoric. Detaliu al unui mozaic. Începutul secolului al VI-lea. Sant'Apollinare Nuovo, Ravenna, Fotografie de Marzari.
20. Acestea sunt Menas într-o nișă. Cutie de fildeș. Probabil alexandrin. Secolul al VI-lea. British Museum, Londra. Fotografie de Hirmer.
21. Capul lui Justinian. Detaliu dintr-un mozaic. Secolul al VI-lea. San Vitale, Ravenna. Arhivele Thames & Hudson.
22. Capul împărătesei Theodora. Detaliu dintr-un mozaic. Secolul al VI-lea. San Vitale, Ravenna. Arhivele Thames & Hudson.
23. Iulian Apostatul îl asediază pe Ctesifon. doamna gr. 510, f, 409 v. Bibliotheque Nationale, Paris.
24. Sfinții Grigorie Nazianzen și Teodosie. doamna gr. 510 f, 239. Bibliothèque Nationale, Paris.
25. Parte din dipticul de fildeș Lampadii, probabil reprezentând Hipodromul din Constantinopol, cca. 355. Museo Cristiano, Brescia.
26. Biserica Sfinții Serghie și Bac, Constantinopol. Detaliu al cornișei și capitelului, 527-536. Fotografie de Joaephine Powell.
27. Zidari la lucru. Miniatură a unei psalteri. 1066, British Museum. Londra, fotografie oferită cu amabilitate de curatorii muzeului.

28. „Poarta de Aur și zidurile Constantinopolului”, partea de sud, cca. 400. Fotografie de Hirmer.
29. Sfânta Irene, Constantinopol. Exterior c.532 Fotografie Hirmer.
30. Yeribatan-Saray. Cisterne subterane construite de Justinian. Fotografie de Hirmer.
31. Apeductul Valens, Constantinopol. Construit în 368. Fotografie de Hirmer.
32. Hagia Sofia, Constantinopol. Interior. Construită între 532-537. Gravură după Fossati: Hagia Sofia, Constantinopol, restaurată recent prin ordinul Majestății Sale Sultanul Abdul Medjiel. Londra, 1852.
33. „Vază de Rubens”. Agat, cca. 400 d.Hr. Galeria de Artă Walters, Baltimore.
34. Personificarea Indiei. Tavă de argint. Secolul al VI-lea, Muzeul Arheologic din Constantinopol. Fotografie de Hirmer.
35. Crucea lui Iustin al II-lea. Argint aurit, c. 575. Capella delle Reliquie, Bazilica Vatican, Roma. Fotografie Mansell-Alinari.
36. Tronul Arhiepiscopului Maximian. Sfântul Ioan Botezătorul și cei patru Evangheliști. Fildeș. Secolul al VI-lea. Museo dell'Arcivescovado, Ravenna. Fotografie de Hirmer.
37. Multi solidus, piesă de aur a lui Justinian, 534-538. Electrotip al piesei originale de aur care exista în Cabinetul Medalilor, Paris. British Museum, Londra. Fotografie de Peter Clayton.
38. Solidus de aur al lui Phocas. Probabil emis în 603. Colecția lui P.D. Whitting. Fotografie de Peter Clayton.
39. Solidusul auriu al lui Heraclius și Constantin. 613-629. Colecția P.D. Witting. Fotografie de Peter Clayton.
40. Solidus de aur al lui Heraclius și Constantin 629-631. Colecția PD Whitting. Fotografie de Peter Clayton.
41. Statuia lui Heraclius. Bronz. 610-641. Barletta. Fotografie de Hirmer.
42. Reversul tipic al unei monede de bronz. de Abd al Malik. Colecția Constantinopolului. Fotografie de Martin Hürlimann.
43. Mecca. Gravură de Hunglinger care înfățișează Kaaba, 1803. British Museum, Londra. Fotografie de RB Fleming & Co. Ltd.
44. Solidus aur al lui Constantin V. (avers). 741-775. Colecția P D. Scriere. Fotografie de Peter Clayton.
45. Solidus aur cu efigia din Împărătea Irene. 797-802. Muzeu Britanic, Londra. John's Photography Webb.
46. Războaiele lui Nichifor I împotriva lui Krum și capturarea lui Nichifor. Iluminari dintr-o copie slavă a Codex Minasses. 1345. Biblioteca Vaticanului, Roma.
47. Solidus de aur al lui Iustinian al II-lea, înfățișându-l pe Hristos, Regele Regilor. 685-695. Colecția PD Whitting. Fotografie de Peter Clayton.
48. Solidus de aur al lui Leon al III-lea, 717-741. Colecția PD Whitting. Fotografie de Peter Clayton.
49. Iconograf estompând o imagine. Miniatură din Psaltirea lui Chludov. Secolul al IX-lea. Biblioteca Publică din Moscova. Fotografie. Colecția École des Hautes Études, Paris.
50. Cruce mozaică în absida bisericii Santa Irene, Constantinopol, între secolele VIII și IX. Fotografie furnizată cu amabilitate de Institutul Bizantin.
51. Teodora restaurează icoanele. Ms. gr. 1613, fl. 392. Biblioteca Vaticanului, Roma.
52. Adorația și Nașterea Domnului. Diptic de fildeș. Secolul al VI-lea. British Museum, Londra. Fotografie de Hirmer.
53. Nașterea Domnului, manuscris cu text siriac. 1216-1220. British Museum, Londra. Fotografie oferită cu amabilitate de curatorii muzeului.
54. Marea Moschee din Damasc. Scenă arhitecturală deasupra intrării în curte. Mozaic. 715. Fotografie de J.E. Dayton.
55. Sfinții Chiril și Metodie în genunchi înaintea lui Hristos. Fresca din San Clemente, Roma. secolul al XI-lea. Potrivit lui J. Wilpert, *Die Römischen Mosaiken und Malerein.*
56. Leon al VI-lea primește învestitura Sfintei Înțelepciuni. Detaliu al unui mozaic. Hagia

Sofia, Constantinopol. Sfârșitul secolului al IX-lea. Fotografie. Arhivele Thames & Hudson.

57. Portretul împăratului Vasile al II-lea Bulgaroctonus. Din Psaltirea lui Vasile al II-lea. 876-1025. (Cod. gr. 17). Biblioteca Marciana, Veneția. Fotografie de Hirmer.
58. Greutate reprezentându-l pe Nichifor Foca, care a murit în anul 610 d.Hr. British Museum. Fotografie oferită de administratorii muzeului.
59. *Solidus* auriu . Ioan I Tzimiskis încoronat de Fecioară. Colecția PD Whitting. Fotografie de Peter Clayton.
60. Epifania împăratului Constantin al VII-lea Porfirogenetul. Relief în fildeș, *cca.* 944. Muzeul de Arte Frumoase, Moscova. Fotografie de Hirmer.
61. Vânătoare de lei călare. Fragment din O pânză de mătase. Mijlocul secolului al VIII-lea. Muzeul Istoric al Tíssus, Lyon. Fotografie Giraudon.
62. Bărbat strangulând un leu. Pânză de mătase. Secolul al VIII-lea. Muzeul Victoria și Albert, Londra. Fotografie de Hirmer.
63. Munca în vie. Miniatură a unei copii a Evangheliilor. Secolul al XI-lea. Biblioteca Națională, Paris.
64. Tunsul oilor, navigația, agricultura. Miniatură a unei copii a Predicilor Sfântului Grigore de Nazianz. Secolul al XI-lea. Biblioteca Națională. Paris.
65. Silenus și Menada dansând. Tavă din argint și argint aurit 510-629, Muzeul Ermitaj, Leningrad. Fotografie. Biblioteca SCR
66. Potir purtând numele împăratului roman, aur, pietre prețioase și *email cloisonné,* cca. 1070. Tezaurul Sfântului Marcu, Veneția. Fotografie de Osvaldo Bohm.
67. Triplet Harbaville. Panou central. Fildeș. Sfârșitul secolului al X-lea. Muzeul Luvru, Paris. Fotografie de Hirmer.
68. Sfântul Luca. Dintr-o Evanghelie din secolul al XI-lea. Ms. 28 815 d.Hr., fl. 76 v. British Museum, Londra. Fotografie oferită de administratorii muzeului.
69. Mănăstirea Sfânta Ecaterina. Muntele Sinai, fotografie de Beno Rothenberg.
70. Pictură murală Tokalc Kilise, Cappadocia. Se văd straturi mai vechi și mai ulterioare. Fotografie de Josephine Powell.
71. Vulturi. Detaliu al unui giulgiu de la Saint Germain l'Auxerrois. Mătase. Sfârșitul secolului al X-lea. Biserica Sfântul Eusebiu, Auxerre. Fotografie de Giraudon.
72. Biserica Sfântul Ioan de Studium, Constantinopol. Interior, partea de est, cca. 463. Fotografie de Hirmer.
73. Fecioara cu Pruncul, sfinți și vulturi. Icoană din Biserica Sfânta Ecaterina de pe Muntele Sinai. Secolul al VI-lea. Fotografie de la Institutul Francez din Atena.
74. Iluminarea *Theriaca* lui Nicander . secolul al X-lea. Supl. gr. 247 fl. 47 v. Bibliotheque Nationale, Paris.
75. Răpirea Europei. Detaliu al capacului unei cutii de bijuterii Veroli. Fildeș. Secolele X și XI. Muzeul Victoria și Albert, Londra.
76. Hristos Pantocrator. Mozaic, *cca.* 1100. Dom, Daphne, Grecia. Fotografie de David Talbot Arroz.
77. Relicvariu al Sfintei Cruci, Emailuri ale centrului învelișului exterior, *cca.* 955. Tezaurul Catedralei, Limburg-on-Lahn. Fotografie de Hirmer.
78. Constantin, Zoe, Theodora. Plăci emailate de pe coroana lui Constantin Monomah. 1042-1055. Muzeul Național din Budapesta. Fotografie de Hirmer.
79. Cele Patru Râuri ale Paradisului. Din *Omiliile* lui Iacov din Kokinobafos, secolul al XII-lea. Manuscris mare 1208. Bibliothèque Nationale, Paris.
80. David compunând Psalmii. Din Psaltire. din Paris. Secolul al IX-lea. Ms. gr. 139, Bibliotheque Nationale, Paris. Fotografie Hirmer.
81. Împăratul Nichifor Botaniates, Sfântul Ioan Gură de Aur și un înger. Miniatură din *Omiliile* Sfântului Ioan Gură de Aur, cca. 1078. Doamna Coinslin 79, fl. 2 v. Bibliotheque Nationale, Paris. Fotografie Hirmer.

82. Încoronarea lui Romanos IV și Eudoxia. Fildeș, *c.* 950. Cabinet des Médailles, Paris. Fotografie de Hirmer.
83. *Solidus* de aur al lui Isaac I Comnen. 969-976. Colecția PD Whitting. Fotografie de Peter Clayton.
84. Sfânta Coroană a Ungariei. Aur și email. 1074-1077. Tezaurul din Budapesta. Fotografie de Marburg.
85. Profesori și elevi. Desen bazat pe Codexul Skylitzes. Între secolele al XIII-lea și al XIV-lea. Biblioteca Națională, Madrid.
86. Catedrala Ani, nord-vestul Armeniei. 989-1001. Fotografie de Ara Guler.
87. Sfintele Femei de la Mormânt.

Evanghelia în miniatură din 1038. Matenadaran 6201, Erevan, Armenia. Fotografie de Cercle d'Art Editions.

88. Armata bizantină învinsă de turci. Miniatură din Codexul Skylitzes. Secolele XIII-XIV. Biblioteca Națională, Madrid.
89. Alexios I Comnen. Ms. gr. 666, fl. 20. Biblioteca Vaticanului, Roma.
90. Catedrala din Cefalù. Mozaic absidal, *cca.* 1155. Fotografie Mansell-Alinari.
91. Scene din Noul Testament. Fildeș. Secolul al XII-lea. Muzeul Victoria și Albert, Londra.
92. Cina cea de Taină. Mozaic. Ultimul sfert al secolului al XII-lea. Catedrala San Marco, Veneția. Fotografie de Martin Hürlimann.
93. Bătălia de la Dorylaeum. Miniatura medievală, Bibliothèque Nationale, Paris.
94. Fecioara și Pruncul între Împăratul Ioan Comnenul și Împărăteasa Irina. Mozaic, *cca.* 1118. Hagia Sofia, Constantinopol. Fotografie de Hirmer.
95. Manuel Comneno. doamna gr. 1176. fl. 11. Biblioteca Vaticanului, Roma.
96. Tekfur Saray, Constantinopol. Probabil construit de Manuel al II-lea Komnenos în jurul anului 1150. Fotografie de Hirmer.
97. Biserica Sf. Marcu, Veneția, mozaic care prezintă aspectul original al bisericii. 1260-1270. Fotografie de Martin Hürlimann.
98. Fecioara din Vladimir. Panou, *cca.* 1130, Galeria Tretiakov, Moscova.
99. Fecioara Maria. Mozaic (distrus). Secolul IX. Biserica Adormirii Maicii Domnului. Niceea. Fotografie de Klougé.
100. Hagia Sofia, Trebizond. Gravură de C. Texier, *Asie Mineure,* Paris. 1835. Fotografie John R. Freeman.
101. Expulzarea diavolului din trupul fiicei femeii din Canaan. Pictură murală. Secolul al XIII-lea. Hagia Sofia. Trebizonda. Fotografie de Russell Trust.
102. Zidurile orașului Niceea. Gravură preluată din C. Texier, *Asie Mineure,* Paris 1835. Fotografie de John Freeman.
103. Theodore Lascaris. Din Codexul Monacense. Ms. gr. 442. Biblioteca de Stat, München.
104. Încoronarea lui Baldwin din Flandra. doamna gr. 9081, fl. 99 c. Bibliothèque Nationale, Paris.
105. Sfinții Luca și Iacov. Dintr-o copie a Faptelor *Apostolilor și Epistolelor.* Prima jumătate a secolului al XIII-lea. Ms. gr. 1208, fl. IV. Biblioteca Vaticană, Roma.
106. Cai. Bronz. Probabil elenistic. Bazilica San Marco, Veneția. Fotografie de Mansell-Alinari.
107. Turnul Galata. Constantinopol. De la J. H. S. Pardoe, *Frumusețile Bosforului,* 1838. British Museum, Londra. Fotografie de John R. Freeman.
108. Mihail al VIII-lea Paleolog. Din Codexul Monaceme. doamna gr. 442. Staats-bibliothek, München.
109. Andronic al II-lea Paleologul. Dintr-un manuscris din secolul al XIV-lea (?) Ms. 1293. Muzeul Bizantin, Atena. Fotografie de Giraudon.
110. Împăratul Ioan al VI-lea Cantacuzen pe tron. Dintr-un manuscris al Cantacuzenilor. 1370-1375. Ms. gr. 1242, fl. 5 v, Biblioteca Națională, Paris. Fotografie de Hirmer.
111. Jalal al-din Rumi. Miniatură turcească. Secolul al XVI-lea. Biblioteca Topkapi, Constantinopol.
112. Dervișii dansatori. 1792-1793, Dna. 474, fl. 248 n. Colecția Chester Beatty, Dublin.
113. Un ienicer. Desen de Gentile Bellini, *cca.* 1480. British Museum, Londra.

114. Psihologul Manuel al II-lea. Conform unui
Copie a discursului funerar rostit de împăratul Manuel cu ocazia morții fratelui său Teodor, despot de Morea (d. 1407), Suppl. gr. 309, fol. VI.
Bibiiotheque Nationale, Paris.

115. Andreas Paleologos. Frescă de Bernardino Pinturichchio. Camera Borgia. Vatican, Roma. Fotografie de Mansell-Alinari.

116. Ioan al VIII-lea Paleologul. Fresca de Benozzo Gozzoli. Palatul Medici, Florența. Fotografie de Mansell-Alinari.

117. Orașul Mistra. Datând în mare parte din secolul al XIV-lea. Fotografie de Josephine Powell.

118. Intrarea în Ierusalim. Detaliu al unei picturi murale, *cca.* 1380. Biserica Peribleptos, Mystras. Fotografie de Josephine Powell.

119. Teodor Metochitul. Detaliu al unui mozaic. 1320-1330. Timpanul bisericii Kariye Jami, Constantinopol. Fotografie: Institutul Bizantin, Washington.

120. Hristos Pantocrator. Mozaic 1300-1320. Kariye Jami, Constantinopol. Fotografie Hirmer.

121. Portretul lui Hipocrate. Dintr-un manuscris de Hipocrate, *cca.* 1342. Ms. gr. 2144, fl. 10. Biblioteca Națională, Paris. Fotografie de Hirmer.

122. Doi păstori. Detaliu al Nașterii Domnului.
cca. 1312. Biserica Sfinților Apostoli, Salonic. Conform lucrării lui Xyngopoulos *Thessalonique et la Peinture Macedoneană.* Atena, 1955.

123. Biserica Sfinților Apostoli, Salonic.
Partea estică, *cca.* 1312. Fotografie. Collection de l'École des Hautes Études, Paris.

124. Santa Maria Pammarkaristos, Fetiye Jami, Constantinopol. Partea de est. secolul al XIII-lea. Fotografie de Martin Hürlimann.

125. Anastasis. Pictură murală, cca. 1310. Kariye Jami (Biserica Sfântul Mântuitor). Constantinopol. Fotografie de Institutul Bizantin, Washington.

126. Rumeli Hisar. Fort construit pe Bosfor de Mehmed al II-lea. Fotografie de Martin Hürlimann.

127. Portretul sultanului Mehmed al II-lea. Gentile Bellini. 1480. Galeria Națională, Londra.

128. Asediul Constantinopolului, 1453. Al doilea
Bertrandon de la Broquière: *Voyage d'outremer,* 1455. Bibliothèque Nationale, Paris, Ms. fr, 9087, v. 207.

129. Grup de călugărițe. De la Lincoln College, Typicon, înălțimea anului 1400. Ms. gr. 35, fl., 12 r. Biblioteca Bodleiană, Oxford.

HĂRȚI

Hărțile au fost concepute de dna PS Verity.

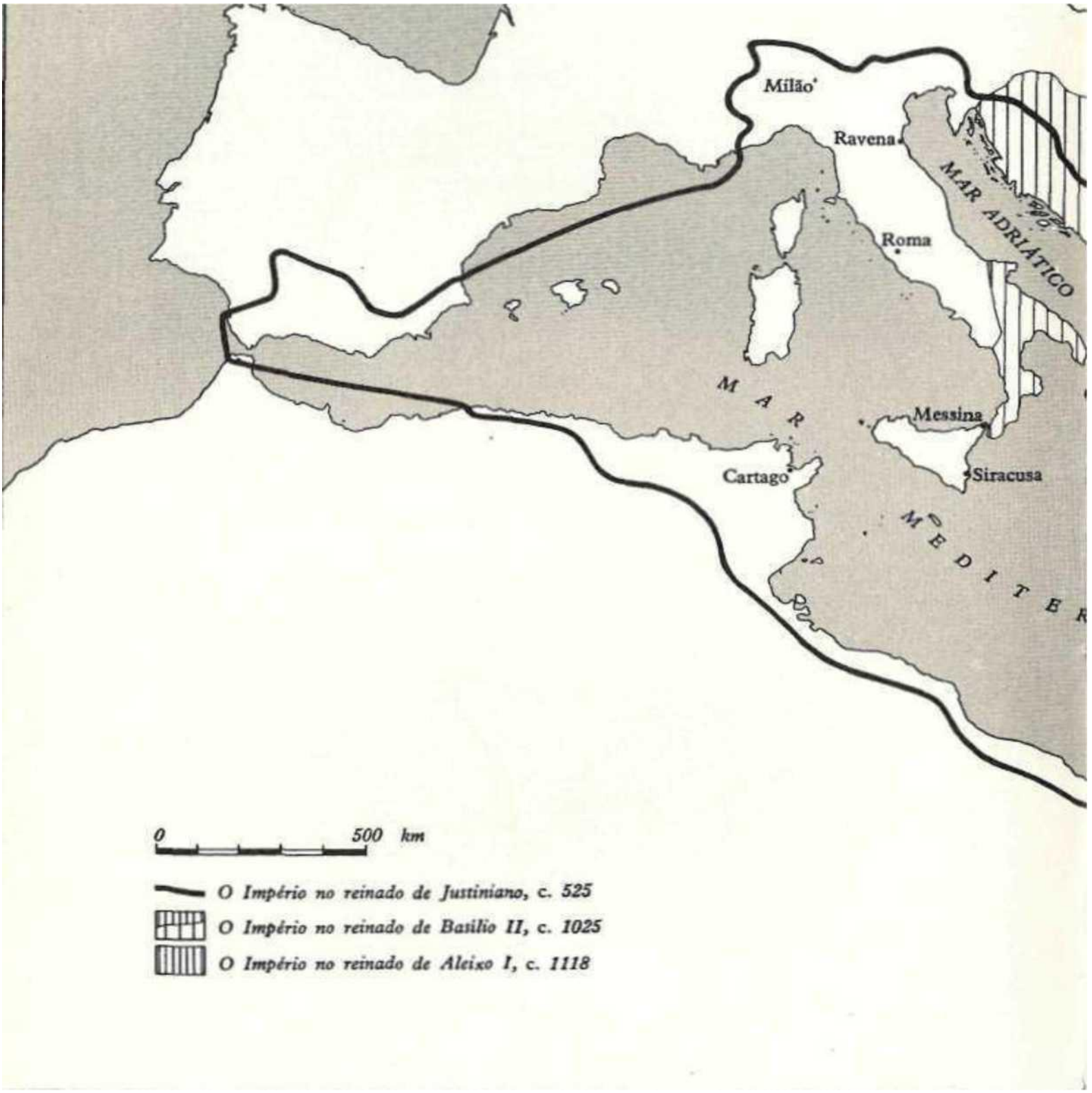

Expansiunea maximă a Imperiului Bizantin.

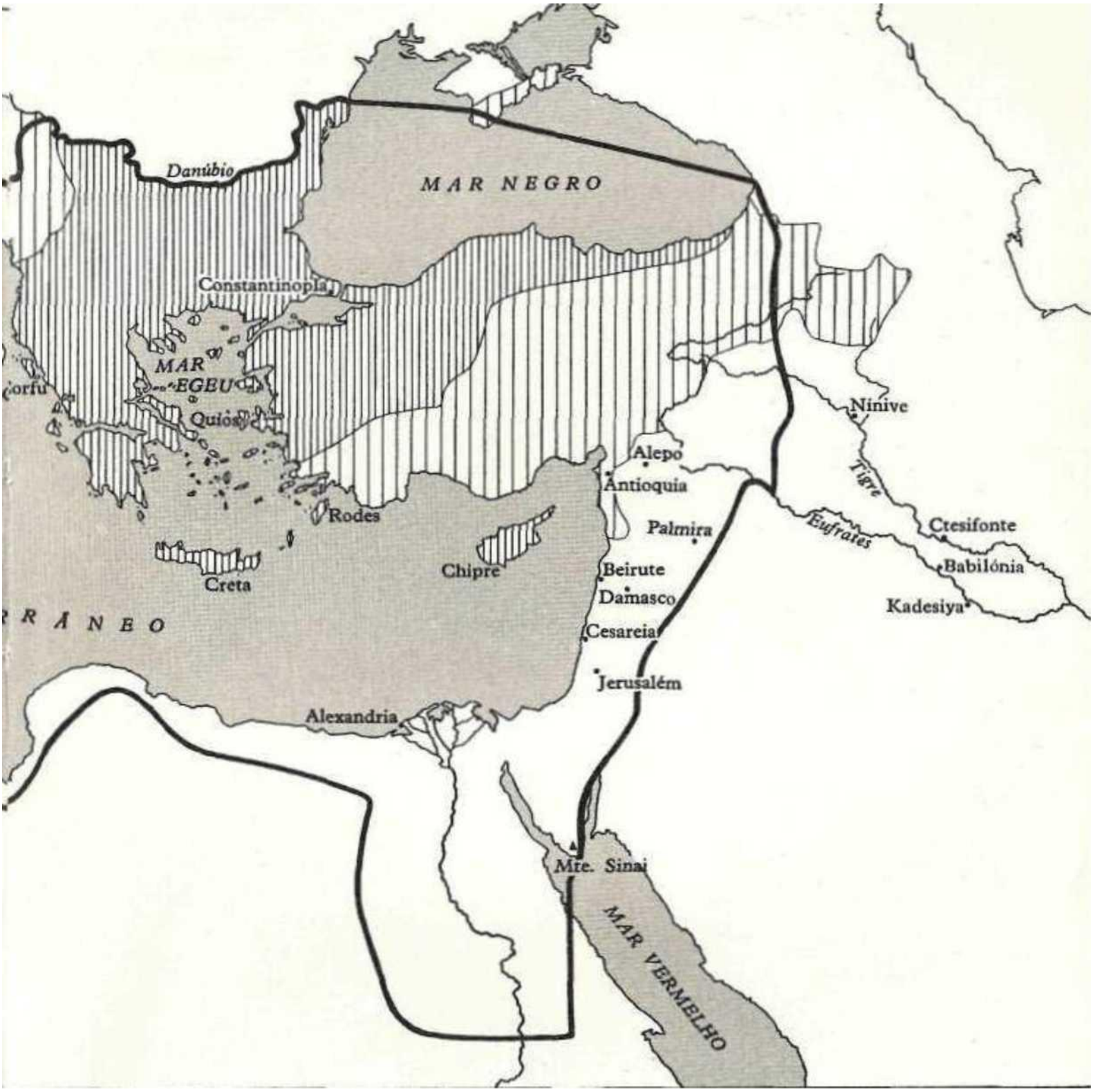

Expansiunea maximă a Imperiului Bizantin.

Nucleul central al Imperiului Bizantin.

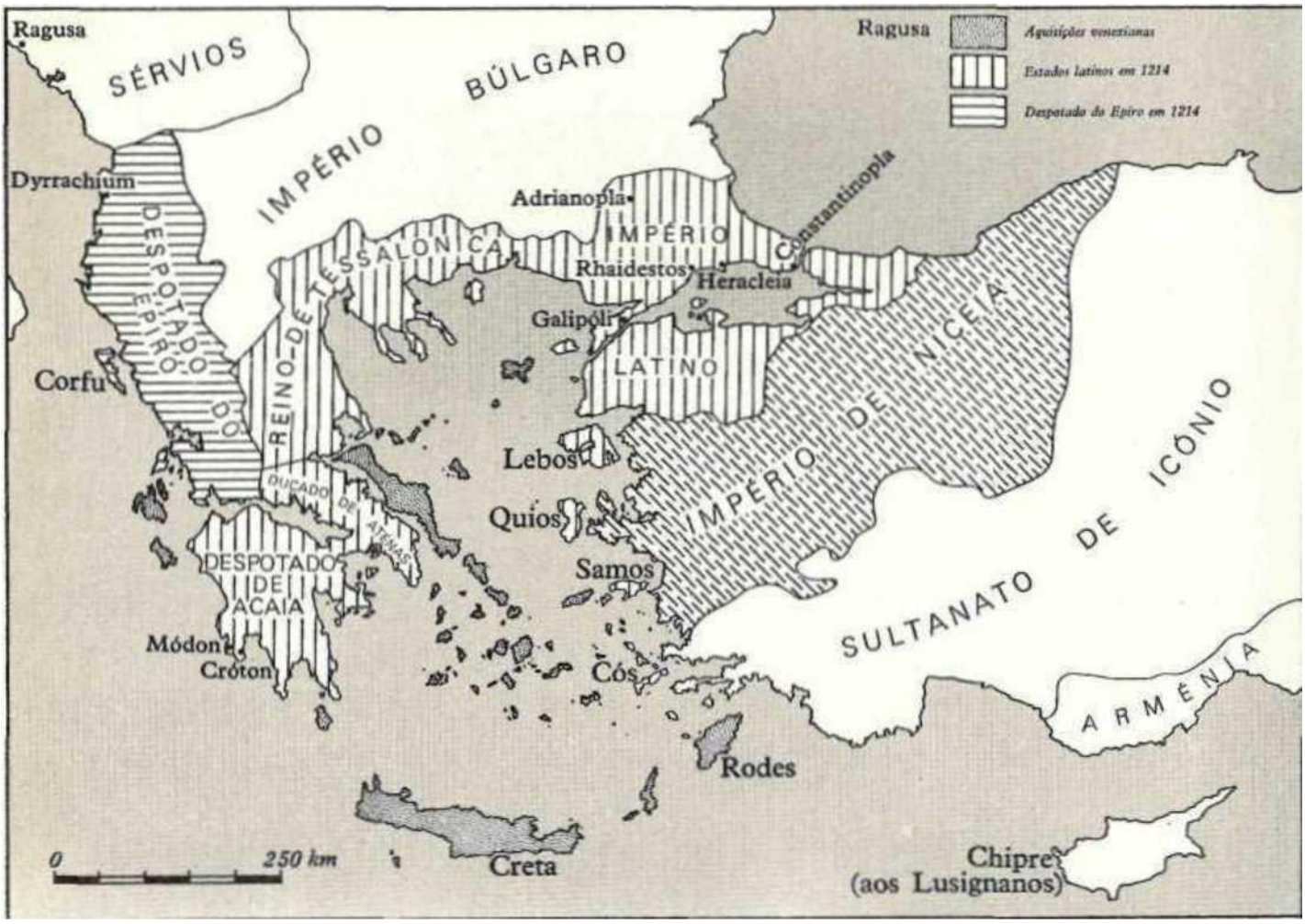

Statele latine după căderea Constantinopolului în 1203.

INDEX IDEOGRAFICUL

Numerele scrise cu caractere italice
se referă la ilustrații.

Abgar, 90 de ani
Acacian, schismă, 145
Acaminato, Miguel, 155, 168
Africa, 48, 49
Alamanos, 14
Alanos, 31, 34
Alarico, 34 de ani
Albania, 179
Alexios I Comnenos, 127, 130, 133, 144, 147-150, 157, *89*
Alexius al II-lea Comnen, 152, 164
Alexios al III-lea Angelus, 158, 162, 165
Alexius al IV-lea, Îngeri, 159
Alexius al V-lea, 159 Alep, 92
Alexandre Severo, 14 ani
Alexandria, 41, 59, 68, 82, 187
Amalasuntha (regină), 52
Amer Ibn al-As, *65 de ani*
Anastasie I, 43, *59*
Andrinopol, 33, 86, 127, 166, 182
Andronic I Comnen, 164
Andronic al II-lea Paleolog, 175, 177, 179, 189, *109*
Andronic al III-lea Paleolog, 177, 179, 189
Angara, 184
Înger, Mihail, 162, 172
Înger, Teodor, 172
Îngeri, 154, 157
Antemiu din Trales, *56*
Antiohia, 41, 59, 68, 82, 147, 148, 179
Apameia, 110
Apollonius, 125
Apeductul Valente, 31
Arabi, 64-69, 82-83, 90, 92, 108, 137, 144, 182, 201
Arcadius, 34, *14 ani*
Ardashir, 15 ani
Argyros, 88, 132 Arius, 41
Armenia, 16, 36, *64;* Arta armeană, 87
Armeni, 105, 135, 136, 139, 179
Arsacide, 15
Ana, 161, 162, 164
Artabo V, 15
Asen, 172
Asparucus, 73 de ani
Atena, 14, 86, 155, 168
Attica, 166
Faptele Apostolilor, Muntele, 112, 116, 178
Aureliano, 14, 19 ani
Avaros, 31, 60, 62, 71, 73
Azerbaidjan, 62

Bajazeto I, 183, 184
Balduin de Flandra, 166, *104*
Balduin al II-lea, 174
Balcani, 14, 21, 29, 36, 59, 72, 73, 76, 84, 138
Bardas, 121
Bari, 138, *84*
Varlaam, 178
Vasile I, 88, 89, 124
Vasile al II-lea, 95, 105, 106, 122, 127, 128, 133, 136, 139, *57*
Beirut, 95
Bektaxis, 180
Belisário, 52, 71, *37*
Belini, *113*
Beoția, 166
Berberi, 75 de ani
Bessárion, 189, 190
Bitinia, 89, 161, 182, 189
Bohemond, 148
Bogomilos, 96 de ani
Bonifaciu de Montferrat, 158, 166
Burgundieni, 35 de ani
Brymius, José, 191
Bulgaria, 89, 90, 134, 168
Bulgari, 31, 60, 69, 71, 72, 73, 78, 86, 106, 151, 162, 174, 177, 179, 183

Calcedon, 42, 43, 59, 82
Caldeea, 161
Calcidice, 103

Cappadocia, 102, 135; mănăstiri din, 44, 110, 124, *70*
Carlos Magno, 70, 96 de ani
Carolingieni, 70, 145
Cartagina, 34, 61, 75, 82
Castoria, 86 de ani
Cecameno, 129, 131, 156
Cerasunte, 103
Cerularius, 129, 146, 147
Cezareea, 65, 110, 136
Chalcocondiles, 190
Cheni, mișcarea, 145
China, 103
Cipru, 66, 92, 127
Choniato, 156
Chrysocheir, 88, 89
Chrysolorus, Manuel, 189
Cilicia, 92, 135, 147
Chiril al Alexandriei, 41
Chiril al Tesalonicului, 86, *55*
Cízico, 66 de ani
Claudius al II-lea, Goticul, 14
Clemente, 44 de ani
Clermont, Consiliul din, 144
Comnen, Anna, 155, 156
Comnen, David, 164
Comnenos, 143, 154, 157, 163, 165
Conia (vechiul Iconium), 151, 164, 165, 182
Constancio, 41 de ani
Constanțiu Cezar, 18 ani
Constant II, 64, 69
Constantin I, 16-30, 38, 40, 61, 128, 137, *3, 6, 7, 8, 9*
Constantin al III-lea, 39 de ani
Constantin al IV-lea, 66, 67, 70
Constantin V (Copronim), 69, 73, 80, 107, 44.
Constantin al VII-lea, 96, *59*
Constantin al VIII-lea, 128
Constantin al IX-lea de Monaco, 123, 137, *78*
Constantin X Doukas, 130, 131, 134, 135, 140
Constantin al XI-lea, 195 și următoarele.
Constantinopol, 28-33, 52, 55, 61, 62, 103, 156, 159, 161, 164, 168, *11, 124;* căutare, 197-202
Coon, C, 85
Copți, 60, 82, Artă coptă, *52, 17, 18*
Corfu, 168
Coricius din Gaza, *57*
Corint, 68, 86, 103, 148, 170
Coroana, 166
Chosroas, 59 Cotriguros, 71 Creta, 68, 90, 92, 106, 127, 166 Crimeea, 106
Croați, 73 de ani
Cruzadas, 144, 147, 157, 174 Cruzados, 148, 158, 167, 168 Ctesiphon, 61, 23
Cumani, 31, 138, 144
Curcuas, João, 89, 90 Cydones, Demétrio, 189

Dacia, 14, 31 Dalmația, 73, 158, 166
Damasc, 68, 82, 84, 95, *54* Damasus, Papa, 39 Dandolus, Doge, 158, 166 Dedo, 14, 23
Dervisii, 172, *112*
Dioclețian, 11, 16, 18-22, 26, 75, 128, *1*
Dioscoros, 42
Dyrrhachium, 71, 144, 162, 166 Donatisti, 27
Dorileia, *93 de ani*
Ducas, 88, 139, 140
Ducas, Andronico, 140
Dusan, Stephan, 179, 182

Edessa, 90 de ani
Efes, 89, 110, 164, 169; Marea Egee, insulele, 166, 170
Egipt, 23, 36, 40, 43, 52, 59, 61, 64, 67, 83, 157, 158, 182 Epir, 161-164, 168, 172-174 Scandinavi, 137 Slavi, 60, 71, 72, 73, 75, 77, 78, 83, 84, 85, 86, 87, 306, 145 Smirna, 144, 164 Spania (peninsula), 52, 67 Sparta, 86, 92 Ștefan al II-lea, Papa, 70 Stilicho, 34, 35, *14* Aetolia, 179 Euboea, Eunicastado, 1082 Eunicat, 1082. 155 Eutyches, 42

Fallmereyer, Jacob, 84 de ani
Filip de Șvabia, 158
Philippopolis, 89
Florența, 189
Sigilii, Barzi, 100, 106
Foci, familie, 88, 132
Foca (împărat), 60, 72, *38, 41*
Phocius, 88, 145
Franci, 14, 35, 169, 174
Frederico Barba Roxa, 151
Frederic al II-lea, 173

Gainas, 37 de ani
Galério, 18, 24
Galia, 14, 35
Galimer, 51 de ani
Gallipoli, 182
Genova, 150, 152, 173; genoveză, 173, 188, *107*
Genserico, 34, 49
Georgia, 164
Gepizi, 71
Geta, 19 ani
Zei, 14, 33, 37, 48
Godfrey de Vilardouin, 167.
Marele Preslav, 99
Greda, 72, 73, 84, 85, 101
Grigore de Nyssa, 39 de ani
Grigore I, Papă, 60
Grigore, Palamas, 178
William de Champlitte, 167
William de Moerbedke, 170
Guiscard, Roberto, 137, 142, 144, 148

Hamdanidas, 92 de ani
Heliogabal, 19 ani
Henótico, 51 de ani
Henric al VI-lea (Hohenstaufeu), 157
Heraclius, 60-64, 75, *39, 40, 41*
Herulos, 14 ani, 71 de ani
Hieria, 81 de ani
Honorius, *14, 15*
Humberto, 147
Hunos, 31, 71, 72
Ibn Caldune, 179
Iconoclasm, 77-82, 106, 107, 108, 125, 145, *47, 48, 49, 50*
Igreja Ortodoxa, 63, 87, 105, 106, 116, 136, 145, 147, 169, 185, 204
Ilíria, 23, 34, 71, 145
Inocêncio III, Papa, 157, 168
Irak, 65 de ani
Irene (împărat), *45, 94*
Isaac I, Comnen, 130, *83*
Isaac al II-lea, Anjo, 158, 159
Isidor din Milet, 56
Islam, 22, 65-68, 159, 179, 182, 201, 204; Artă islamică, 78, *83*
Exact, 62
Italia, 14, 23, 35, 48, 52, 68, 84, 127, 137 , 145, 201

Iacob Baradaeus, 60 de ani
Iacob Kokinobafos, 126 de ani, *79 de ani*
Jalal al-din Rumi, 111
Ieniceri, 183, 198, *113*
Ierusalim, 61, 65, 68
Ioan al VI-lea Cantacuzeno, 177, 178, 182, *110*
Ioan al II-lea Comnenos, 150, 157, *94*
Ioan Damaschin, 79, 82
Ioan al III-lea Ducas Vatatzes, 172
João ítalo, 123, 155
Ioan al VIII-lea, *116*
Ioan al V-lea Paleologul, 177, 178
João Tzimiskis, 89, 90, 95, 98, 112, 122, *58*
Ionia, insule, 166, 170
George din Pisidia, 62 de ani
Juliano, 38, 43
Iustinian I, 19, 46-57, 70, 71, 107, *21, 37 73*
Iustinian al II-lea, 78, *41*
Iustin I, 59 de ani
Iustin al II-lea, *35 de ani*

Kaikusrau, 165
Kakig Bagratuni, 136
Materiale pentru carieră, 195, *119, 120*
Kiev, 185
Kilij Arslan, 140, 151
Klokotinitza, 172 Kossovo, 183 Krun, 71, *46*
Kubrat, 73

Lacedaemonia, 92
Lactâncio, 21 de ani
Lscarida, 173
Latini, 134, 136, 145, 151, 154, 156, 158, 159, 161-174, 195
Laodiceea, 103
Laurio, 103

Citiți III, 77, 79, 80, 145, *45, 48*
Leon al VI-lea, 55 de ani
Leon al IX-lea, Papă, 145
Leon de Tripoli, 89; Leichudes, 122; Leon *Filosoful,* 121, 124; Lyons, 174
Licinio, 26 de ani
Liutprand de Cremona, 100, 101, 102, 145, 202
Lombardi, 69, 75, 77, 83, 145 Longo, Giustiniani, 198 Ludovic al IX-lea, 174

Macedonia, 71, 166, 172, 177; dinastie Macedonia, 87-121, 124, 135, 154
Magnezia, 164
Maleino, Eustácio, 133 Maleinos, família, 88
Manfredo, 173, 174 Maniaces, Jorge, 137
Manuel I Comneno, 150, 151, 157, *95* Manuel II Paleólogo, 184, 186, *114* Mamun, 121
Manzikerte, 139, 179
Mohamed, 65 de ani
Mahomed al II-lea, 180, 195, 196, 198, 200, *127* Martel, Carlos, 67
Martin al IV-lea, 174
Mauricio, 72, 75
Mauropo, João, 123
Maxencio, 26 de ani
Maximiano, Augusto, 18 Maximiano de Ravena, *36* Meander, 165
Meca, 64, *43*
Mesarite, Nicolas, 168
Mesopotamia, 65, 102
Messina, 157
Metochitas, Teodor, 189, 195, *119*
Metodiu, 86, *55*
Mevlevi, 180, *111, 112*
Mihail I, 96 de ani
Mihail al III-lea, 88, 106
Mihail al V-lea, 129
Mihail al VI-lea, 129, 130
Mihai al VII-lea Ducas, 132, 140, *84*
Miguel VIII Paleólogo, 173, 174, 175, *108*
Mikloșich, 85 de ani
Milano, 28 de ani
Milet, 110, 164
Milutin, 179
Milvius, Pontus, 26, *9, 10*
Mistra, 186, 195, *117, 118*
Mitilene, 90, 105, 135
Mitră, set de 13
Modon, 166
Monahism, 38, 106, 107, 110, 178
Mongolia, 131;
Mongoli, 31, 70, 202
Monofizitism, 43, 51, 59, 60, 64, 81, 145; monofiziți, 135, 136
Monotelism, 64
Moravia, 86
Morea (Peloponez), 34, 35, 167, 169, 186, 198
Morosini, Tomás, 166
Mănăstiri, 107-112, 116-118, *69, 73*
Muaviá, 66, 67
Murad I, 183
Murad al II-lea, 195
Myriokephalon, 151

Narentinos, 73 de ani
Narsés, 52, 68
Nestorie, 41 de ani;
Nestoriano, 81
Nicander, 125
Nichifor I, 73, *46*
Nicefor II Phocas, 90, 92, 96, 100, 101, 112, 202, *58*
Nichifor al III-lea Botaniates, *81*
Nicea, 27, 41, 81, 103, 147, 156, 161, 164, 168, 173, 182, *101, 102*
Niceta, 123
Nicolae al V-lea, Papă, 195

Nicomedia, 28, 164, 182
Nicopolis, 184
Normanzi, 130, 137, 142, 144, 147, 148, 154, 156, *89*
Notaras, Lucas, 195
Ohrida, 155, 172
Odoacru, 35 de ani
Ornar, 65 de ani
Omeiazi, 84
Opiano, 125
Orhan, 182
Origen, 44 de ani
Osman, 182
Ostrogoți, 33, 35, 49, 71
Otâo I, 100
Otâo de Ia Roche, 166
Otomani, 139, 177, 182, 184, 185, 196, 200, 201, *113*

Paleolog, André, *115*
Paleologi, 177, 186, 187
Palestina, 40, 61, 64, 65, 67, 107, 182
Partia, 15 ani
Patmos, 116
Patras, 86, 103
Paulician, 88, 89
Petru al III-lea de Aragon, 174
Pedro din Bulgaria, 96 de ani
Pelagonia, 173
Peloponez: vezi țiparul Moray Castravete, 70
Pergam, 164
Perinto, 33 de ani
Perși, 20, 60-62, 65
Pisa, 150, 152
Plamude, Maximo, 189
Pleto, 186-187, 189, 190
Procopio, 46
Prusa, 108, 164, 182
Pselo, Michael, 122, 124, 127, 129, 130, 132, 139, 155
Ptocoprodromul, Teodoro, 156
Ptzinacs, 31, 130, 136, 140, 144, 148, *89*
Quietism, 177
Chioșcuri, 66, 116

Ragusa, 166
Ravenna, 69, 75, *13, 19, 21, 22*
Rhodes, 66 de ani
Roma, 27, 29, 34, 39, 43, 51, 69, 145
Romanos I Lekapenos, 85, 95, 96, 133
Romanos IV, 136, 139, *82*
Romanus Melodus, 57 de ani
Rumeli Hisar, 195, *126*
Rusia, 31, 106, 127, 137, 154, *-98*

Samuel din Bulgaria, 99, 100
Sfânta Irina, *29 de ani*
Hagia Sofia, 54, 56, 57, 159, 169, 173, 200, *32*
Sfântul Anton, 122
Sfântul Atanasie, 110, 112
Sfinții Serghie și Bacus, *26*
Sfântul Vasile, 38 de ani
Sfântul Dimitrie, 71, 72
Sfântul Grigore de Nazianz, *24*
São Menas, *20*
Sfântul Nicon, 92
Sfântul Pahomie, 38 122
Sfântul Simeon, 106, 110, 122, 123
Sapor I, 16, *2*
Sasanizi, 16, 63, 64, 66
Saxoni, 35 Sayf ed-Duala, 92
Scleros, Bardas, 100, 133
Scleros, familie, 88, 132
Sebastian, 136, 139
Segismundo, 184
Seljucizi, 31, 108, 130, 136, 138, 139, 140, 150, 151, 164, 165, 182, *84* Seleucizi, 15
Sergio, 61, 63
Serbia, 195;
Sârbi, 73, 151, 174, 177, 178, 179, 183
Severo, 60 de ani
Șahen, 61, 62
Shahr Barz, 62 de ani
Sicilia, 23, 52, 68, 84, 89, 137, 157, 174, 201

Siciliane, Vecernie, 174
Sidon, 95 de ani
Tăcut, Paul, 57
Silistria, 99
Simeon al Bulgariei, 96, 179
Sinesius, 36 de ani
Sinope, 164, 165
Siracuza, 137
Siria, 16, 23, 36, 40, 43, 52, *59,* 61, 64-67, 83, 92, 95, 105, 107, 127, 182
Sirieni, 135
Skoplie, 179
Sofronie, 65 de ani
Suevi, 34 de ani
Sviatoslav, 96, 99

Tamar (regină), 164
Tars, 92
Tebarmes, 62 de ani
Teba, 86, 103, 148
Tefrique, 88, 89
Teodora (împărătească), 88, 51 *, 78*
Teodora (soția lui Justinian I), 46, 47, 59, *22*
Teodorico, 35, 49, *16, 19*
Teodosie I, Lascaris, 159, 165, *103*
Teodosie I, 33, 34, 41, 43, *12*
Teofilact, 155
Teofilato, 89 de ani
Teofil, 121
Termopile, 71
Tesalia, 102, 134, 145, 162, 166
Tesalonic, 71, 73, 86, 148, 154, 166, 173, 178, 186, 195, *122, 123*
Tibaldo de Champagne, 157
Timur (Tamerlan), 185
Toghril, 138
Tracia, 72, 83, 86, 94, 166, 172, 178
Trebizonda, 103, 161, 163, 164, 165, *100, 101*
Tribonian, 52 de ani
Turci, 70, 135-204
Turingieni, 49 de ani
Ioan Tzetzes, 156

Urban, 195
Uzos, 31, 138

Valahi, 134
Valente, 24, 33
Valeriană, 16 ani, 2 ani
Valia, 34 de ani
Vandali, 34, 35, 48, 49, 51
Velichkovsky, 116
Velbuzd, 179
Veneția, 144, 150, 154, 158, 170, 184, *91, 92, 97, 106;* Venețieni, 150, 154, 159, 166, 177
Vizigoți, 33, 34, 35, 49, 52, 71
Viterbo, 174
Vladimir al Rusiei, 106

Xifilitic, 122, 124

Zara, 158
Zenon, 35, 43, 51, *59*
Zoe, 128, 129, *78*
Zoroastru, 62; Zoroastrism, 15

Această lucrare a fost digitalizată de grupul Digital Source pentru a oferi, complet gratuit, beneficiul lecturii ei celor care nu își permit să o cumpere sau celor care au nevoie de mijloace electronice pentru a o citi. Prin urmare, vânzarea acestei cărți electronice sau chiar schimbul acesteia contra cost este total reprobabilă în orice circumstanțe. Generozitatea și umilința sunt semnele distinctive ale distribuției, așa că distribuiți această carte liber.

După ce ați citit aceste rânduri, luați în considerare serios achiziționarea manuscrisului original, deoarece acest lucru îl va încuraja pe autor și publicarea de noi lucrări.

http://groups.google.com.br/group/digitalsource
http://groups.google.com/group/Dependenți de cărți